

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ'NİN KÛTÛ'L-KULÛB
ADLI ESERİNDE TEVEKKÛL KAVRAMININ
TASAVVUFÎ SEYİRDEKİ YERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Halil BOZKURT

BURSA - 2019

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ'NİN KÛTÛ'L-KULÛB
ADLI ESERİNDE TEVEKKÛL KAVRAMININ
TASAVVUFÎ SEYİRDEKİ YERİ

(YÛKSEK LİSANS TEZİ)

Halil BOZKURT

Danışman
Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

BURSA – 2019

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 701523013 numaralı Halil BOZKURT'un hazırladığı "EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ'NİN KÛTÛ'L-KULÛB ADLI ESERİNDE TEVEKKÛL KAVRAMININ TASAVVUFÎ SEYİRDEKİ YERİ" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 10/06/2019 günü **12:00 - 15:00** saatleri arasında yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Başarılı** (başarılı/başarısız) **oy birliği** (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı
Prof. Dr. Abdurrezzak TEK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Abdullah KARTAL
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğrt. Üyesi Bedriye REİS
Bolu İzzet Baysal Üniversitesi

10/06/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 17/05/2019

Tez Başlığı / Konusu:

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 144 sayfalık kısmına ilişkin, 17/05/2019 tarihinde şahsım tarafından *turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 0'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

17/05/2019

Adı Soyadı:

HALİL BOZKURT

Öğrenci No:

701523013

Anabilim Dalı:

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Programı:

Y.Lisans

Statüsü:

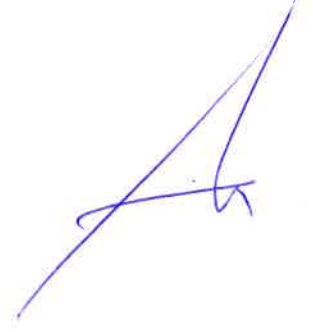
Y.Lisans Doktora

Danışman

Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎNİN KÛTÛ'L-KULÛB ADLI ESERİNDE TEVEKKÛL KAVRAMININ TASAVVUFÎ SEYİRDEKİ YERİ" başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarım kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Adı Soyadı: HALİL BOZKURT
Öğrenci No: 701523013
Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
Programı: Y.Lisans
Statüsü: Y.Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Halil BOZKURT

Üniversite : Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı : Tasavvuf

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi

Sayfa Sayısı : xi+144

Mezuniyet Tarihi : / / 2019

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ'NİN KÛTÛ'L- KULÛB ADLI ESERİNDE TEVEKKÛL KAVRAMININ TASAVVUFÎ SEYİRDEKİ YERİ

Bu çalışmada Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-Kulûb* adlı eserini merkeze alarak tevekkül kavramının seyrini ele almaya çalıştık.

Tasavvuf manevi bir yolculuk olduğundan dolayı ve tevekkülün seyrinden bahsedeceğimizden mütevellit öncelikle seyr, seyr u sülûkun esasları, nefis, nefsin mertebelerine değinerek tezimize başladık.

Tezimizin ikinci bölümünde Kur'an'da, hadislerde ve kelâm ilminde tevekküle yüklenen anlamlara tasavvuf klasikleri, işâri tefsirler ve kelâmî tefsirlerden yararlanarak ışık tutmaya gayret ettik.

Tezimizin üçüncü bölümünde, çalışmanın ana omurgasını oluşturan *Kûtü'l-Kulûb*'da yer alan makamlara ve müstakil olarak değinilmese de çokça bahsedilen hallerle tevekkülün irtibatını ortaya koymaya çalıştık.

Tezimizin son bölümünde tevekkülün basamakları olarak kabul edilen tefvîz, sika ve teslim akabinde ise tevekkülle ilgili bazı meselelere yer vererek tezimizi nihayete erdirdik.

Anahtar Kelimeler: Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, tevekkül, makam, hal, seyr u sülûk.

ABSTRACT

Name and Surname : Halil BOZKURT
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Tasavvuf
Degree Awarded : Master
Page Number : xi+144
Degree Date : / /2019
Supervisor : **Prof. Dr. Abdurrezzak TEK**

THE PLACE OF THE NOTION TAWAKKUL IN SUFISTIC COURSE IN QUT AL-QULUB OF ABÛ TÂLİB AL MAKKÎ

The aim of the study is to address the course of the notion "tawakkul" by emphasizing on Abû Tâlib al Makkî's work called *Qût Al-Qulûb*.

Since sufism is a spiritual journey and we will discuss the course of resignation, we started our thesis addressing seyr, the basics of seyr u sülûk (the inner journey), nafs and the stages of nafs.

In the second part of our thesis, we tried to shed light on the meanings ascribed to tawakkul in the Quran, hadiths and kalam by making use of classics of Sufism and Ishari Tasfir (interpretation) and Kalam Tasfir.

In the third part of our thesis, we tried to emphasize the maqams in *Qut Al-Qulûb* which forms the backbone of the study and the relationship of tawakkul discussed mainly even if it has not been stated independently.

In the last part of our thesis, we referred to tavgiz (delegation), sika and surrender which are accepted as the stages of tawakkul and we finalized our thesis by addressing the phases of tawakkul.

Keywords: Abû Tâlib Al-Makkî, *Qût Al-Qulûb*, tawakkul, maqam, state, seyr u sülûk (the inner journey).

ÖNSÖZ

Hamd, âlemlerin Rabb'i Allah'a mahsustur. Salât ve selâm âlemlere rahmet olarak gönderilen sevgili Peygamberimiz Muhammet Mustafa'nın, onun âlinin, ashâbının, insan-ı kâmil mertebesine ulaşmak için manevi seyir içinde olan mürit ve muhiblerin ve tüm müminlerin üzerine olsun.

İslâm'ın ve tasavvufun önemli konularından birisi de hiç şüphesiz tevekküldür. Tevekkül, kişinin elinden geleni yaptıktan sonra sonucu Allah'a bırakması, önce devesini bağlayıp daha sonra Hakk'a iltica etmesidir.

Bu çalışmada tasavvuf klasikleri arasında muamelat ve akaid konularını ihtiva eden dolayısıyla kendisinden sonraki eserlere kaynaklık teşkil eden ilk müellif sûfî Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-Kulûb* adlı eserinden hareketle tevekkül kavramının seyr u sülûktaki yeri ele alındı. Tez, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Tezin, birinci bölümünde seyrin ve nefsin mertebelerine, bununla birlikte *Kûtü'l-Kulûb*'da seyr u sülûk esaslarına yer verildi. Çalışmanın ikinci bölümünde Kur'an'da, hadislerde ve kelâm ilminde tevekkül konusu ana hatlarıyla incelenerek ortaya konuldu. Üçüncü bölüm tezin ana omurgasını oluşturduğundan dolayı bu bölümde *Kûtü'l-Kulûb*'da tevekkül kavramının tasavvufi seyirdeki yeri izah edildi. Bu izahtan hareketle tevekkülün haller ve makamlarla olan irtibatı ortaya konuldu. Son bölümde ise tevekkül makamına, tevekkülün basamaklarına ve tevekkülle ilgili bazı meselelere değinilerek tez nihayete erdirildi.

Araştırma boyunca desteğini esirgemeyen değerli hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Abdurrezzak TEK'e, benim yetişmemde maddi ve manevi emeği olan, dualarını bir an bile esirgemeyen değerli anne ve babama, tezin son okumasını yapan kıymetli eşim Şeyma BOZKURT'a ve değerli dostum Yunus BAŞAR'a teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden, başarı ve muvaffakiyet Allah'tandır.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFTA SEYR U SÜLÛK

A-SEYR U SÜLÛKUN TANIMI, SEYRİN VE NEFSİN MERTEBELERİ	4
1-Seyr u Sülûkun Tanımı ve Mahiyeti.....	4
2-Seyrin Mertebeleri	8
a-Seyr İlellah	8
b-Seyr Fillah.....	9
c-Seyr Maallah	9
d-Seyr Anillah	9
3-Nefsin Mertebeleri.....	10
a-Nefs-i Emmâre	11
b-Nefs-i Levvâme.....	12
c-Nefs-i Mülhime	12
d-Nefs-i Mutmainne	13
e-Nefs-i Râdiyye	14

f-Nefs-i Merdiyye.....	14
B- KÛTÛ'L-KULÛB'DA SEYR U SÛLÛK ESASLARI.....	15
1.Seyr u Sülûk'un İlk Adımı: Tövbe.....	16
a-Înâbe	18
b-Evbe	19
2.Farz Olan Temel İbadetlerde Hassas Davranmak.....	19
a-Namaz	20
b-Zekât	22
c-Oruç.....	23
d-Hac	24
3.Nafile İbadetler	25
4.Nefisle Yapılan Cihat: Mücâhede.....	27
a-Nefis Muhâsebesi Yapmak	29
b-Şüpheli Şeylerden Kaçınmak.....	30
c-Kalbi Olumsuz Duygulardan Temizlemek	30
5.Nefsin Eğitim Metodu: Riyâzet.....	31
a-Açlık.....	32
b-Uykusuzluk	33
c-Sükût	33
d-Halvet.....	34
e-Sefer	35

İKİNCİ BÖLÜM

DÎNÎ LİTERATÜRDE TEVEKKÛL

A-TEVEKKÛL İLE İLGİLİ AYETLER.....	37
B-HADİSLERDE TEVEKKÛL.....	46
C-KELÂM İLMİNDE TEVEKKÛL	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÛTÛ'L-KULÛB'DA TEVEKKÛL KAVRAMININ TASAVVUFÎ SEYİRDEKİ YERİ

A-TEVEKKÛLLE İRTİBATLI HALLER.....	57
1.Tevekkülün Temeli: Yakîn.....	57
2.Tevekkülün Sonucu: Müşâhede.....	62
3.Tevekkülün Zirvesi: Mârifet.....	65
B.TEVEKKÛLLE İRTİBATLI MAKAMLAR.....	68
1.Tevekkülün İlk Durağı: Sabır.....	70
2.Tevekkülde Samimiyet Ölçeği: Şükür.....	74
3.Tevekkülün Sahih Olma Şartı: Züht.....	77
4.Tevekkül Terazisinin Kefesi: Takva.....	81
5.Tevekkülden Sonraki Durak: Rızâ.....	83
6.Tevekkülün Nihayeti: Muhabbet.....	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEVEKKÛLÜN BASAMAKLARI VE TEVEKKÛLLE İLGİLİ BAZI MESELELER

A-TEVEKKÛLÜN BASAMAKLARI.....	92
1.Tevekkül.....	92
2.Tefvîz.....	97
3.Sika.....	101
4.Teslim.....	103
B-TEVEKKÛLLE İLGİLİ BAZI MESELELER.....	106
1-Tevekkülde Sebeplerin ve Tedbirin Yeri.....	106
a-Çalışmak Tevekküle Zarar Verir Mi?.....	109
b-Çocuk Sahibi Olanın Tevekkülü Nasıl Olmalıdır?.....	111
c-Tedavi Olmak Tevekküle Ters Düşer Mi?.....	113
d-Ev Sahibi Kimsenin Tevekkül Anlayışı Nasıl Olmalıdır?.....	116
2-Tevekküle Zarar Vermeyen Durumlar.....	118
3-Tevekkülü Zedeleyen Durumlar.....	119

SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA.....	124

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e	Adı Geçen Eser
a.g.m	Adı Geçen Makale
a.yer	Aynı Yer
A.Ü.İ.F.D.	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.F.Y.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
C.	Cilt
C.Ü.İ.F.D.	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	Çeviren
D.E.Ü.İ.F.D.	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.D.	Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi
D.İ.D.	Diyanet İlmi Dergisi
ed.	Editör
F.Ü.İ.F.D.	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
G.Ü.İ.F.D.	Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
O.D.M.Ü.İ.F.D.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan Sayfaya
S.D.Ü.İ.F.D.	Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thk	Tahkik Eden
U.Ü.İ.F.D.	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vd.	Ve Diğerleri

GİRİŞ

Tasavvuf, kişinin manevi olarak seyahatini ve seyrini ifade eden hal ildir. Bu seyirde kişi bazı yerlerde soluklanır bazı yerlerde ise konaklar. Soluklandığı yerler haller, konakladığı yerler ise makamlardır. Bu manevi yolculukta kişi yanına azığını almayı da ihmal etmemelidir. Bu azık ise nefsi dizginleyen ve kişiyi her türlü kötülükten ve fenalıktan uzak tutan temel ibadetler, riyâzet, mücâhede, şüpheli şeylerden kaçınmak, her zaman nefis muhasebesi yapmak yani kalbi murakabe altında tutmak ve nafilâ ibadetler olmalıdır. Biz bu çalışmamızda konaklanılan bir yer olan "tevekkül" makamını ele almaya gayret ettik. Tevekkül makamının diğer makamlar ve hallerle olan irtibatına değindik. Tevekküle değinirken merkeze aldığımız eser Mekkî'nin *Kütü'l-Kulûb* adlı eseri oldu. Bu eserden hareketle tevekkülle ilgili doyurucu ve faydalı bilgiler vermeye özen gösterdik. Tevekkülle ilgili bilinen yanlışları doğrularıyla tebdil etmeye çalıştık. Tevekkülün kuru bir beklemeden ve pasif bir istemeden ibaret olmadığını aksine tevekkülün Müslümanın temel niteliklerinden biri olduğunu, tevhid inancından beslenen ve Allah'a karşı duyulan sonsuz güvenin adı olduğunu izah etmeye çalıştık.

Bu çalışmanın amacı tasavvufta önemli bir yere sahip olan ve Mekkî tarafından da eserinde en şümüllü kavram olarak karşımıza çıkan tevekkülün manevi seyirdeki yerini ortaya koymaktır.

İncelememizi *Kütü'l-Kulûb* hakkında yapılan diğer incelemelerden ayıran en önemli özelliği daha önce bu eser hakkında ortaya konulmamış konulara değinmemizden kaynaklanmaktadır. Çalışmamızın ilk bölümü manevi seyrin ne olduğundan, nasıl olması gerektiğinden ve bu seyirde ortaya konulması gereken ibadet ve davranışlara dikkat çekmektedir. Araştırmamızın ikinci bölümünde tevekkülü daha iyi anlamak ve anlamlandırmak adına tasavvuf dışındaki diğer ilimlerin gözünden tevekküle bakmaya çalıştık. Üçüncü bölümde daha önce bahsedilmemiş ve çalışma ortaya konulmamış bir saha olan tevekkülün *Kütü'l-Kulûb*'daki haller ve makamlar arasındaki irtibat ve manevi seyrini ele aldık. Son bölümde ise diğer zahir ilimlerin gözünden baktığımız tevekkül kavramına bir de tasavvuf ilminin gözünden bakarak tevekkül makamına, bu makama ulaşmış sûfilerin sıfatlarına, tevekkülün basamaklarına ve daha önce değinilmemiş olan

ve tevekkül konusunda bilinen yanlış bilgileri doğrularıyla tebdil etmek adına bazı meselelere değinerek çalışmamızı nihayete erdirdik.

Çalışmamızın ilk bölümünde seyrin ve nefsin tanımıyla mertebelerine bununla birlikte *Kûtü'l-Kulûb*'da geçen seyr u sülûk esaslarına değindik. Bu bölümde seyir ve nefis konularını ele alırken tanımlamalar için İsfahânî'nin *Müfredât*'ından ve Kâşânî'nin *İstulâhâtu's-Sûfiyye*'sinden çokça faydalandık. Süleyman Derin tarafından kaleme alınan *Kur'an'da Seyr u Sülûk* adlı eserden, bununla birlikte Hatice Meryem Toksoy'un "*Kûtü'l-Kulûb'da Nefs ve Tekâmülü*" adlı yüksek lisans tezinden faydalandık. Ayrıca Büşra Coşanay'ın "*Tasavvuf Düşüncesinde Seyr u Sülûk Üzerine Bir İnceleme*" adlı makalesi çalışmamızın bu bölümünde yolumuza ışık tuttu.

Çalışmamızın ikinci bölümünde *Kûtü'l-Kulûb*'da geçen tevekkülle ilgili ayetlere işârî tefsir ve tasavvuf klasiklerinden yararlanarak derinlemesine anlamaya çalıştık. Aynı zamanda hadislerde ve kelâm ilminde yani dînî literatürde tevekkül konusunu işlemeye özen gösterdik. Bu bölümde Kuşeyrî'nin *Letâifu'l-İşârat*, İbn Arabî'nin *Tevilât*, Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*, İbn Acîbe'nin *Bahru'l-Medîd* gibi işârî tefsirleri ve bunun yanında İmam Mâturîdî'nin *Te'vilâtu'l-Kur'an*, Kadı Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Fahrüddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb* adlı kelâmî tefsirleri bu konuyu okurlarımıza sunmamızda çok fayda sağladı. Bununla birlikte Gülnur Külünkoğlu'nun "*Kur'an'da Tevekkül*" adlı yüksek lisans tezi ve Tuğba Sağıroğlu'nun "*Mevlana'nın Mesnevi Adlı Eserinde Tevekkül Kavramı*" adlı yüksek lisans tezi işimizi kolaylaştırdı.

Tezimizin üçüncü bölümünde tevekkülün merkeze aldığımız *Kûtü'l-Kulûb* adlı eserdeki haller ve makamlarla olan irtibatına değindik. Bu bölümde ilk dönem klasikleri ve daha sonra yazılan ve çokça müracat edilen tasavvufî eserlere müracat ettik. Tusî'nin *Lüma'sı*, Kelâbâzî'nin *Taarrufu*, Hücvîri'nin *Keşfu'l-Mahcûb'u*, Kuşeyrî'nin *Risâle*'si, Herevî'nin *Menâzilü's-Sâirîn*'i, Sülemî'nin *Risâle*'leri, Geylânî'nin *Gunye*'si, Gazzâlî'nin *İhyâ'sı*, Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Maârif*'i, İbn Kayyım el-Cevziyye'nin *Medâricü's-Sâlikîn*'i ve Ankaravî'nin *Minhâcu'l-Fukarâ*'sı bir mum gibi yolumuzu aydınlatarak mesafe katetmemizi sağladı. Bununla birlikte bu bölümde; değerli tez danışmanım Abdurrezzak Tek'in *Tasavvufî Mertebeler -Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*- adlı eserinden, Yüksel Göztepe'nin "*Tasavvufta Temel Kavramlar Haller ve Makamlar*

Kuşeyrî Örneği" adlı doktora tezinden ve Fikret Karaman'ın "*Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme*" adlı makalesinden de çokça faydalandık.

Dördüncü bölümde ise tevekkülün basamaklarına, tevekkül makamına, tevekkülde sebeplerin ve tedbirini yerine ve tevekkülü zedeleyen ve zarar vermeyen durumlara değinerek çalışmamızı nihayete erdirdik. Bu bölümde Gazzâli'nin *Mükâşefetü'l-Kulûb* ve *Kimyâ-i Saâdet*'inden ve İbn Ataullah İskenderî'nin *Tevekkülün İncelikleri* adlı eserlerine müracat ettik.

Çalışmamızın ilk bölümünde Abdülmünim el-Hafni tarafından tahkik edilen *Kûtü'l-Kulub*'a az da olsa müracat ettik. Bununla birlikte diğer tüm bölümlerde ise Semerkand Yayıncılık tarafından basılan, Yakup Çiçek ve Dilaver Selvi tarafından tercüme edilen *Kûtü'l-Kulûb* ile İz Yayıncılık tarafından basılan ve Muharrem Tan tarafından tercüme edilen *Kûtü'l-Kulûb*'a sıkça atıf yaparak eserimizi siz değerli okurlarımıza sunmaya gayret gösterdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFTA SEYR U SÜLÛK

Tasavvuf, İslâm'ın rûhi ve mânevi yönünü teşkil eden hal ilmidir. Yani tasavvuf İslâm ahlakıyla ahlaklanmak ve bunu içselleştirmektir. İslam dininin temel amacı bireyleri ahlaki olgunluğa ulaştırarak Allah'ın istediği kâmil insan mertebesine erdirmektir. Bir aforizma ortaya koymak gerekirse; iman ağacın kökü, islam gövdesi, ahlak ise ağacın meyvesidir. Dışarıdan bakıldığında ilk dikkatleri celbeden ağacın meyveleridir. Saadet asrında ashap Kur'an ahlakıyla ahlaklanmış ve üsve-i hasene olan Peygamberimizi örnek almışlardır. İşte tasavvuftaki örnek alma, rol model alma metodu İslâm'ın ahlaki metodu olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraki asırlarda bu durum "seyr u sülûk" olarak karşımıza çıkmaktadır. Tezimizin bu bölümünde seyr u sülûkun tanımına, seyrin ve nefsin mertebelerine ve Mekkî'nin *Kûtü'l-Kulûb*'da değindiği seyr u sülûk esaslarına yer vereceğiz. Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*'da müstakil başlıklarla seyrin ve nefsin mertebelerine değinmemiştir. Lakin bu eser baştan sona seyr u sülûka ve nefsin nasıl kontrol altına alınması gerektiğini izah eden ifadelerle doludur. Biz de seyr ve nefis başlıkları altında bu izahlara ve diğerk tanımlamalara yer vereceğiz.

A- SEYR U SÜLÛKUN TANIMI, SEYRİN VE NEFSİN MERTEBELERİ

1- Seyr u Sülûkun Tanımı ve Mahiyeti

Lügatte seyr; yeryüzünde gitmek, yürümek, Hakk'a ermek, manevi yolculuk yapmak gibi anlamlara gelmektedir. Sülûk ise; yolda gitmek, yola koyulmak gibi anlamlar ihtiva etmektedir.¹ Tasavvufi literatürde ise seyr u sülûk; davranış ve hal olarak Rabb'e kurbiyet mertebelerine yükselmek, zikir ve fikir ile Hakk'a yönelik başladığı zaman kalbin manevi seyri, tarikatta takip olunan usül, tezkiye-i nefis ve tasfiye-i kalp

¹ Râğib el-İsfahânî, *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât*, çev. Abdulbâki Güneş, Mehmet Yolcu, 4. b., İstanbul: Yarın Yayınları, 2015, ss. 475-489; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1991, s. 427.

eylemek, gerçek varlığa ulaşmak için yapılan manevi yolculuk, insanı Hakk'a ulaştıran tavır, amel, ibadet, fiil, hareket ve davranış tarzları olarak tanımlanmaktadır.²

İnsan manevi kirlilerden arındığı zaman aslına döner ve fitrî halini alır. Fitrî haline dönen insan kulluk görevlerini yerine getirir ve güzel ahlakla ahlaklanır. İşte tasavvufta bu işleme seyr u sülûk adı verilir. Yani Muhammedî hakikatin en yüksek derecede tezahür ettiği bir varlık olarak insan, Allah'ın sûreti, küçük âlem, halife ya da ilahi isim ve sıfatları yansıtan ayna denmeye en layık varlıktır. Bu bağlamda insanın yaratılış gayesi aslına, fitratına dönmektir.³

Seyr u sülûk, bir müşid'in kontrolünde Allah'a kavuşmak için çıkılan manevi rihlettir.⁴ Aslında seyr u sülûk insanın insan olma ve insan kalabilme sürecidir.⁵ İnsanlar dünyaya geldikten sonra, çeşitli sebeplerle aslından, özünden uzaklaşmaları neticesinde Allah'la aralarında perdeler oluşmuştur. Seyr u sülûk asla, öze dönme çabasıdır.⁶

Tasavvuf sülûk ilmi şeklinde ifade edilir. Bu ilmin konusu, tâlibin Hakk'a vasıl olma yeteneğini kazanmak için nefsinin dünya kirlilerinden arındırması, ahlakını düzeltmesi ve güzelleştirmesi, nefsinin ve Rabb'ini bilmesidir. Sülûk ilmi; iman ve tevhid, mârifet ve yakîni içine alır. Bu ilim Allah'tan gelir, kul ile Hak arasında oluşur, sahibine cennette âli dereceler kazandırır.⁷ Tasavvuf yoluna girmek yani sülûk yapmak isteyene tâlib, yolun başlangıcında olana mübtedî, bu yolda mesafe kat edene sâlik, yolun sonuna ulaşana müntehi denir. Sâlik, mübtedi ile müntehi arasındaki mertebededir.⁸ Sâlik tasavvufî

² Abdurrezzâk Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004, s. 304; Seyyid Şerif Cürçânî, *Tasavvuf İstilahları Târîfât*, çev. Abdulaziz Mecdi Tolun, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014, s. 96; Cahid Baltacı, *Tasavvuf Lügatı*, 1. b., İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2011, s. 133; Safer el-Muhibbi el-Cerrahi, *Tasavvuf Terimleri*, 2. b., İstanbul: Kırk Kandil Yayınevi, 2013, s. 344; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 24. b., Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2007, s. 947; Süleyman Uludağ, "Sülûk", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2010, C. 38, s. 127.

³ Abdullah Kartal, "Tasavvufun İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Önemi", *Bursa: Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü-2*, C. 2, (2003), s. 69.

⁴ Süleyman Derin, *Kur'an-ı Kerim'de Seyr u Sülûk Ahmed İbn Acibe'nin Tefsiri'nde*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2013, s. 81.

⁵ Zeliha Öteleş, *Abdulganî en-Nâblusî Şerhi Bağlamında İbnü'l-Fârız'ın Kaside-i Tâiyye'sinde Seyr u Sülûk*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 145.

⁶ Müzekkir Kızılkaya, *Mehmed Zâhid Kotku'nun Hayatı, Eserleri ve Seyr u Sülûk Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Yozgat: Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 37.

⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, çev. Yakup Çiçek, Dilâver Selvi, 7. b., İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2014, C. 2, s. 30.

⁸ Uludağ, "Sülûk", *DİA*, s. 127.

makam ve mertebeleri ilmiyle değil haliyle aşan kimsedir. Onun için tasavvuf hal ilmi, sülûk ildir.⁹

Tasavvuf ve seyr u sülûk, dini ve manevi hayatı örnek şahsiyet etrafında, toplumdan kopmadan, el karda gönül yarda bir şekilde ve mânevî kontrol mekanizması içinde gerçekleştirdiğinden bir birliktelik ve paylaşım ortamı doğurmaktadır. Bunun içindir ki seyr u sülûkte süreklilik ve devamlılık esastır.¹⁰ Bu örnek şahsiyet Allah'ı çokça zikreden, tevhid ilmini bilen ve ilmi Allah'tan alıp tefhim eden kimsedir. Onlar bu ilmi kitaplardan değil salih amel ve güzel muamele sayesinde öğrenmişlerdir.¹¹

Tasavvufî terbiyeye yönelen tâlibin manevi makamları nihayete erdirinceye kadar geçirdiği safhalara, attığı adımların adıdır seyr u sülûk. Sülûkun amacı kötü huylardan uzaklaşıp yerine iyi huylar ikâme etmek, süflî sıfatlardan kurtulup ulvî vasıflar kazanmaya çalışmak, dünyadan yüz çevirip Hakk'a yönelmeyi amaçlamaktır.¹² Hak ile kurbiyet kurmak seyr u sülûk sayesinde mümkündür.¹³

Sâlik, nefsindeki kötü huylardan arındığı ve iyi huylar edindiği ölçüde bu yolculukta kemâle ulaşır.¹⁴ Kulun nefsinin mevki hırsından, hasetten, kibir ve cimrilikten, yalan, gıybet, hırs ve zulümden, kısaca kötü davranışlardan temizlemesi buna ilave olarak ilim, hayâ, rızâ, adalet gibi güzel davranış ve melekelerle süslemesi gerekir.¹⁵ Bu kâmil sülûk kişinin, Kur'an ve sünnete sarılmakta kusur etmemesi, ister fer'i ister asli bütün ibadetlerde ve ahkâmda tembellik göstermemesi ve gücünün yettiği şeyleri eksik bırakmamasıyla mümkündür.¹⁶ Mal biriktirmek, başkalarına vermemek, elinde avucunda hapsetmek, dünyalığı çoğaltmaya düşkünlük göstermek gibi Hakk'a ulaşmanın önüne geçen şeyler seyrin şeytana doğru olduğunu ve sülûkun ise ahlaktan uzaklaştığını gösterir ve seyr u sülûka neşter vurur.¹⁷

⁹ Abdurrezzak Kâşânî, *Sûfîlerin Kavramları Istılahâtı's-Sûfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek, 1. b., Bursa: Bursa Akademi, 2014, s. 327.

¹⁰ Zeynep Şenda Ateş, *Osman Hulusi Ateş ve Seyr u Sülûk Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 130.

¹¹ Mekki, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 26.

¹² Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 2. b., Bursa: Bursa Akademi, 2017, s. 201.

¹³ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, C. 2, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007, s. 100.

¹⁴ Öteleş, a.g.e., s. 145.

¹⁵ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 4. b., İstanbul: İFAV, 1994, s. 318.

¹⁶ Abdu'l-Bârî en-Nedvî, *Kur'an ve Sünnet Işığında Tasavvuf ve Hayat*, çev. Mustafa Ateş, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1996, s. 257.

¹⁷ Ebû Nasr Serrac Tûsî, *el-Lüma' İslâm Tasavvufu*, çev. H. Kâmil Yılmaz, 2. b., İstanbul: Erkam Yayınları, 2012, s. 493.

Seyr u sülûkun gayesi; sâlikin kişisel arzu ve isteklerini yok edip tam anlamıyla kendisini Hakk'ın hâkimiyeti altına sokması, nefsin engellerini aşması, kötü ahlaktan ve çirkin vasıflardan arınması, bu sûretle diğer insanlara mihmandarlık yapmasına imkân veren kâmil insan mertebesine yükselmesidir. Bir müridin seyr u sülûkünü tamamlaması bu ehliyeti kazanması anlamına gelir.¹⁸ Bir başka ifadeyle insanın kendisini gereksiz ilgilerden arındırıp, ilgilerini tek bir noktaya odaklaması yani Hakk'ı bilmesi gerekir. Ahlaki olarak ise bütün huylarda itidalli davranması ve dengeyi sağlaması gerekmektedir. Çünkü kendini bilen Rabb'ini bilir.¹⁹

Seyir ve sülûk birbirinden ayrılmaz parçalar gibidir. Seyir, cehaletten ilme, halktan Hakk'a yönelmektir. Sülûk ise, tasavvuf yoluna girmiş kişiyi Hakk'a vasıl olması için hazırlayan ahlak eğitimidir. Sülûku olmayanın seyri olmaz. Tasavvuf yolunda seyir için sülûkun lüzumu, namaz kılmak için abdestin lüzumu gibidir. Nasıl abdesti olmayanın namazı bâtılsa, sülûku olmayanın da seyri yok demektir.²⁰ İlk basamak sülûk, ikinci basamak ise seyirdir. Birinci basmağa basılmadan ikinciye çıkılamaz.

Seyrin başlangıcı sülûk, nihayeti vusûldür. Sâliklerin seyr u sülûktaki nihai merhalesi nefislerine karşı muzaffer olmaktır. Nefislerini yenip muzaffer oldular mı Hak ile vuslat gerçekleşmiş demektir.²¹

Müridin dervişliğe başlayışından vuslatını, tasavvufî yolculuğunu nihayete erdirdiği yere kadar yaptığı manevî ve kalbî rihlet ve yolculuğun adıdır seyr u sülûk.²² Çünkü insan bilmediği bir yere doğru yolculuğa çıktığında o güzergâhı ve yolu bilen bir rehber, mihmandara ihtiyaç duyar. İşte seyr u sülûk güvenilir bir rehber eşliğinde nefsin her türlü oyunlarına ve şeytanın türlü vesveselerine karşı yapılan manevi yolculuktur.²³ Bu manevi yolculukta, kişi bazen manevi hastalıklara yakalanır ve bir doktora ihtiyaç duyar,²⁴ nefisteki kötü huyları arındıracak, bunların yerine iyi huylar elde etmeyi

¹⁸ Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, çev. Abdurrezzak Tek, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2013, s. 39; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 428.

¹⁹ İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli, 2. b., İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008, s. 470.

²⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 16. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, s. 183.

²¹ Abdülkerim Kuşeyri, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, 9. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 172.

²² Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 10. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 160.

²³ Kızılkaya, a.g.e., s. 37.

²⁴ Necmuddîn-i Dâye, *Sûfîlerin Seyri Mirsâdu'l-İbâd*, çev. Hakkı Uygur, 1. b., İstanbul: İlkhaf Yayınevi, 2013, s. 212.

sağlayacak reçete mahir bir doktor tarafından yazılabilir. Bu mahir doktor mürşid-i kâmindir.²⁵

2- Seyrin Mertebeleri

Tasavvufî seyirde sâlikin manevi olarak terakkisi söz konusudur. Bu manevi yolculuğun doğal bir sonucu olarak bir kademeleşme, basitten mürekkebe doğru bir gidiş, iyiye mükemmele doğru bir tekâmül söz konusudur. Bu dereceler müridin tedricen ulaştığı ve her mertebede Hak ile arasında perdenin kalktığı tarzda devam eder.²⁶ Bu tekâmülün sonucunda ortaya çıkan duruma müşâhede adı da verilmektedir. Müşâhede, mârifet, yakîn ve imandan ortaya çıkar. Bunun misali un, kavut ve başlangıçta undan ortaya çıkan özün misali gibidir. Buğday bütün bu saydıklarımızı içinde derceder. Aynı şekilde iman da bütün saydıklarımızın özüdür. Müşâhede ise, imanın en yüksek kısmıdır. Müridin bu seyirle ulaşmak istediği yer de zaten imanın kemali olan müşâhededir.²⁷

Sâlikin söz konusu seyir mertebeleri arasındaki seyrinin iki yolla mümkün olduğunu belirten sûfiler, bu iki vâsitayı nefis tezkiyesi ve ruh tasfiyesi olarak isimlendirmiş ve tarikatları bu yöntem farklılığından dolayı, tezkiye-i nefis üzere seyr u sülûkü esas alan tarikatlar ve kalp tasfiyesi üzerine yoğunlaşan tarikatlar olmak üzere ikiye ayırmışlardır.²⁸ İleride bu hususa da kısa bir şekilde değineceğiz. Şimdi ise seyr u sülûk'un dört mertebesini kısa bir şekilde ele almak yerinde olacaktır.

a- Seyr İlellah

Hakk'a doğru yürümek, Allah'a seyir gibi anlamlara gelmektedir. Nefisten hareket edip kalp makamının sonuna yani "ufuk-ı mübîn"e ulaşmaktır. Vahdeti örten kesret perdesi yırtılır ve orada nihayete erer. Sâlik zikrederek Allah'a urûc yani yükselme yoluyla hareket eder.²⁹

Sâlikin kendi varlığından sıyrılıp, Hakk'ın varlığıyla var olması, Allah ile diri, bilen, işiten, söyleyen ve gören olmasıdır. Kendi varlığının Allah'a ait olduğunu bilince

²⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 428.

²⁶ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 318; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 160.

²⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 30-31.

²⁸ Öteleş, a.g.e., s. 151.

²⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 427; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 160; Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 5. b., İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009, s. 237.

ve şüphe ortadan kalkınca Allah'a doğru seyir tamamlanmıştır. Allah'a seyrin sonu vardır.³⁰

b- Seyr Fillah

Allah yolunda yolculuk,³¹ Hakk'da seyir gibi anlamlara gelmektedir. Hakk'ın sıfatları ile vasıflanarak "ufuk-ı alâ"ya³² ulaşmak, Hakk'da Hak ile yolculuk yapmak demektir. Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak ve bütün bedeni özelliklerden kurtulmaktır.³³ Allah'ta seyrin sonu yoktur. Sâlik'in Allah'ın varlığıyla vücut bulduğu, O'nunla diri, bilen, konuşan, işiten ve gören olmasından sonra, eşyanın hakikatini de ayrıntılı olarak bilmesinden ve görmesinden ibarettir.³⁴

c- Seyr Maallah

Sâlikin her mertebede Allah ile seyri anlamına gelmektedir.³⁵ Bu mertebeye "Kâbe kavseyni ev-ednâ"³⁶ adı da verilmektedir.³⁷ Zâhir ve bâtın ikiliğinden kurtularak velilîğin sonuna ulaşmak diye yorumlanır. Seyri maallah'ın sonu velayettir.³⁸ Bu mertebeye ulaşan kişi mârifet kapısına ulaşmış demektir; mârifet Allah'ı tanımaktır. Mârifet, bâtının hazinesidir. Bu hazine aşk ve fakr ile elde edilir. Bu mertebede ikilik kalkar ve mânevi yolcu Hak ile beraber seyredir. Bu mertebenin sonunda gerek dışa ait gerek içe ait bütün zıtlıklar yok olur. Sadece O görülür, O bilinir, O duyulur her yanı O'nun mârifet nurları sarar.³⁹ Çünkü mârifet ehline göre hakiki anlamda Hak'dan başka fâil yoktur. Gerçek fâil, herhangi bir alet ve sebep için başkasından yardım istemeyen kimsedir. Yine mârifet ehline göre hakiki malik, her şeyin yaratıcısı olan Allah'tır.⁴⁰

d- Seyr Anillah

³⁰ Azizüddin Nesefî, *Tasavvufta İnsan Meselesi İnsan-ı Kâmil*, çev. Mehmet Kanar, 2. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 24.

³¹ Devellioğlu, a.g.e., s. 947.

³² Ruh makamının sonu anlamına gelmektedir.

³³ Cebecioğlu, a.g.e., s. 238; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 160.

³⁴ Nesefî, a.g.e., s. 24.

³⁵ Baltacı, a.g.e., s. 133.

³⁶ Hak ile bitişme, birleşme halidir.

³⁷ Eraydın, a.g.e., s. 318; Cebecioğlu, a.g.e., s. 238.

³⁸ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 160; Cebecioğlu, a.g.e., s. 238.

³⁹ Büşra Coşanay, "Tasavvuf Düşüncesinde Seyr u Sülûk Üzerine Bir İnceleme", *ANASAY*, S. 2, (2017), s. 205.

⁴⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 60.

Allah'tan seyir anlamına gelmektedir. Sülûkun dört mertebesinden sonuncusudur. Yapılan seyir birlikten çokluğa doğrudur. Asıl gaye Hakk'dan alınanla halkı terbiye etmektir. Bundan dolayı seyr-i anillaha "beka ba'de'l-fenâ" adı verilmektedir. Bu durumdaki kişi kesrette vahdeti vahdette kesreti görür.⁴¹ Bu mertebe hakikat kapısıdır; sâlikin geri dönüş yolculuğudur. Kişinin hakikatlere vasıtasız ulaştığı, kalp gözüyle bilgi aldığı mertebedir.⁴²

3- Nefsin Mertebeleri

Yukarıda değineceğimizi söylediğimiz, sülûk için gerekli yollardan birisi de nefis tezkiyesidir. Şimdi ise nefis mertebeleri ve onları tezkiye metoduna değinelim.

Tasavvufun gayesi insanı önce kendisi hakkında şuur ve bilgi sahibi yapmak, sonra onu bulunması gerektiği makama, a'lâ-yı illiyyîne, insan-ı kâmil mertebesine yükseltmektir. Buna ilave olarak, insanın rûhi ve manevi hayatının temâşasını kolaylaştırmak veya buna imkân hazırlamaktır. Kademe kademe yükselerek kendi iç dünyasına yönelen nefis Kur'anı-ı Kerim'in "cennetime gir" hitabına mazhar oluncaya kadar ahlâki manada bir terakki geçirir. Manevi tabir edilen tecelliler onu hem sıfat, hem de hareket açısından değiştirir. Nefis "emmâre" olarak girdiği bu seyrin sonunda "kâmile" sıfatına ulaşır ve Allah'ın boyasına boyanır. Böylece, insanın tabiatı değil, fakat fikri, ahlâkı ve davranışı değişir. Hayatının bu yeni dönemi, nefsin kademe kademe kazandığı yeni sıfatlarla renklenir. Hayat tarzı, düşünce ve davranış olarak yeni bir yön takip eder ve manevi olarak mesrûr olur. Nefiste, bir iyileşme ve güzelleşme görülür. Bu iyilik ve güzellik içten dışa nüfûz ve tesir ederek düşüncede olduğu kadar davranışta da kendisini gösterir.⁴³

Nefis bir takım aşırı hareketleri yapma eğiliminde yaratılmıştır. Nefsin arzu ve isteklerinin bir sınırı yoktur. Lakin nefis sükûnet halinde olmakla emrolunmuştur. Nefsin ilk sınavı muhalefet etmesidir. İlk muhalefeti ise Hakk'a ters hareket edip günaha yönelmesidir.⁴⁴ Nefsin bütün özelliklerini şu iki kavram tam anlamıyla ifade etmektedir. Birincisi nefis istikrarsız ve dengesizdir. İkinci olarak ise nefis, kendi isteklerine çok düşkün ve hırslıdır. Nefsin yaratılıştan gelen ve cibilliyet adı verilen dört temel özelliği

⁴¹ Cebecioğlu, a.g.e., s. 238.

⁴² Coşanay, a.g.m., s. 207.

⁴³ Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara: AÜİFY, 1986, s. 45.

⁴⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 344-345.

vardır. Bunlar heva ve hevesinden doğan isteklerinin kaynağıdır. İlki zayıflıktır, ikincisi cimrilik, üçüncüsü şehvet, dördüncüsü ise cehalettir. Bunun yanında nefsin dört farklı sıfatı vardır. Bunların ilki rubûbiyet sıfatının bir yansıması olan; kibir, zorlama, övülmeyi sevmek, onur ve zenginliği sevmek gibi sıfatlardır. İkincisi, şeytani huylardır. Aldatmak, hile, fitne, fesat bu kısma girmektedir. Üçüncüsü, hayvanlarda bulunan sıfatlardır. Bunlar aşırı derecede yeme-içme, şehvet ve evlenme sevgisidir. Bütün bunların yanında nefiste bir de ubûdiyet sıfatı vardır. İlahi korku ve tevazu bu kısımdandır. Kişi yukarıda bahsettiğimiz ilk üç sıfattan kurtulmadıkça, muhlis olamaz. İhlasa ermek için kulun bu olumsuz sıfatlardan kurtulması gerekmektedir. Bu da nefis tezkiye ve seyr u sülûk sayesinde mümkündür.⁴⁵

a- Nefs-i Emmâre

Nefsi emmâre, kötülükleri yapmayı emreden⁴⁶, bir başka ifadeyle üzeri Hakk'a karşı yoğun ve kalın perdelerle örtülü⁴⁷, Allah'a muhalefet eden, heva ve hevesine köle olmuş, İblis'ten daha çetin olan ve şeytanın sözünü, onun vasıtasıyla insana geçirdiği⁴⁸, bedeni tabiata meyleden, lezzetleri ve hissi şehvetleri emreden ve kalbi süflî yöne çeken, şerrin yuvası, kulu, fuzuli şeylere ve boş adetlere çeken⁴⁹, kötü ahlak ve fiillerin kaynağı olan nefistir.⁵⁰ Bu mertebedeki sâlik iyilik yapmaz kötülüklerden de kaçmaz; lakin kötülüğün ortaya çıkmasından dolayı nedâmet duyar ama kötülük yapmaya devam eder. Yani dünyada zâyi ettiği, boşa geçirdiği günlerden dolayı kendisini kınar. Bu, aynı zamanda benlikle mücadeledir. Benliğin yok edilmesi, diğergamlığın kazanılması gereklidir. Mutasavvıf bu güzel hasleti kazanmak için yola çıkmıştır. Bu konuda kendisine tavsiye edilen, sünnet ehlinin esaslarına uyarak her türlü aşırılıklardan uzak kalarak itidal sahibi olmasıdır. Güzelliğin ve hayrın başlangıcı budur. İyileşmek, kötü olanı bilmek ve ondan uzaklaşma niyetinde olmaktır. Bu şuur hali emredilen birtakım uygulamalarla desteklenmelidir.⁵¹

⁴⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 345-350.

⁴⁶ Yûsuf, 12/53.

⁴⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 369.

⁴⁸ Abdulkadir Geylânî, *Gunyet'üt-Tâlibin*, çev. Osman Güman, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2017, s. 794.

⁴⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 2, s. 261.

⁵⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 351-353; Kâşânî, *Sûfîlerin Kavramları*, s. 46.

⁵¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 235; Altıntaş, a.g.e., s. 46.

Bu mertebedeki sâlikin zikri; Allah'tan başka mâbud yoktur manasında kelime-i tevhid, seyri ise Allah'adır. Yöntemi şeriate riâyet etmektir. Tevhid kalbe tesir edince nefy gider ispat kalır ve birinci mertebeden ikinci mertebeye geçilir.⁵²

b- Nefs-i Levvâme

Nefs-i levvâme, kendini kınayan⁵³, gaflet uykusundan uyandığı ölçüde kalbin nuruyla aydınlanmış⁵⁴, tabiatının arzularından ruhun bulunduğu makama doğru seyreden⁵⁵, bir hata veya haksızlık yaptığında, hatasının farkında olup rücû eden ve tövbeye yönelen⁵⁶ nefistir. Ne zaman zayıf yaratılışının gereği olarak kendisinden bir kötülük sâdır olsa ilahi nur önüne geçer ve nefis kalbe itaat eder, onun mukallidi haline gelir⁵⁷; ancak diğer taraftan bazı sıfatları ve isyankâr huyu bâki kaldığından nefisini kınamaya başlar.⁵⁸ Fakat gerekli olgunluğa ulaşamadığı için onları yapmaya devam eder.⁵⁹ Lakin diğer taraftan da Allah'ın emirlere bağlılığı ve O'na olan sevgisi artmıştır. Namaz kılmak, oruç tutmak, sadaka vermek gibi sâlih ameller yapmayı ziyadeleştirmiştir. Amellerini Allah için yapar, fakat bunun böyle olduğunu halkın da bilmesini ister.⁶⁰ Bu mertebede sâlikin zikri ism-i Celâl olan Allah'tır. Allah zikrine verdiği mana ise, "Allah'tan başka maksut yoktur" manasıdır. Sâlikin seyri, "seyr-i lillah", hali "kabz ve bast", âlemi ise "berzah"tır.⁶¹ Nefs-i levvâmeyi başarıyla geçen sâlikin nefsi mülhime vasfı kazanır.

c- Nefs-i Mülhime

Nefs-i Mülhime, nefsin ulaştığı üçüncü nefis olup ilham ve keşfe nâil olmaya başlayan, neyin hayır neyin şer olduğunu idrak edebilme melekesine sahip olan, şehvetin isteklerine direnme gücü olan ve karşı koyabilen nefistir. Bu nefis, sevabını ve günahını

⁵² Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 161.

⁵³ Kıyâme, 75/1-2.

⁵⁴ Kâşânî, *Sûfîlerin Kavramları*, s. 46.

⁵⁵ Sühreverdi, *Gerçek Tasavvuf Avârifü'l-Maârif*, çev. Dilaver Selvi, 11. b., İstanbul: Semerkand Yayınevi, 2016, s. 574.

⁵⁶ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 558.

⁵⁷ İzzeddin Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları*, çev. Hakkı Uygur, 1. b., İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010, s. 82.

⁵⁸ Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Metinleri Sözlüğü*, 1. b., İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006, s. 760.

⁵⁹ Altıntaş, a.g.e., s. 46.

⁶⁰ Kadir Özköse 'vd.', *Tasavvuf*, 4. b., Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, ss. 343-346; Cebecioğlu, a.g.e., s. 200.

⁶¹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 161; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 235; Eraydın, a.g.e., s. 320.

fark etmiş ve Allah'tan başka her şeyden uzaklaşma yoluna gitmiştir.⁶² Bu mertebeye gelen sâlik ilmi sever, cömerttir, kanaatkâr ve mütevazıdır. Sabır ve tahammül etme gücü artmış, her türlü zahmet ve işkenceye katlanır hale gelmiştir. Dilinden hikmetli sözler akar, halkın içinde Hak ile beraberdir.⁶³ Nefs-i mülhime Kur'an'da "*And olsun, nefse isyanını ve itaatını ilham edene*"⁶⁴ şeklinde geçmektedir. Nefs-i mülhime makamların en zoru ve en tehlikesi olarak kabul edilmektedir.⁶⁵ Bu zorluğun nedeni ise ayakları kaydıran, hayrı ve şerri bir arada toplayan bir makam olmasından dolayıdır. Sâlikin bir üst makama geçebilmesi nefsin hayrının, şerrini galebe çalmasıyla mümkündür. Bu mertebede sâlikin zikri "Hû", seyri "seyr-i alallah", hali "heybet", âlemi "melekût", Hû zikrine verdiği mana ise "Allah'tan başka mahub yoktur" manasıdır.⁶⁶

d- Nefs-i Mutmainne

Nefs-i Mutmainne, üzerinde nurlu perdelerin ağır bastığı, kalbin nuruyla nurlanan, itaatlere devam etmekle tatmin olan, kötü vasıflardan kurtulup güzel ahlakla ahlaklanan, Allah'ın Kur'an'da "*Ey mutmain olmuş nefis*"⁶⁷ diyerek işaret ettiği nefistir.⁶⁸ Kalp, manevi huzurla dolduğu zaman nefse mutmainne elbisesini giydirir.⁶⁹ Sâlik, bu mertebede şeriatın birçok sırrını elde etmiş, cömertlik, doğruluk, yumuşak huyluluk, güler yüzlülük, tatlı dillilik gibi güzel sıfatları kazanmıştır. Bununla birlikte sâlik, ilim ve hikmet ehli vasfını kazanmıştır. Onların ilimleri ledunnî ilimdir ve Hakk'ın özel olarak dostluğunu kazanan da bu nefis mertebesine erişenlerdir.⁷⁰ Daima tevekkül, tefvîz, teslim, sabır ve rızâ halleri içindedir. Kalbi her zaman huzur ve sükûn içinde şükür ve senâ eder. Ayıpları örter, hataları bağışlar. Şeriatın emirlerinden zerre kadar taviz vermez. Hz. Peygamber'in güzel ahlâkını en iyi şekilde yaşamaya çalışır ve bundan zevk alır. Bu mertebe terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hesfî, terk-i terk mertebesidir. Nefsin bu mertebede kalple çekişmesi biter, huzur bulur ve ilahi hükümlere boyun eğer. Sâlikin bu

⁶² İbrahim Türkoğlu, *Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirinde Seyr u Sülûk*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 47.

⁶³ Cebecioğlu, a.g.e., s. 201.

⁶⁴ Şems, 94/8.

⁶⁵ Türkoğlu, a.g.e., s. 47.

⁶⁶ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 161; Özköse, *Tasavvuf*, ss. 346-349.

⁶⁷ Fecr, 89/27.

⁶⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 369.

⁶⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 574.

⁷⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 351.

mertebede zikri "Hak", seyri "seyr-i maallah", hali "sekr ve mahv", âlemi "ceberût", zikre verdiği anlam ise "Allah'tan başka mevcut yoktur" manasıdır.⁷¹

e- Nefs-i Râdiyye

Nefs-i Râdiyye, kalbin nurunun daha da arttığı, zülumâtın ise azaldığı, kendisi ya da başkası hakkında tezâhür ve tecelli eden hayır ve şerre tereddütsüz rızâ gösteren, yerilmiş beşeri sıfatlardan adeta sıyrılan, kendi iradesinden geçip Hakk'ın iradesine tâbî olan nefistir. Bu mertebedeki sâlik emir ve yasakları eksiksiz tatbik eder. Herkesten sevgi ve hürmet görür. Allah'ın fillerinin, isimlerinin ve sıfatlarının tecellisi zaman zaman onda tezahür eder. Hakk'al-yakîn mertebesine vasil olmuştur.⁷² Nefs-i râdiyye, Kur'an'da "*Sen O'ndan râzı, O da senden râzı olarak Rabb'ine dön*"⁷³ ayetinde geçmektedir. Bu nefse ikram olarak verilen sıfatlar vera', muhabbet, huzur, keramet, terk, mâsivâyı unutmak, kemal üzere teslim ve rızâdır.⁷⁴ Sâlikin bu mertebede zikri "Hayy", seyri "seyr-i fillah"tır. Âlemi "lâhut", hali ise "hayret"tir. Hayy zikrine vardığı mana ise "Allah'tan başka mevcut, maksut ve mahbub yoktur" manasıdır.⁷⁵

f- Nefs-i Merdiyye

Nefs-i Merdiyye, kalbin nurunun daha da arttığı, bütün benliği ile Hakk'a teslim olmuş ve Hakk'ın kendisinden râzı ve hoşnut olduğu nefistir. Râzı olunan nefis kemâl mertebesine ulaşmıştır.⁷⁶ Nefis, bu mertebede beşeri arzuları terk etmiş, güzel ahlaka bürünmüştür. Kusurları affeden, güzel düşünen, merhametli, cömert, insanlara sırf Allah için muhabbet duyan, rakîk düşünceli, nefis muhâsesini en iyi şekilde yapan, herkese nasip olmayan meziyetlere sahiptir. Bu nefis sahibi gaybın bazı sırlarına Allah'ın izniyle muttallidir.⁷⁷ Bu nefis mertebesinde sâlik, mukarrebun makamına çıkmış ve Allah'ın Rabb sıfatıyla tecelli etmesi anında yüksek derecelere ulaşmıştır.⁷⁸ Allah bu nefse Kur'an'da "Rabb'ine râzı olmuş ve râzı olunmuş olarak dön"⁷⁹ kelamıyla hitap etmiştir. Bu

⁷¹ İzzeddîn Kâşânî, a.g.e., s. 83; Süleyman Uludağ, "Nefis", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 32, s. 528; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 161; Eraydın, a.g.e., s. 321; Altıntaş, a.g.e., s. 47.

⁷² Altıntaş, a.g.e., s. 47; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 236.

⁷³ Fecr, 89/28.

⁷⁴ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999, ss. 1111-1112.

⁷⁵ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 161.

⁷⁶ Kızılkaya, a.g.e., s. 108.

⁷⁷ Altıntaş, a.g.e., s. 47; Cebecioğlu, a.g.e., s. 200.

⁷⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 352.

⁷⁹ Fecr, 89/28.

mertebede olan sâlikin evrâdı "Ya Kayyûm", seyri "seyr-i anillah", hali "temkin ve hayret", âlemi ise "şehâdet"tir.⁸⁰

g- Nefs-i Kâmile

Son nefis mertebesi ise nefis-i kâmile. Nefs-i kâmile, perdelerin tamamen kalktığı, zulmet ve karanlığın kalmadığı, bütün kötülüklerden sıyrılarak manevi olgunluğa eren nefistir. Bu makamda sâlik mârifet sıfatlarını kazanarak irşat mevkiine yükselir. Bu makam vehbîdir çalışarak elde edilemez, Hakk'ın inamı ve ihsanıdır. Sâlik, bu mertebede manevi kemâle ulaşmıştır. Bu nefis en güzel sıfatlarla muttasıf olmuştur. En yüksek ve en üstün makamda bulunur. Bütün hareketleri iyilik ve ibadettir. İrşat makamında olduğu için konuşmalarında ilim ve hikmet, lezzet ve tatlılık, huzur ve sevinç vardır. Veliler makamına ulaşmış olduğu için her an her şeyiyle ibadet halindedir.⁸¹ Sâlikin bu mertebede virdi "Ya Kahhâr", seyri "seyr-i billah", hali "beka", âlemi ise kesrette vahdet vahdette kesret* tir.⁸²

B- KÛTÛ'L-KULÛB'DA SEYR U SÛLÛK ESASLARI

Sülûk ehlinin tutmuş olduğu yola özel anlamda meslek denir. Tasavvufta Hakk'a giden yolların gökteki yıldızlardan daha çok, mahlûkatın nefesleri kadar olduğu kabul edilir. Bu sebeple meslekler birbirinden farklı olabilir. Bu fark sülûk ehlinin bilgi, amel, azim, mizaç, tabiat, meşrep, deneyim, yetenek, hal ve makamlarının farklılığından kaynaklanır. Sâliklerin meslekleri ibadet ve taate, riyâzet ve mücâhedeye, halvet ve inzivaya, seyahat ve sefere, hizmete, çileye, melamete, tevazua, öğrenme ve sohbetle bulunmaya ağırlık ve öncelik verecek şekilde türlü türlü olabilir.⁸³

Tezimizin bu bölümünde *Kûtû'l-Kulûb*'da, sülûk ehlinin tutmuş olduğu yollara kısa bir şekilde değineceğiz.

⁸⁰ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, ss. 1117-1118.

⁸¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 364; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 236; Altıntaş, a.g.e., s. 48.

* Birlikte çokluk çoklukta birlik anlamına gelmektedir. Vahdet ehline göre vahdet gerçek, kesret hayaldir. Bir olan varlığın çok görünmesi sadece bir görünüş meselesidir.

⁸² İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 1024.

⁸³ Uludağ, "Sülûk", *DİA*, C. 38, s. 128; Tek, a.g.e., s. 202.

1. Seyr u Sülûk'un İlk Adımı: Tövbe

Tövbe sözlükte, dönmek, nedâmet duymak anlamlarına gelmektedir.⁸⁴ Tasavvufi ıstılahta ise tövbe; kalpteki günah düğümünü çözüp Hakk'a dönmek ve Rabb'in hukukunu gözetmek, işlenen kötü fiillerden nedâmet duymak, bir daha böyle bir şey yapmamaya, günaha ısrar etmemeye azmetmek, kimine göre günahı unutmak kimine göre de günahı unutmamak, işlenen haksızlıkları telafi etmek için çaba harcamaktır.⁸⁵ Tövbe, kötü hal ve hareketleri, din tarafından övülen hareketlere tebdil etmek, nefsi yalnızlığa ve devamlı sükûta alıştırmak ve yapılan günahı tanımaktır.⁸⁶ Tövbe, müridlerin ilk adımı ve sülûk ehlinin yolunun başlangıcıdır. Hiçbir insanın tövbeden müstağni olması mümkün değildir. Zira günah işlememek meleklere ait bir sıfat, sürekli günah işlemek ise şeytana münhasır bir davranıştır.⁸⁷ Tövbe, her makamın aslı, her halin anahtarıdır. Tövbe makamların ilkidir. O üzerine bina yapılan zemin gibidir. Zemini sağlam olmayanın binası sağlam olmayacağı gibi tövbesi olmayanın da seyr u sülûkta elde edeceği bir hali ve makamı yoktur.⁸⁸ Bunun misali zahirde namaz için abdestin lüzumu gibidir. Namaz için abdest ne kadar önemli ise batında da tövbe o kadar önemlidir.⁸⁹

Mekkî tövbe bahsine girişte "*Ey iman edenler! Hep birden Allah'a tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz*"⁹⁰ ayetine yer vermiştir. Ayetin manasını; nefsinizin kötü arzularından ve şehvetlerinize dalmaktan vazgeçip Allah'a rucû ediniz. Böyle yaparsanız ahirette murat ettiğinizi elde edersiniz, zevali ve nihayeti olmayan bir nimet içinde Allah ile devamlı birlikte kalırsanız, cennete girmek suretiyle mutlu ve mesut olursunuz, ateşten kurtulursunuz diyerek dile getirmiştir.⁹¹ Tövbe imanın kazancı ve hayırların temelidir.⁹²

⁸⁴ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 156.

⁸⁵ Muhâsibî, *el-Vesâyâ*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 2003, s. 145; Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, çev. Muhammed Coşkun, 2. b., İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2013, s. 49; Tûsî, *Lüma'*, s. 43; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ, 3. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 143; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 190; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, 4. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s. 357; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 486.

⁸⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 2, s. 193; Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, çev. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981, s. 23; Abdurrezzak Tek, *Tasavvufî Mertebeler Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2008, s. 51.

⁸⁷ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 356; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, çev. Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yayınları, 1981, s. 517.

⁸⁸ İbn Arabî, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, çev. Bedirhan Özalp, 4. b., İstanbul: Hayykitap, 2016, s. 72.

⁸⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 187.

⁹⁰ Bakara, 2/54.

⁹¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 2, s. 183; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, çev. Muharrem Tan, 3. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2018, C. 2, s. 158.

⁹² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 2, s. 190.

Mekkî'nin değindiği sâlik için gerekli olan tövbe çeşidi tövbe-i nasuhtur. Mürit ancak böyle bir tövbe ile taatın tadını alır ve güzel halini devam ettirir. Nasuh tövbesinin alameti; hevaya uymaya götüren şeyleri terk etmek ve gönlü nefsi düşkünlük gösterdiği kötü şeylerden çekmektir.⁹³ Nasuh tövbesi, hiçbir kötülüğe bulaşmadan istikametle taate devam etmek, imkân bulduğunda dahi herhangi bir kötülüğe bulaşma düşüncesine sahip olmamak, şehvetini ve kalbî hislerini birleştirerek hevası için günah işlediği gibi, aynı günahı sırf Allah rızâsı için terk etmektir.⁹⁴ Kul, hevâ denen kötü isteklerinden kurtulup, selim bir kalp ile ve sünnete uygun güzel salih amelle Allah'ın huzuruna geldiği zaman, kendisine güzel bir netice verilir. O zaman daha önceden kaçırdığı güzel hali de elde eder.⁹⁵

Mekkî, samimi bir tövbenin farzının günahı günah olarak kabul etmek, yapılan zulmü itiraf etmek, nefsin kötü arzularına kızmak, onun kötü amellerdeki ısrarından vazgeçirmek, elinden geldiği kadar rızkını haramdan temizlemek olarak nitelemekte, helal yemenin salih insanların prensiplerinden olduğunu ifade etmektedir. Samimi tövbenin bir diğer farzının da daha önceki günah ve isyanlara pişman olmak olduğunu belirtmektedir. Tövbenin bir farzı da istikamet üzere emre uymak ve yasak şeylerden kaçmaktır. Tövbe için gereken bir başka şey kötülüklerini iyiliklerle, iyiliklerini de daha güzeli ile değiştirmektir. Sonra gerçek bir pişmanlık ve kaçırdıklarına üzülme, onları telafi ederken ifrat ve gevşekliğe düşmemek, tekrar eski durumuna dönmemektir. Bununla birlikte gözyaşı dökerek yanlış attığı adımların izlerini silmek, güzel bir tövbe ile günah yaralarını tedavi etmektir.⁹⁶

Gerçek tövbe, kulun şüpheli şeylere girmemek için sakıncası olmayan şeyleri terk etmesi, hiçbir şekilde ileride yaparım diyerek ertelememesi ve nefsinin ancak içinde bulunduğu vakitte gereken şeyle meşgul etmesiyle mümkündür. Aynı zamanda kul, günahını büyük görmeli, tövbesini yetersiz kabul etmeli ve insanlardan özür dilemelidir.⁹⁷ Bununla birlikte her kulun, kötü arzularına daldığı miktarda nefsi ile mücadele etmesi gerekir. Kul tövbesini ne kadar sağlam ve güzel yaparsa kendisine o derece muhabbet

⁹³ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 382; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 188.

⁹⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 2, s. 184.

⁹⁵ a.yer

⁹⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 185-186; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 189; Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, çev. Abdurrezzak Tek, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2008, s. 76.

⁹⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 2, s. 193; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 76.

verilir ve Allah'a ulaşıncaya kadar samimiyetle gayret içerisinde olur.⁹⁸ Samimi tövbenin alametlerinden biri de kalbin incelmesi ve gözyaşlarının azalmasıdır.⁹⁹

Tövbe  kısımdır. Birincisi hatadan sevaba tövbe etmek, yanlıştan doğruya dönmektir. İkincisi doğrudan en doğruya yani savabtan asvaba dönmektir. Üçüncüsü nefisten Hakk'a dönmektir. Avamın tövbesi gnahtan, taatini çok görmekten dolaydır. Havâsın tövbesi gafletten, günahı kmsemekten, hâssu'l-havâsın tövbesi ise vakti zâyi etmekten dolaydır.¹⁰⁰

Tövbenin iki mertebesi vardır. Bunlar inâbe ve evbedir. Şimdi kısaca bunlara değinelim.

a- İnâbe

İNâbe sözlükte, Allah'a dönmek olarak ifade edilmektedir.¹⁰¹ Tasavvuf literatüründe ise inâbe; zahirde tövbe ile düzelmeye başlayan nefis ile birlikte bâtinın da salaha dönmesi, kulun Hakk'ın iradesine uyarak Hak ile olması, fani Şeylere bağlanmadan cehd ve Şevk ile Allah'a koşması, her türlü maddi ve manevî hata ve kusurdan yüz çevirmesi, Allah'ın sevap ve mükâfatına bel bağlayarak ve azabından korkarak O'na iltica etmesi, kalbin bulanıklık karanlıklarından çıkarılması, ahirette kurbiyet merdivenine binmesi ve Allah'ın vechine bakmasıdır.¹⁰²

İNâbe, tövbe ile evbe arasında kalan kısım verilen addır. Sevap kazanmak için tövbe eden her insan inâbe sahibidir. İnâbe, veli ve mukarreb olanların yani Allah'ın has kullarının sıfatıdır. Kur'an'da inâbe; "*Rabb'inize inâbe edin*"¹⁰³ Şeklinde geçmektedir. İnâbeden kasıt tövbe ve ihlas ile Allah'a dönmektir. Kulun Allah'ın vereceği ceza ve azap korkusuyla yaptığı tövbenin adıdır inâbe. İnâbe küçük günahlardan muhabbet haline dönüştür. İnâbe tövbeden daha özeldir. Çünkü inâbe, inkisarın ve seyr u slke yönelmenin eşlik ettiği bir dönüştür. İnâbe kulun Allah'a karşı isyan etmediği ve günah

⁹⁸ Hakım Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, ev. Salih ift, 3. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2018, s. 183; Mekki, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, s. 337.

⁹⁹ Mekki, *Kütü'l-Kulüb*, C. 2, s. 194.

¹⁰⁰ Tsi, *Lüma*, s. 43; Kelâbâzi, *Ta'arruf*, s. 144; Kuşeyri, *Risâle*, s. 190; Hcviri, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 361; Herevî, *Menâzilü's-Sâirin*, s. 77.

¹⁰¹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 87.

¹⁰² Harrâz, *Risâleler*, ev. Naile Baltacı, 1. b., İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018, s. 92; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 23; Abdülkadir Geylânî, *Geylânî Külliyyatı*, ev. Osman Güman 'vd.', İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2017, s. 781; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 161; Tek, *Tasavvufi Mertebeler*, s. 59; Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 160.

¹⁰³ Zümer, 39/54.

işlemediği halde O'na rüçû etmesidir. Fakat tövbe Allah'a isyan ve muhalefet ettikten sonra O'na yönelmek ve af dilemektir. Allah'a inâbe ile yönelen kimseye münib denir. Münib, bütünüyle Hakk'a yönelen, O'nun rızâsına koşan, her zaman O'na dönen ve O'nun sevdiği şeylere yaklaşan kimse demektir.¹⁰⁴

İnâbe üç türdür. Allah'a özür beyan etmek için dönüldüğü gibi nefsi ıslah etmek için de dönmek, tövbe ettikten sonra tövbeyi bozmamak için söz vererek dönüldüğü gibi O'na karşı verilen sözleri yerine getirmek için de dönmek, Allah'ın davetine icabet etmek için dönüldüğü gibi davranışla da O'na yönelmektir. Bununla birlikte nefsi ıslah ederek Hakk'a doğru bir şekilde yönelmek de üç şekilde olur. Kul hakkı gibi mesuliyetlerden kurtulmak bunlardan ilkidir. İkinci olarak kendi ve başkalarının yapmış olduğu hatalara üzülme, son olarak ise kaçırdığı fırsatları telâfi etmektir.¹⁰⁵

b- Evbe

Evbe, sözlükte; iradesi olan canlıların dönüşü olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁶ Tasavvuf literatüründe ise evbe; Hakk'ın rızâsını kazanmak ve emrini yerine getirmektir. Evbe, sevap arzusu veya ceza korkusu olmaksızın emre riayet ederek tövbe etmektir. Evbe, nefisten Allah'a dönmektir.¹⁰⁷

Evbe, tövbe ve inâbeden sonra gelen nihayet mertebesidir. Evbe nebî ve resullerin makamı ve sıfatıdır. Kur'an'da Hz. Davut hakkında Allah "*O ne güzel kuldu! Şüphesiz o, evvâb bir kimse idi.*"¹⁰⁸ buyurmuştur.¹⁰⁹

2. Farz Olan Temel İbadetlerde Hassas Davranmak

Mekkî'ye göre kul farzları tam olarak yerine getirmediikten sonra fazilet denilen ibadetlerle meşgul olmamalıdır. Çünkü nâfile ibadetler ancak asıl vazifeler eksiksiz yerine getirildikten sonra sahih olur. Allah, yakîni sayesinde dost ettiğini bir halden

¹⁰⁴ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 144; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 190-191; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ss. 357-362; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 368; İbn Arabî, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, s. 72; İbn Arabî, *Tövbe Mücâhede ve Takva*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015, s. 41; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, çev. Ali Ataç 'vd.', 4. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2017, s. 394; İsmail Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, çev. Saadettin Ekici, Meral Kuzu, 3. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2011, s. 240; İbn Acîbe, *Sufilerin El Kitabı*, çev. Ahmet Murat Özel, 1. b., İstanbul: Hayykitap, 2015, s. 26.

¹⁰⁵ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 78.

¹⁰⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 98.

¹⁰⁷ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 190; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 357.

¹⁰⁸ Sâd, 38/44.

¹⁰⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 190; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 190; Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 1. b., Ankara: Otto, 2017, s. 127.

diğerine nakleder. Yüce Allah kula, farzları yerine getirdiği için yakîn makamlarından bir makam verir. Onunla kendisi illuyûna çıkarılır.¹¹⁰

a- Namaz

Arapça da salât, ateş manasına gelen "salye" kökünden alınmıştır. Eğri bir odun düzeltilmek istendiğinde ateşte ısıtılarak düzeltilir. İnsanda da nefis-i emmârenin bulunmasından dolayı birtakım eğrilik ve bozukluklar mevcuttur. Onların da düzeltilmesi doğrultulması gerekmektedir. Namaz sayesinde tecelli eden ilâhi nurlar, namaz kılanların nefisindeki eğrilikleri eriterek yok eder. Kul bununla kalmayıp aynı zamanda namaz sayesinde manevi bir miraç yaşar. Salat aynı zamanda lügatte dua, zikir, boyun eğmek manalarına da gelmektedir. Bu manaya göre namaz kılan sanki bütün azalarıyla Allah'a dua edip yalvarmaktadır.¹¹¹

Namaz dinin direği, müminin mirâcı, İslâm'ın temeli, âriflerin gözünün nûru, siddıkların sürûru, mukarreblerin tâcıdır. Bütün ibadetlerin efendisi ve mihmandarıdır. Namaz vuslat makamıdır. Allah'a münâcattır. O'nun huzurunda bulunmak, O'na yönelmek ve O'ndan gayrı her şeyden yüz çevirmektir. Allah'ın beş vakit namaz kılan kimseyi koruyacağına dair ahdi vardır. Büyük günahlardan kaçındıktan sonra, beş vakit namaz kişinin küçük günahlarına kefarettir. Namaz kılanların duaları makbul rızıkları bereketli olur. Şeytan namaz kılan mümine zarar veremez. Çünkü namaz müminin silahıdır.¹¹² İnsanlar farzları yerine getirme hususunda üç guruba ayrılırlar. Birinci gruptakiler, namaza durduklarında kalplerinde hep dünyevî tasalar vardır. Bu düşünceler kalplerini sağa sola çevirir. Bunlar Allah'tan ve O'nun ikramından uzaktırlar. İkinci gruptakiler, namaza haşyet ve ürperti içinde dururlar, namazlarının kabul olmayacağından endişe ederler. En ufak bir yanlışta namazlarını iade ederler. Bunlar kendilerini namaza verebildikleri ölçüde sevap kazanırlar. Üçüncü grup ise namaza başlamadan önce, Allah korkusu ve şefkat ile kendilerini hesaba çekerler, kalplerini her türlü havatır ve avarızdan, Allah'ın dışındaki herhangi bir şeyin zikrinden korumaya

¹¹⁰ Hatice Meryem Toksöz, *Kütü'l-Kulûb'da Nefs ve Tekâmülü*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 56.

¹¹¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 362; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, ss. 382-385.

¹¹² Bedriye Reis, *Kaygulu Dergâhı ve Halil Efendinin Divânı*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 11.

çalışırlar. Kalplerine Allah korkusu dolar. Namazlarında Allah'ın huzurunda durduklarını bilirler.¹¹³

Namaz kılan bir mümin, nefsin gizli düşüncelerini bertaraf etmek, şeytanın kalbine verdiği vesveseleri kesmek için gayret gösterirse Allah yolunda cihat etmiş ve kendisine en yakın Allah düşmanlarıyla savaşmış olur. Hem namaz kılıp hem de Allah yolunda savaştığı için bunda ona iki sevap vardır. Namaz kılmak isteyen kimse, ihtiyaçlarını görüp önemli işlerini bitirdikten sonra namaza durmalıdır. Geride kalbini meşgul edecek, daraltacak ve düşüncesini dağıtacak bir iş bırakmamalıdır. Böyle yaparsa, kalbi namazda boş olur, düşüncesi toplanır, akli okuduğunu anlayacak şekilde uyanık olur, kalbi ile dili birbirine uyar; bu şekilde kul her şeyiyle Rabb'ine yönelir.¹¹⁴

Namaza başlamadan önce namazın birtakım şartları vardır. Birincisi, zâhirde necasetten, bâtında ise şehvet ve boş arzulardan arınmaktır. İkincisi, zâhirde elbiseyi pislikten temizlemek, bâtında ise elbiseye helal yoldan sahip olmaktır. Üçüncüsü, zâhirde ruhu afetlerden ve pis şeylerden temizlemek, bâtında ise fesat ve gûnahtan temizlemektir. Dördüncüsü, zâhirde kibleye yönelmek, bâtında ise Allah'ı müşâhede etmektir. Beşincisi, şeriatın zahirinde namaz vaktinin girmesi, bâtında ise Allah'ın karşısında elif gibi dosdoğru olmaktır. Altıncısı, ilahi dergâha yönelmede niyetin halis olmasıdır. Yedincisi ise heybet makamında tekbir, vuslat mahallinde kıyam, tertil ve haşyet ile tilavet, huşû ve hudû ile rûkû, tezellül ile secde, içtima ile teşehhüd ve sıfatın fâni olması ile selamdır.¹¹⁵

Mekkî'ye göre namaz kılan kimse, namazın hangi rûknünü yapıyorsa, kalbiyle ona uygun vaziyet almalı, düşüncesi de her durumda devamlı yalvarış halinde olmalıdır. Çünkü gaflet hali namaza zıt düşmektedir. Bununla birlikte namazda olan kimse düşüncesini kalbinde toplamalı ve Rabb'i ile beraber olmalıdır. Böyle olursa Rabb'i onun kalbinde olur; kul okuduğu ilahi kelimeler ile Rabb'ine nazar eder, O'nun hitabıyla kendisiyle konuşur, münacatı ile O'na yalvarır; O'nu sıfatları ile tanır. Bu yönlerin ilki O'na iman etmektir. Sonra sırasıyla O'na teslim olmak, tövbe etmek, sabretmek, râzı olmak, korkmak, ümitli olmak, şükür etmek, sevmek ve tevekkül etmek gelir. Çünkü mahbûbun

¹¹³ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 198; Tûsî, *Lüma'*, ss. 171-175; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 109.

¹¹⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 440-447.

¹¹⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 362.

sözleri kalbin hayatıdır. Kalp huzuru da, namazın ruhudur. Onlarla ancak, kalbi diri olanlar ibret alır. Onlarla ancak ilahi davete gönül hoşluğu ile uyanlar hayat bulur.¹¹⁶

Kul kıyamda okuduğu Kur'an'la manen yükselir, fakat kalbinde bulduğu ayetler değil Rabb'idir. Kibleye yönelen kimsenin gönlü kiblede değil Rabb'indedir. O zaman kible arkada kalır, kul kibleyi aşarak Rabb'ini müşâhede eder. Mekkî, kalbi uyanık kimsenin, namazda Kur'an okurken düşüncesinin, kendisiyle konuştuğu Allah'ın isteğinde olduğunu söylemiş ve bu kimsenin okuduğunu anlamak ve ondan hüküm çıkarmakla meşgul olacağını dile getirmiştir. Uyanık bir kalple namaz kılan kimse, dua ettiği zaman bütün benliği ile Rabb'ine yönelir; O'nun için artık ümit Rabb'idir. Rabb'ini hamd, sena ve yüceltmekle uğraştığından dolayı, kendisinin dünya ihtiyaçlarını unuttur. Sürekli Allah'ı övmekle meşgul olduğu için nefsini ve nefsinin isteklerinden haberi olmaz.¹¹⁷

b- Zekât

Zekât, İslâm'ın şartlarından birisidir. Allah'ın taksiminde zekât sûfilere farz kılınmamıştır. Çünkü Allah sûfilere zekât verecek kadar nisap miktarı mal vermemiştir. Her organın bir zekâtı vardır. Bu da uzuvların oyun ve eğlenceye meyletmemesidir. Bâtındaki nimetlerin de zekâtı vardır. Çok olmasından dolayı bu nimetlerin zekâtının hepsini saymak mümkün değildir. Lakin Allah'ın kullarına verdiği nimetleri bilmek ve tanımak bânının zekâtına örnek olarak verilebilir. Zekâtın hakikati; kişinin malı sevmesi fakat malın Allah'tan daha değerli olmadığını, Allah'ın bizi onunla imtihan ettiği gerçeğini göstermek için kolayca malı fakire vermesinde gizlidir. Çünkü bir kalpte iki sevgi durmaz. İkinci hakikati, kalbi cimrilikten temizlemektir. Cimrilik kişiyi helak eden sıfatların başında gelmektedir Son hakikati ise nimete şükretmektir.¹¹⁸

Mekkî'ye göre zekât, gönül hoşluğu ve kalp huzuru ile Rabb'i için ihlaslı bir şekilde, sırf O'nun rızâsını isteyerek, gösteriş ve riya yapmaksızın, yapmacık hal ve tavırlara girmeksizin verilmelidir. Kul, verdiği zekâtı, Allah'tan başkasının bilmesini istememelidir. Zekâtı verirken, Allah'tan başkasından bir şey beklenmemeli, onu

¹¹⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 412- 415; Gazzâli, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Mehmet A. Müftüoğlu, C. 1, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2017, ss. 460-461.

¹¹⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 416-419.

¹¹⁸ Tûsî, *Lüma'*, s. 178; Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 376; Gazzâli, *Kimyâ-i Saâdet*, ss. 126-131; Gazzâli, *İhyâ*, C. 1, ss. 606-610.

vermediğinde ise O'ndan başkasından korkmamalıdır. Devamlı Allah'ı nazar etmeli, O'nun bu hayırda kendisine ihsan ettiği güzel yardımını yakînen tanımalıdır. Zekât veren kimse zekâtını verdiği fakirin kendisinden daha hayırlı olduğuna itikat etmeli; kalbinde onu noksan görmemeli ve onu küçük düşürmemelidir. Zengin bir kimse, fakirin kendisinden daha hayırlı olduğunu bilmelidir. Çünkü fakir, onun manevi bir temizlik, yükselme, yücelme ve ebedi ahiret yurdunda manevi derece elde etme sebebi yapılmıştır. Kendisi ise fakir için bir hizmetçi ve onun dünyasını mamur etmekle görevli bir memur yapılmıştır. Sûfilerden bir grup kendi adap ve anlayışı gereği, zekât malı yemez ve verildiğinde almazlar. Bunun nedeni fakirleri kendilerine tercih etmiş olmalarından dolayıdır.¹¹⁹

İnsan, yapacağı iyiliği, kendisine bir şey verdiğinde Allah'a hamdeden, O'na şükreden, gelen nimeti O'ndan gören ve herhangi bir nimette aradaki vasıtaya bakmayan kimseye vermeye çalışmalıdır. Zekât veren kimse verdiği malı gözünde küçük ve basit görmelidir. Onu gözde büyütmek, kendini beğenmekten ileri gelir. Kendini beğenmek ise, amelleri boşa çıkartır, sevapları yok eder.¹²⁰

c- Oruç

Oruç, İslâm'ın şartlarından biridir. Oruç, nefsin alıştığı şeylerin yokluğuna sabretmesi, şehvet ve isteklerinden alıkonması demektir. Sufilerin oruçtaki edepi, zâhir ve bâtınlarını kontrol altına almak, nefsi yeme-içmeden alıkoyduğu gibi uzuvları da günahlardan alıkoymak, sonra nefsi geçim ve diğer dünya meşguliyetlerinden uzak tutmak, niyet ve maksadı sağlamlaştırmak, nefsin isteklerine karşı çıkmak, organları haram ve şüpheli şeylerden korumak, yediği şeyin saflığına dikkat etmek ve kalbi kollamaktır.¹²¹

Oruç, üç derecedir. Âvama göre midenin oruç tutması; karın ve tenasül uzvunu şehvetten sakındırmaktır. Havâssın orucu; kulak, göz, dil ve diğer azaları gûnahtan sakındırmaktır. Havâssın orucu salihlerin orucudur. Yakîn ehlinde olan âriflere göre ise oruç; kalbin dünyevî arzu ve meşgalelerden, boş düşüncelerden uzaklaştırmaktır. Bununla birlikte oruç, karnı ve mideyi yeme ve içmekten koruduğu gibi gözü harama

¹¹⁹ Tûsî, *Lüma'*, s. 179; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 452.

¹²⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 464-468.

¹²¹ Tûsî, *Lüma'*, ss. 183-184; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 138; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 424.

bakmaktan, kulağı gıybetten, dili boş laflardan, bedeni ise dünyaya meyletmek ve şeriate muhalif hareket etmekten muhafaza etmektir. Oruç tutan tövbe eden gibidir. Çünkü sabır, tövbenin unsurlarındandır. Tövbe daha önce yapılan kötülükler için bir kefarettir ve kişi sabrederek kötü alışkanlıklardan uzaklaşır. Sonra, bir daha kötülükleri yapmamaya ve organlarını bir daha kötü şeyler yapmada kullanmamaya azmetmiştir. Aynı şekilde oruç da ateşten koruyan bir kalkandır. Oruç kişinin nefsiyle mücâhede etmesinde, onun isteklerinin kesilmesinde ve alışkanlıklarının engellenmesinde yardımcı olur. Oruçta nefsin zaafa uğratılması ve boş isteklerinin azaltılması vardır.¹²²

Mekkî'ye göre salih kulların orucu; gözü serbestçe sağa sola bakmaktan alıkoymak, kulağı yalan ve haram dinlemekten uzak tutmak, dili kendisini ilgilendirmeyen şeylere dalmaktan muhafaza etmek, kalbi tamamen Allah'a bağlamak, eli harama uzanmaktan uzak tutmak ve ayağı hayır işlerin dışında, emir ve teşvik edilmeyen işlere gitmekten alıkoymak şeklinde gerçekleşir. Kul, oruç tutarken, azaları ile yapacağı işlerde şüpheli şeylerden sakınmalı ve helal olan zevklere fazla dalmamalıdır. Kendisini kötü adet ve malayani şeylere sevk edecek isteklerini terk etmelidir. İftarını ancak helal nimet ile açmalı ve az yemelidir. Oruç tutarken insan Allah'ı çokça zikretmeli, insanlar hakkında konuşmamalı, onları düşünmeyi kalbinden silmelidir. Oruçlu iken kimseyle çekişmemeli, kavgaya yanaşmamalıdır. Kendisine kötü söz söylenir ve elle vurulursa orucun hürmetine karşılık verilmemelidir. Oruç tutan kimse vakti gelmeden önce yemek derdine düşmemelidir. Oruçlu kimse kendisine nasip olan az şeye razı olmalı, onu yiyip Allah'a bolca şükretmelidir. Oruç ibadetiyle beklenen, kulun aç ve susuz kalması değil, günahlardan sakınmasıdır.¹²³

d- Hac

İslam dini hac ile kemal bulur ve din onunla tamam olur. Hac, sözlükte yüceltilen birini ziyarete gitmek anlamına gelmektedir. Haccın fazileti ve edebi; hacının, onu Allah rızası için yapması ve bulacağı her türlü yol ve helal rızıkla ona yönelmesidir. Daha sonra bütün düşüncesinin ibadet olması gerektiği, kalbi sakin, huzur içinde, zikrullah ile dolu, boş arzulardan uzak, arkasındaki şeylere yönelmeden önündeki işe bakar bir vaziyette olması gerektiğidir. Bununla birlikte kul anlayış sahibi olmalı, halis bir niyetle niyet

¹²² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 303-309; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 383; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 665.

¹²³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 479-483.

etmeli, tövbe etmeli, şevk ve iştıyakla oraya gitmeli, şehvet ve lezzetlerden uzaklaşmak için azmetmeli ve haksız olarak aldığı malları sahiplerine vererek helallik istemelidir.¹²⁴

Hareme harem denilmesinin nedeni, İbrahim makamının orada bulunması, oranın emin ve güven yeri olmasından kaynaklanmaktadır. İbrahim'in iki makamı vardır. Biri beden diğeri kalp makamıdır. Hz. İbrahim'in bedeninin makamı Mekke'dir. Kalbinin makamı ise dostluktur. Hz. İbrahim'in bedeninin makamını arzu eden herkesin ihrama girmesi, Arafat'ta hazır olması, buradan Müzdelife'ye, oradan da Mescid-i Haram'a gelmesi, cemreleri eline alması, Mekke'de Kâbe'yi tavaf etmesi, Mina'ya gitmesi burada üç gün kalması, şartlarına uygun olarak şeytanı taşlaması, burada saçlarını traş etmesi, kurban kesmesi ve elbisesini giymesi gerekmektedir. Bu sayede hacı olabilir. Bununla birlikte İbrahim'in kalbinin makamını arzu eden herkesin nefse hoş gelen şeyleri terk etmesi, masivaya sırtını dönmesi, ağyardan uzaklaşması gerekmektedir. Bu sayede Allah'ın dostu olabilir.¹²⁵

Mekkî'ye göre hacı süslü püslü elbiseler yerine, biraz perişan görünümlü kıyafetler giymeli, yükü hafif ve eşyası az olmalıdır. Yanında ancak zaruri ihtiyaçlarını taşımalıdır. Hiçbir şeyde aşırıya gitmemelidir. Bununla birlikte eli sıkı olmamalı, kendisini ve yol arkadaşını sıkmamalı, her şeyde yeterli miktarı korumalıdır. Hacı, dikkat çekici giysilerden ve insanların bakışını çekecek eşyalardan sakınmalı; zenginlere ve mal mülk biriktirmeyi seven ve bununla övünen dünya ehline benzemeye çalışmamalıdır.¹²⁶

3. Nafile İbadetler

Mürit, her gün bir takım farz ve mendup ibadetler yapar. Kendilerinin gece ve gündüze ait günlerce süren ibadet, zikir ve Kur'an tilaveti nevinden evradları vardır, fakat bunlardan hiçbirini birbirine karıştırmadan icra ederler. Çünkü bütün ibadetlerin özü ve çekirdeği Allah'ı hatırlamak ve çokça zikretmektir.¹²⁷ Hak yolcusu sabah namazını kıldıktan sonra namaz kıldığı yerde Kur'an okumaya ve çeşitli şekillerle zikretmeye, hamd, tesbih ve senâ etmeye başlar. Yüce Allah'ın azametini, nimetlerini, insanın hesap ettiği ve edemediği, bildiği ve bilmediği yerlerden O'nun lütuf ve ihsanının kendisine

¹²⁴ Tûsî, *Lüma'*, s. 189; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 485-489; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, ss. 754-758; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 149.

¹²⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ss. 388-389.

¹²⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 491-492.

¹²⁷ Tûsî, *Lüma'*, s. 172; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, s. 89; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 164.

nasıl kesintisiz olarak geldiğini tefekkür eder. Ulaşmış olduğu maddi ve mânevi nimetlere karşı devamlı şükretmedeki acizliğini düşünür. Yine gelecekte yapmakla mükellef olduğu emir ve görevleri düşünür. Mürit bunu yaparken sükût etmeli ve konuşmayı terk etmelidir. Çünkü bu halin, amel sahipleri ve kalp erbabının farkedip anlayacağı açıkça tesiri ve bereketi vardır. Zikir ve tefekkür müridin dünyadaki en sağlıklı yolu ve ahiretteki azığıdır. Zikrin belirli bir vakti yoktur. Bütün vakitlerde kul zikretmekle memurdur. Hakiki zikir, zikir esnasında Allah'tan başkasını unutmaktır. Zikir, zikredeni tefekküre götürür. Tefekkürde havf ve recâya, korku ve ümide götürür. Zikir güçlenince müşâhede halini alır. Müşâhede ise ancak yakîn derecesine ulaşan bir imanla olur. Yakîn imanının ruhudur ve en ileri noktasıdır. Müminin asıl mesleği işte bu yakîni elde etmesidir.¹²⁸

Mekkî'ye göre mürit kuşluk namazını kıldıktan sonra varsa bir hastayı ziyaret eder. Bir cenaze varsa ona katılır. İyilik ve takvada yardımcı olması gereken bir şey varsa hemen ona koşar. Bu işler yoksa o zaman namaz kılmaya, Kur'an okumaya, emredilen veya teşvik edilen çeşitli zikirleri yapmaya devam eder. Nefsini geçmiş zamanla ilgi muhasebe etmeye, hatalarına bir daha dönmeye ve her durumda Hakk'ı murakabe etmeye koyulur. Bu durum güneş iyice yükselinceye kadar devam eder. Fakat bunları bazı sûfiler açıkça ifâ ederken bazıları da riya olur korkusuyla gizlice ifâ ederler.¹²⁹ Kul, abdest suyunu ve misvağını başının ucunda bulundurur, yattığından gece kalkmaya niyet eder, yatsı namazından sonra mâlâyâni konuşmayı terk eder, az yiyerek mideyi hafif tutar ve uyandığında abdest alır. Daha sonra Kur'an okur, dua eder, Allah'a istiğfarda bulunur veya O'nun azametini ve nimetlerini tefekkür eder. Kul yatağa yatacağı sırada ölümü düşünmelidir. Hangi halde uyuduğuna ve hangi arzular içinde vefat edeceğine dikkat etmelidir. Çünkü o, dünyada nasıl yaşıyorsa, öyle ölecek ve o halde diriltilecektir.¹³⁰

Müridin yapmış olduğu nafîle ibadetlerden birisi de Rabb'i ile başbaşa kalıp münacatta bulunduğu teheccüd namazıdır. Mürit isterse gecenin ilk üçte bir kısmında uyur; ortasında kalkar ve son altıda bir kısmında tekrar uyur. Veya gecenin yarısına kadar uyur, üçte bir kısmını ihya eder ve altıda bir kısmında tekrar uyur. Gecenin son kısmında uyumak, müşâhede ve manevi uyanıklık sahibi olanlar için bir ziyâdelik vesilesidir. Gece

¹²⁸ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 195; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 157; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 114; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, thk. Abdulmünim el-Hafînî, Kâhire: Dârü'l- İrşad, 1991, C. 1, s. 38; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 303; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 489.

¹²⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 121; Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 366.

¹³⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 176-178; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, ss. 463-465.

ibadetine kalkmak için, helal yemeğe, tövbede istikameti korumaya ve Allah'ın azabından korkmaya ve ilahi müjde ile ümit içerisinde olmaya dikkat etmek gerekir. Kulun, her gece ve gündüz için belirlediği bir virdi olmalıdır. Kulun, belirli bir namaz virdinin olması güzeldir. Bunlar ganimet ehlidirler. Çünkü insanların gaflet içerisinde olduklarını görür ve kendilerini ibadete verirler.¹³¹

Kul namazları cemaatle kılmayı hiç bırakmamalıdır. Özellikle ezanı işittiğinde veya mescidin civarında bulunduğunda, namazlarını hep cemaatle kılmalıdır. Camiye veya eve her girildiğinde ise iki rekât namaz kılmak müstehaptır. Kişi dört rekâtlık kuşluk namazını da terk etmemelidir. Mürit Hakk'a dua ederken Esmâ-i Hüsnâ'nın manası ile dua etmelidir. Müridin Cuma günü biri gecesinde diğeri ise gündüzünde olmak üzere iki defa tesbih namazı kılması müstehaptır.¹³²

Mekkî'ye göre Hak yolcusu müridin her hafta, biri gündüz biri de gece olmak üzere, iki hatim indirmesi müstehaptır. Yine mürit, günlük olarak sıraya koyup yaptığı vird ve amellerinde Kur'an'dan bir, iki veya üç hizip okursa güzel bir iş yapmış olur.¹³³

4. Nefisle Yapılan Cihat: Mücâhede

Sözlükte güç ve gayret sarf etmek, bir işi başarmak için elinden geleni yapmak, düşmana karşı savunma yapmak anlamındaki cehd kökünden türeyen mücâhede kelimesi, tasavvuf ıstılahında; sâlikin nefis, şeytan ve düşmanla mücadele etmesi ve nefsi bedensel güçlüklerle zorlaması, nefsin arzularını kırmak ve onu tesirsiz hale getirmek, nefsin isteklerinin tersini yaparak onu tedavi ve terbiye etmek anlamlarına gelmektedir. Bu yolu tutanlar arzularını terk ederler. Tasavvufî sülûkun başlangıcında mücâhede sahibi olamayanların bu yolun kokusunu bile koklayamayacaklarını bilmek lazımdır. Mücâhede en mühim temel azim ve kararlılık göstermektir.¹³⁴

¹³¹ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 200; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 194-204; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 460.

¹³² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 211-214; Gazzâli, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 118.

¹³³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 217-218.

¹³⁴ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 205; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 4, s. 133; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 181-193; Gazzâli, *İhyâ*, C. 3, s. 141; İsfâhanî, *Müfredât*, s. 229; İbn Arabî, *Töybe Mücâhede Takva*, s. 56; İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti*, çev. Süleyman Uludağ, 4. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016, s. 37; Süleyman Uludağ, "Mücâhede", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 31, s. 440.

Kişi faydasız dünya malı konusunda nefisle ve şeytanla mücâhede etmeli ve nefsin peşine düşmekten kendini alıkoymalı ve bu sayede güzel ahlaka ulaşacağını bilmelidir.¹³⁵ Mekkî'ye göre nefisle mücâhede etmenin, onun alışkanlıklarının kesilmesinin ve alışkanlıklarının engellenmesinin en güzel yolu oruç tutmaktır. Oruçta, nefsin zaafa uğratılması ve boş isteklerinin azaltılması, inadının kırılması vardır.¹³⁶

Mücâhede için gereken şeylerden birisi de sabırdır. Mekkî'ye göre sabrın birçok çeşidi vardır; nefsi hevasının yani kötü arzularının peşinden koşmaktan alıkoymak ve Hakk'ın rızâsı için mücâhede gereken durumlarda başa gelen imtihan ölçüsünde nefsi mücâhede içinde tutmak bu sabır türünden biridir. Çünkü mücâhede kulun mübtela olduğu imtihan ölçüsünde olur. Kötülüklerden korunmak, nefsi devamlı taat üzerinde tutmak, tabiatından kaynaklanan ve Allah'ın huzurunda kötü edep sayılan şeylerden nefsi uzak tutmak, güzel edep üzere muamele ve amelini yürütmek de sabrın diğer çeşididir.¹³⁷ Günaha dadanmış bir kimsenin günahın sebebine nazar etmesiyle, nefsin o tarafa hareket etmesinden de emin olunamaz. Nefisle anlaşma noktası bir kötülük olmadığı sürece, ona karşı sabırla mücâhede edebilsin diye onunla anlaşma içinde olmak daha faziletlidir. Bir kimsede işlemiş olduğu günahın lezzeti kalmışsa yahut onu hatırladığı zaman düşüncesiyle ona meylediyorsa, o günaha dönmesinden korkulur. Bunun için kul nefsiyle şiddetli bir mücâhede, günahı çirkin görme ve hatırladığında korku ve ürperti ile onu hatırandan defetme gücüne sahip olmalıdır.¹³⁸ Kul, müptela olduğu bir günah ile karşılaşınca sabreder ve nefsiyle mücâhede ederse, bu müritlerin en faziletli hali ve en temiz amelidir. Nefsin emmâre sıfatından çıkarak mutmainne sıfatına bürünmesi, olgunluğa ve takvaya ulaşması ancak mücâhede ile olmakta ve gerçek imanın meyvesi olan güzel ahlaka ancak bu şekilde ulaşılabilir. Mekkî'ye göre kulun yapacağı en faziletli iş, kendisine en tatlı gelen şehvî arzularını kesip atmak ve devamına nazar etmemektir. Böyle yaparsa bir diğerine adım atmamış olur. Eğer kesip atmazsa, bu son olmaz devamı gelir. Şayet başladığı ibadet ve taatler ile meşgul olur ve ibadetin tadını alırsa çok güzel olur. Yoksa nefsinin sabır ve mücâhedeye zorlaması gerekir. Bu sadık müritlerin yoludur. Çünkü nefisle yapılan mücâhede düşmanla yapılan cihattan daha

¹³⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, s. 489; Bedriye Reis, *Gazâlî'de Mârifet-Ahlak İlişkisi*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, ss. 62-73.

¹³⁶ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 21; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, s. 302; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 111.

¹³⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 247.

¹³⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 192-196.

üstündür.¹³⁹ Mücâhede yolunu tutup nefisle cihat eden müridin yapması gereken başlıca şeyler; nefsi muhasebe altında tutmak, şüpheli şeylerden kaçınmak ve kalbe gelen olumsuz duyguları bertaraf etmektir.

a- Nefis Muhâsebesi Yapmak

Her düşünce ve davranışın doğru ve amacına uygun bir şekilde gerçekleşmesi ve hedefe ulaşması öncelikle nefsin hesaba çekilip sorgulanmasını ve devamlı bir denetim altında tutulmasını gerekli kılar. Öz denetim ve kontrol olmaksızın davranışların bilinçli yapılması ve iyi bir sonuç alınması mümkün değildir.¹⁴⁰ Nefsin muhâsebesi vera' ve takva ile aynı zamanda güzel bir yöntemle murâkabeye devam etmekle olur. Hakk'a uymak nefsin kötü arzularına muhalefet etmekle olur. Nefse muhalefet etmek bütün ibadetlerin başı ve tüm mücâhedelerin kemâlidir. Kul bundan başka Hakk'a giden yol bulamaz. Salah ve kurtuluş bundadır. Çünkü nefsin hevasına uymada fesat ve bozulma vardır.¹⁴¹ Nefsin arzu ve isteklerinin bir sınırı yoktur. Nefsin arzu ve istekleri tıpkı cehâlet gibidir. Nefsin bu arzularının sonu gelecek diye bekleyerek vakit harcanmamalı ve tövbe etmekten geri kalınmamalıdır. Çünkü ölüm meleğini görmedikçe nefsin istekleri sona ermez. Nefsin tekrar günaha dalmasını engelleyecek tek şey, onu kınamak ve azarlamaktır.¹⁴²

Mekkî'ye göre nefis-i emmâre, kulu fuzuli şeylere ve mâlâyâni adetlere çektiğinde, onun bütün ihtiyaçlarını men ederek, onu frenlemeli ve hızını kesmelidir. Onu sabra alıştırmalı, boyun eğdirmeli ve fuzuli şeyleri helal olanlarla değiştirmelidir. Böylece nefis acil bir karşılığa râzı olup, şehvetini terk eder. Helal olana râzı olup, kötü olanı terk eder. Azgın nefisleri frenlemenin bir başka yolu, nefsi bütün haramlardan çekip onu helake götüren şehvetlerden alıkoymak, cehaletini yüzüne vurmaktır ve ona yüklenmektir. Haramlardan ve istediklerinden alıkoyup, haşyet kamçısıyla ve her yaptığı işte devamlı kontrol ederek onu cezalandırmak, sakin olmasını sağlamak ve daha ötesine geçmemesi için nefsin mübah arzularını kendisine vermektir.¹⁴³

¹³⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 213-214.

¹⁴⁰ Reis, *Gazâlî'de Mârifet-Ahlak İlişkisi*, s. 156.

¹⁴¹ Harrâz, *Risâleler*, s. 94; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 312-313; Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 260.

¹⁴² Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 23; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 4, s. 131.

¹⁴³ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, ss. 55-57; Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, çev. Himmet Konur, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014, s. 42; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 261.

Kulun ahireti için yapması geren şeylerden birisi de kendisini ahireti için amel etmekten alıkoyan nefsâni alışkanlıkları terk etmesi ve nefse muhalefet etmesidir. Bunun için nefisle mücâdele etmek ve nefsin şehvetlerine karşı önceden tedbir almak gerekir.¹⁴⁴

b- Şüpheli Şeylerden Kaçınmak

Mekkî'ye göre nefsin aşırı zevk ve isteklerinden ve şüpheli şeylerin çoğundan kaçınmak farz kılınmıştır.¹⁴⁵

Şüpheli olan şeyler hakkında Allah'ın hükmü, şüpheli şeylerde durmak ve onu yapmaktan çekinmektir. Kulun, kesin karar vererek ve azmederek onlara atılmaması ve sakınması gerekir. Kişi şüpheli şeyleri yapmamalı ve yolunu bulup şüpheli şeyleri yapmaktan kaçınmalı ve hiç şüphe olmayan helal olana yönelmelidir.¹⁴⁶ Kul, ilim ve amellerde şüpheli bir şey gördüğünde, ondan kaçınıp söz veya fiille ona dalmamalıdır. Sünnet yoluna gidenler şüpheli bir şeyle karşılaştıkları zaman, onu ne tamamen reddetmeli, ne de olduğu gibi kabul etmelidir. Ret ve inkâr konusunda ihtiyatlı davranmalıdırlar. Çünkü şüpheli şeyde hem doğru hem de yanlış olma ihtimali vardır. Bunun için doğruyu inkâr etmekten ve batıl olan şeye doğru diye inanmaktan çekindikleri için böyle yapmalıdırlar.¹⁴⁷

Mekkî'ye göre bir ameli terk etmenin birden çok sebebi vardır. Terk edilmesi farz olan bir haramı veya mekruhu terk eden kimse veya bir şeyi şüpheli olduğu için terk eden kimse, bütün bunları güzel bir niyetle yapması gerekir. Bunu yaparken, Allah'ın rızâsını düşünmeli, O'nun katında olan nimet ve sevapları istemeli, bununla halka bakıp onlardan bir şey beklememelidir.¹⁴⁸

c- Kalbi Olumsuz Duygulardan Temizlemek

Mekkî'ye göre kalbin cilası zikirdir. Kalp onun sayesinde hayrı ve şerri görüp ayırt eder. Hiç şüphesiz zikrin kapısı takvadır. Kul takva sayesinde zikirde muvaffak olur. Takva da ahiret saadetinin kapısıdır. Kalbe gelen bütün düşünce ve etkiler altı çeşittir. Onlar kalbi çepeçevre kuşatıp etkisi altına almışlardır. Onların ötesinde gayb hazineleri

¹⁴⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 591; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 52; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 239.

¹⁴⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 593.

¹⁴⁶ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 63; Tûsî, *Lüma'*, s. 44; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, s. 320; Herevî, *Menâzilu's-Sâirîn*, s. 87.

¹⁴⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 588.

¹⁴⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 4, s. 82.

ve melekût âleminin kuvvetleri vardır. Onlar Allah'ın hazırda bekleyen askerleridir. Kalp de melekût hazinelerinden bir hazinedir. Taatler ilaç, günahlar da kalbi etkisi altına alarak bozan zehir mesabesinde. Vücudun dengesi beraberinde sağlık ve âfiyet getirdiği gibi "selim kalp" de kişiyi kurtuluşa ulaştırır. Kalbe ilk olarak nefsin ve şeytanın vesveseleri gelir. Daha sonra akıldan gelen his ve düşünceler kalbe gelenlerdir. Kalbe gelen düşüncelerden birisi de yakînden gelen düşünce ve hislerdir. Bu vesvese ve düşüncelere karşı uyanık kalp sahipleri, insanlardan bir uyarıcı olmadan öğüt ve ibret alır, zahirde bir sakındıran bulunmaksızın kötülükten sakınır ve çekinirler.¹⁴⁹

Bir gereği yokken halkın arasına karışmak ve çarşı pazarda dolaşmak, hayır amellerde kuvvet kazanmış azmi zayıflatır ve kulun halvette elde ettiği sağlam kalp bağıni gevşetir. İnsanlara karışmak ve gafil insanlarla hemhal olmak kalpteki yakînin zayıflamasına neden olur. Kalbe önce şeytanın kötülüğü emreden vesvesesi gelir. Arkasından kula ilahi bir yardım, hayırda kalmasını sağlamak ve Allah'ın bir inayeti olarak meleğin ilhamı gelir ve kulu kötülükten alıkoyar. Bu durumda kul şeytandan gelene isyan etmeli ve melekten gelene itaat etmelidir. Kul kalbinde kötü bir düşünceden sonra, kendisini ondan alıkoyan bir hayır düşüncesi buluyorsa bu, onun ilâhi himayede olduğunu ve mânen desteklendiğini gösterir. Bundan dolayı kul haramlardan uzak durmalı ve kalbini sürekli hesaba çekmeli, kalbinden afetleri söküp atmalıdır.¹⁵⁰ Kulun kalbinde bulunduğu korku, hayâ, vera', züht veya ahiret haliyle ilgili düşünceler imandan kaynaklanmaktadır. Kalbin, kalbinde bulunduğu Allah'ı yüceltme, heybet, saygı veya manevi yakınlık gibi şeyler, yakînden kaynaklanmaktadır. Bu da imanın artmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵¹

5. Nefsin Eğitim Metodu: Riyâzet

Riyâzet, kişinin nefsini eğitmek ve ahlakını güzelleştirmek için birtakım meşru ve tabii şeylerden kendisini mahrum bırakmasıdır. Riyâzet, nefsin şehvet denilen vücut ve mâsivâ ile ilgili isteklerini kırmak, bunları etkisiz hale getirmek, nefsi aklın ve dinin tespit ettiği hudut içinde tutmak şeklinde de tanımlanmıştır. Tasavvufta, Hakk'ın emrine uymak ve akl-ı selimin gösterdiği yolda yürümek için bütün kötülüklerin kaynağı olan nefisle mücadele halinde bulunmak, ona muhalefet etmek esastır. Nefsin yeme-içme ve cinsel

¹⁴⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 457-465; Reis, *Gazâlî'de Mârifet-Ahlak İlişkisi*, s. 254.

¹⁵⁰ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 200; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 399-494.

¹⁵¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 506.

arzularını, mal-mülk, makam-mevki, şan-şöhret gibi dünyevî talep ve tutkularını denetim altında tutmak için yemeyi, içmeyi, uyumayı, konuşmayı azaltarak zaruret ve ihtiyaç haliyle sınırlamak, diğer taraftan nefsi zor işlere koşmak, nefsin hileleri karşısında uyanık olmak riyâzetin esasını teşkil eder.¹⁵² Nefis, durmadan üreyen bir köpektir, riyâzetle eğitilir lakin hiçbir suretle yok olmaz.¹⁵³ Tıpkı bir deri gibi. Çünkü deri tabaklanmadan ve terbiye edilmeden önce pistir lakin tabaklandıktan ve terbiye edildikten sonra temizlenir. İşte nefis de riyâzetten önce pistir. Nefis riyâzetten sonra tabaklanır ve temizlenir.¹⁵⁴ Açlık, uykusuzluk, sükût ve halvet bu dört esas, nefsin hapsedilmesini, sıkıştırılıp prangaya vurulmasını ve iyice bağlanmasını sağlar. Bunlar sayesinde nefsin azgınlık sıfatı zayıflar, iş ve davranışlar güzelleşir.¹⁵⁵

a- Açlık

Sufilerin en önemli riyâzet şekillerinden birisi olan az yemek, tasavvuftaki diğer nefis terbiye yöntemlerini de etkileyen merkezi bir duruma haizdir.¹⁵⁶ Açlık, kalpte deveran eden kanın bir kısmını noksanlaştırır ve kalbi aydınlatır. Kalbin aydınlığı nurlanması demektir. Açlık kalbin yağını eritir bu şekilde kalpte bir incelme ve hassasiyet hâsıl olur. Kalbin incelmesi; bütün hayırların anahtarıdır.¹⁵⁷

Açlık, zühdün anahtarı ve ahirette kurtuluşun kapısıdır. Açlık nefis için hudû ve kalp için huzurdur. Açlıkta nefsin zilleti, boyun eğmesi, zayıf düşmesi ve acizliği mevcuttur. Çünkü nefsin arzularına karşı muhalefet etmenin başlangıcı mideyi Allah'ın haram kıldığı şeylere karşı zapt etmektir. Bunlarda da kalbin manen dirilmesi ve salâhi vardır. Açlıkla, en azından sükût hali kazanılır. Sükûtta da selamet vardır. Mekkî'ye göre açlık kalbi aydınlatır ve parlattır. Bu sayede kul uzuvlarına hâkim olur, kalbini tanır ve nefesine hâkim olur. Kalbin aydınlığı ile gayb müşâhede edilir; parlamasıyla da yakîn hali ve safası gerçekleşir. Bu aydınlık ve parlaklık ancak, temiz ve incelik sahibi bir kalbe

¹⁵² Hâkim Tirmizî, *Edebu'n-Nefs*, çev. Ersan Urcan, 1. b., İstanbul: İlkhâf Yayınevi, 2019, s. 37; Süleyman Uludağ, "Riyâzet", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, s. 143; Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, s. 73.

¹⁵³ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 269.

¹⁵⁴ Vahit Göktaş, "Modern İnsanın Bir İhtiyacı Olarak Riyâzet ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Riyâzetle İlgili Görüşleri", *Ankara, EKEV Akademi Dergisi*, S. 50, (2012), s. 48.

¹⁵⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, s. 382.

¹⁵⁶ Sultan Adanır, *İlk Dönem Sufilerinde Bir Nefs Terbiye Yöntemi Olarak Açlık*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, ss. 13-14.

¹⁵⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, s. 382.

girer, gayb âlemini müşâhede eder. O zaman kalp, sanki cilalı bir ayna içinde parıldayan bir yıldız gibi olur, gayb âlemini müşâhede eder.¹⁵⁸

Riyâzet konusunda âriflerin durumu daha farklıdır. Çünkü açlık âriflerin vasıflarından bir vasıf, adabından bir adap ve hikmetinin menbaıdır. Onlarda azıkları bölümlere ve kısımlara ayırma yoktur. Yediklerinde çok az yerler ve şükrederler. Onlar Allah'ın tecellisine mazhar olacakları kalplerini her şeye tercih ederler. Aç bırakıldıklarında salih amele yönelir ve sabır yolunu tutarlar. Eğer açlık çarşıda satılan bir şey olsa gidip onu alırlar.¹⁵⁹

b- Uykusuzluk

Tasavvufta çok uyumak Hakk'a karşı gaflet ve tembellik olarak ilişkilendirilirken az uyumak ise Hak ile kurbiyet mertebelerine ulaşmak için basamak sayılmıştır. Az uyumak sûfilerin adaplarından biridir. Bunun içindir ki sûfinin uykusu suya batan ve boğulan, her an uyanmaya meyilli kişinin uykusuna benzetilmiştir.¹⁶⁰

Uykusuzluk, kalbi cilalar, tasfiye eder, nurlandırır. Bu nur açlıktan kalbe peydâ olan berraklığa eklenir. Böylece kalp pırıl pırıl parlayan bir yıldız ve berrak olan bir ayna gibi olur. Bu sayede kalpte ahiret derecelerinin yüksekliği müşâhede edilir. Dünyanın hakirliği ve afetleri belirir. Böylece kişinin dünyadan el etek çekmesi ve ahirete yönelmesi tamamlanır. Uykusuzluk açlığın neticesidir. Çünkü tok olan insan uykusuz kalamaz.¹⁶¹

Mekkî'ye göre gece ibadetinde uzunca uykusuz kaldıktan sonra, uykusunun galebe çalmasında dolayı âlimlerin uykusu, kendileri için bir keşif, manevi bir müşâhede, Allah'a yakınlık ve ilahi bir feyz kaynağı olur. Kim Hak için gece uykusuz kalırsa, gündüz O'na muhalefet edemez. Çünkü Rabb'i, ona gece ibadetinde kendisi için uykusuz kalmayı nasip etmiştir.¹⁶²

c- Sükût

¹⁵⁸ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 179; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, ss. 383-384; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 386.

¹⁵⁹ Tûsî, *Lüma'*, s. 232; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 4, s. 141; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 40; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 230.

¹⁶⁰ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 56; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 40.

¹⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 173.

¹⁶² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 1, s. 385.

Tasavvufî terbiyenin diğerk bir basamağı da sūfinin kendisini gereksiz, boş ve mâlâyânî sözler sarf etmekten alıkoyması ve hikmete giden yolun sūkût olduğunu bilmesidir. Bunun için sūfiler zaruret bulunmadıkça konuşmazlar. Başında da sonunda da sözlerine dikkat ederler. Söyleyecekleri Hak için ise konuşur, değil ise sūkût ederler. Mekkî'ye göre sūkût, aklı geliştirir, sahibine vera'yı öğretir, takvayı elde ettirir. Allah sūkût sayesinde kuluna, firaset ve ilim nasip eder. Bununla birlikte kulunun her sıkıntıda ona bir kurtuluş yolu ihsan eder. Kendisini sūkûtu sebebiyle doğru söz ve güzel amelde muvaffak kılar.¹⁶³ Konuşmak ise kalbi meşgul eder. Kalplerin konuşmaya karşı iştiyakı pek fazladır. Böyle olunca kalp konuşmaya dalar. Zikir ve fikir için konuşmaktan uzak durmak ona ağır gelir.¹⁶⁴

d- Halvet

Mutasavvıfların en belirgin özelliklerinden biri yalnız yaşamayı tercih etmeleri ve Hak'la olmak için halktan ayrı kalmaya önem vermeleridir.¹⁶⁵

Halvet, kalpte halka ait korku ve beklentilerin boşaltılması, bütün düşüncenin Allah'ın emrettiği işlerde toplanması ve sebat üzere azmin kuvvetlendirilmesidir. Çünkü insanlara karışmakla azim gevşer, gayret dağılır ve niyet azalır.¹⁶⁶ Halvet, meşgul edenleri defetmek, kulak ve gözü kontrol altına almaktır. Çünkü kulak ve göz kalbin dehlizleridir.¹⁶⁷ Halvet şu beş şeyi gerektirir; kötülüğe karışmamak, kötü arkadaşlardan uzak durmak, dünyadan yüz çevirmek, susmak, insanlardan uzaklaşınca amelin tadını almak, Allah'a isyan eden birini görmedikçe insanları azarlamaktan kaçınmak.¹⁶⁸

Halvet, kalbi ahiret düşüncelerine çeker; bu durumu yakînen müşâhede ettiği için ona olan arzu ve gayreti devamlı yenilenir. İnsana halkı hatırlamayı unutturur ve Hakk'ın zikrine bağlar. Çünkü selamet yalnızlıktadır.¹⁶⁹ Halveti seçen kişi halvet sırasında Allah'tan sakınmalı ve evine bağlanmalıdır. Onun yoldaşı da ağzından çıkan kelamı da

¹⁶³ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 181; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 386; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 416.

¹⁶⁴ Gazzâli, *İhyâ*, C. 3, s. 173.

¹⁶⁵ Süleyman Uludağ, "Halvet", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1997, C. 15, s. 386.

¹⁶⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 392.

¹⁶⁷ Gazzâli, *İhyâ*, C. 3, s. 173.

¹⁶⁸ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, ss. 73-74.

¹⁶⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 392; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 150.

Allah olmalıdır.¹⁷⁰ Hak yolcusu topluluk içinde bulamadığı lezzeti, manevi tadı ve terakkiyi halvette buluncaya kadar gerçek mürit olamaz.¹⁷¹

Bir işi yokken halkın arasına karışmak; hayır amellerde kuvvet kazanmış azmi zayıflatır ve kulun halvette elde ettiği sağlam kalp bağına gevşetmiş olur. Gevşek insanlarla hemhâl olmak, insanda ibadete karşı bıkkınlık meydana getirir. Cahil insanların sözünü dinlemek ve tamamen dünyaya yönelmiş, kalben ölü kimselere bakmak, salih amellerin tadını azaltır, ilmin nurunu söndürür ve ilahi kelamı anlama iştiağını kaybettirir. Bunun içindir ki halvet, kalbi Allah'tan uzaklaştıran kötü kişilerle hemhal olmaktan uzak durmaktır. Halvet iki çeşittir. Biri halktan yüz çevirmek, diğeri ise onlarla ilişkileri sonlandırmaktır. Halktan yüz çevirmek zâhiren onlardan uzaklaşmakla, onlarla ilişkileri sonlandırmak ise kalple onlardan uzak durmakla olur. Yani el karda gönül yarda olmaktır.¹⁷²

e- Sefer

Sözlükte yolculuk yapmak, seyahat anlamına gelen sefer kelimesi tasavvufta sâlikin nefsinin terbiye etmesini ve Hakk'a vuslat için yaptığı maddi ve manevi yolculuğu ifade eder.¹⁷³ Sefer aynı zamanda yeryüzünde Allah'ın ayetleri, delilleri, hikmet ve kudretinin ortaya çıkmasını temin etmektir. Sefere sefer denilmesi, kişilerin huylarını ortaya çıkarmasından dolayıdır. Sûfilerin çoğu sulûklerinin başlangıcında ve gençlik zamanlarında çokça sefere çıkmışlardır. Çünkü sefer sûfilerin âdâbındandır. Seferin biri bedenle diğeri ise kalple olmak üzere iki nevi vardır. Beden ile olan sefer, bir yerden başka bir yere intikal etmektir. Kalp ile yapılan sefer ise bir sıfattan diğeri bir sifata yükselmektir. Kalp ile yapılan sefer beden ile yapılan seferden zordur.¹⁷⁴ Sefere çıkmak isteyen kimse bu yolculukta; eskilerden kalan eserler ve izlerden ibret almalı, Allah'ın ayetlerine basiret gözüyle bakma niyetinde olmalıdır. Sefere çıkan kişinin ilk önce gözetmesi gereken şey bu seferin Allah için olmasıdır. Mekkî'ye göre bir kimse çıktığı yolculuk ile ahiret amelini ve ahiret ehlini kazanmaya niyet ederse; kendisine rakîk bir anlayış ve basiret verilir. Niyeti oranında kendisine düşünce ve ibret kapısı açılır. Bu

¹⁷⁰ Tûsî, *Lüma'*, s. 239.

¹⁷¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 392.

¹⁷² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 1, s. 399; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ss. 133-134.

¹⁷³ Süleyman Uludağ, "Sefer", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2009, C. 36, s. 298.

¹⁷⁴ Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 45; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 376-377.

anlayışla yolculuğa çıkan kişinin niyeti; kalbini ıslah etmek, nefsini eğitmek, gerçek halini ortaya çıkarmak ve sahip olduğu sıfatları denemek olmalıdır. Kişi bu yolculuk sayesinde nefsinin gizli kalmış huylarını ortaya çıkartacak ve bu şekilde ona önlem alacaktır. Bir kişi dininin selametini sağlamak ve bulunduğu yerdeki dünyalıklara nefsinin saplanıp kalmasından kurtulmak maksadıyla şehirlerden uzaklaşırsa kendisi için güzel bir davranış sergilemiş olur.¹⁷⁵

Kişi, hangi niyet ile yolculuğa çıktıysa bu niyete riayet etmeye özen göstermeli, kalbini dağınıklıktan korumalı, halkın elindekilere tamah etmemeli, onlara el açmak zorunda kalmaktan sakınmalıdır. Sefere çıkan kişi namazlarına özen göstermeli; namazlarını vakitlerinde, güzelce abdest alarak ve adabına uygun olarak kılmalıdır. Kalbini de dağınıklıktan korumalıdır.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 4, ss. 265-268; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 407.

¹⁷⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 4, ss. 271-275.

İKİNCİ BÖLÜM

DİNİ LİTERATÜRDE TEVEKKÜL

A- TEVEKKÜL İLE İLGİLİ AYETLER

Tezimizin bu bölümünde tevekkül ile ilgili bazı ayetlere yer vereceğiz. Çalışmamız tefsir alanında yapılan bir tez olmadığından ve tezimizin muhtevasını çok fazla genişletmek istemediğimizden dolayı kısa izahlarda bulunacağımız tevekkül ayetleri *Kûtü'l-Kulûb*'da geçen tevekkül ayetleri olacaktır.

Tevekkül fiili çeşitli çekimleri ve mastaralarıyla birlikte Kur'an-ı Kerim'de 58 ayette 70 defa zikredilmiştir. Kur'an'da vekil, koruyucu, gözetleyici, bakıcı, üstlenen, yardımcı anlamlarının yanı sıra mes'ul, vekil kılmak, muvaffak kılmak, vekil kılınmak anlamlarında da kullanılmıştır.¹⁷⁷

Tevekkül, Kur'an'da, insanın herhangi bir konuda kendi üzerine düşen sorumluluğu sonuna kadar yerine getirdikten sonra, dışarıdan gelebilecek engelleyici unsurların bertaraf edilmesi için Allah'ı vekil kılması, yani O'na güvenmesidir. Bu halk arasında "*Bineğini sağlam kazığa bağla, sonra tevekkül et! Sefer bizden zafer Allah'tandır*" deyişlerinde formüle edilmiş doğru bir anlayıştır.¹⁷⁸

Şimdi *Kûtü'l-Kulûb*'da geçen tevekkül ayetlerine ve bu ayetlere mutasavvıfların nasıl yaklaşıklarına yer verelim.

*"O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet. Bağışlanmaları için dua et. İş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever".*¹⁷⁹

Bu ayette Allah, tevekkül edenleri dostu yapmış, onlara muhabbetini ihsan etmiştir.¹⁸⁰ Her türlü yorgunluk ve sıkıntıdan kurtulmaları için ilâhî güvencenin

¹⁷⁷ Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *Mücemu'l-Müfehres*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2008, ss. 801-802; Mahmut Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lügati*, 6. b., İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, ss. 560-561; Bekir Karlığa, *Mevzularına Göre Âyet-i Kerîmeler ve Mealleri*, 2. b., İstanbul: Şamil Yayınevi, 1988, s. 198.

¹⁷⁸ Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 14. b., Ankara: Fecr Yayınevi, 2011, s. 385.

¹⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/159.

¹⁸⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 13.

serinliğini tattırmıştır.¹⁸¹ Tevekkül, insanın görünür sebepleri gözetmesidir. Fakat kalbiyle o sebeplere dayanmamasıdır. Sadece hikmete inanması yani her şeyde bir hikmetin olduğunu unutmamasıdır. Kul böyle yaptığı takdirde Allah'ın, kendisine yardım edeceğini, onları en doğru yola ve kendileri için en hayırlı yola iletteceğini unutmamalıdır.¹⁸² İbn Arabî bu ayetle ilgili olarak sebep ve sonuç ne olursa olsun her şeyi en iyi bilenin Allah olduğunu vurgulamaktadır.¹⁸³

"Eğer onlar, barışa yanasırlarsa sen de ona yavaş ve Allah'a tevekkül et. Çünkü o işitendir, bilendir".¹⁸⁴

"Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah'a mahsustur. Bütün işler, O'na döndürülür. Öyleyse O'na kulluk et ve O'na tevekkül et. Rabb'in yaptıklarınızdan habersiz değildir".¹⁸⁵

Bu ayetlerde gizli ve açık her işin sonunda Allah'a dayandığından bahsedilmektedir. Allah'a tevekkül eden ârif için, O'nun gizli işlerinde ilahi kudreti ispat eden bir şahit vardır; ârif o şahide bakar ve gereğini yerine getirir. O'na tevekkül edip dönenlere O kâfidir.¹⁸⁶ Bu ayette Allah bizlere şu şekilde sesleniyor: "Ey kulum, sen benim hizmetimde bulun, ben de kısmetini sana ulaştırırım. Sen benim kapımda dur, huzurumda bulun; ben senin bütün işlerine yeterim ve benim dostlarımdan olursun. Eğer kalbinde dağınıklık, zannında isabetsizlik olur ve kötü akıbetten korkarsan bana tevekkül et.¹⁸⁷ Ben seni kapıma çağırır da sonra ihsan ve iyiliğimden mahrum eder miyim? Seni hizmetimle mükellef tutar da sonra kısmetini vermez miyim? Sen kefil olarak bana güven, beni kendine vekil yap" diyor. Bu sayede kalp sükûn bulur. Kalbin sükûnu da ancak Allah'ın vereceği emniyet ve garantiyledir.¹⁸⁸ Kula ibadetsiz ve amelsiz kuru kuruya tevekkülün de faydası yoktur. Sen kulluğunu yap, O'nun emrini yerine getir ve öyle

¹⁸¹ Abdulkerîm el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, çev. Mehmet Yalar, C. 1, İstanbul: İlkharf Yayınları, 2012, s. 354.

¹⁸² İsmâil Hakkı Bursevî, *Muhtasar Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, çev. Ali Rıza Temel 'vd.', C. 2, İstanbul: Damla Yayınevi, 2012, s. 108.

¹⁸³ İbn Arabî, *Tefsîr-i Kebir Te'vilât*, çev. Vahdettin İnce, C. 1, İstanbul: Kitsan Yayınları, s. 232.

¹⁸⁴ Enfâl, 8/61.

¹⁸⁵ Hüd, 11/123.

¹⁸⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 50-51; İbn-i Kesîr, *Muhtasar İbn-i Kesîr Tefsîri*, çev. Arif Erkan, C. 3, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2006, s. 75.

¹⁸⁷ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. 3, s. 72.

¹⁸⁸ İbn Acîbe el-Hasenî, *Bahru'l-Medîd fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, çev. Dilaver Selvi, 1. b., C. 4, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2011, s. 394.

tevekkül et.¹⁸⁹ Tevhîd üzere dosdoğru ol, bütün işlerini O'na havale et ve güven.¹⁹⁰ O sana kâfidir.¹⁹¹

*"Azîz ve Rahîm olan Allah'a tevekkül et".*¹⁹²

*"Allah'a güven vekîl olarak Allah yeter".*¹⁹³

*"Kâfirlere ve münafıklara itaat etme! Onların eziyetlerine aldırma ve Allah'a tevekkül et. Vekîl olarak Allah yeter".*¹⁹⁴

Âriflerden biri bu ayetle ilgili olarak şunları söylemiştir: *"Halkın övmesi ile kötölemesi bir olup ikisi de kalpten atılmadıkça, kendisine eziyet edilip ona sabretmedikçe hiç kimse gerçek tevekkül makamını elde edemez. Bu şekilde kulun içindeki halk ile huzur ve sükûn bulma hastalığı dışarı atılır ve kul nazarını Allah'ın önceden takdir ettiği ilmine çevirir ve işin hikmetine bakar".*¹⁹⁵ Allah'ın kullarının menfaatlerini üstlendiğini ve her hususta onlara yeterli olduğunu bilen kimse, bütün işleri için Allah'ı vekîl tayin eder, O'nu düşünür ve sadece O'nu yeterli görür.¹⁹⁶ Allah'tan başka kimseye ittiba etmez. Bütün işlerinde vekîl ve koruyucu olarak Allah'ın yettiğini bilir. Kalabalık ve kuvvetli olmanın bir anlam ifade etmediğini idrak eder ve Allah bize kâfidir¹⁹⁷ ve vekîl Allah olunca hepsine yeter şuurunda olur.¹⁹⁸

*"Korkanların içinden Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu iki kişi: Onların yanına kapıdan girin. Oraya bir girdiniz mi, artık zaferi kazanmışsınızdır. Eğer mümin iseniz ancak Allah'a güvenin".*¹⁹⁹

Bu ayette bütün Müslümanlara tevekkül şart koşulmuştur. Her gerçek mümin, Müslüman olduğu gibi; dinin emirleriyle amel etmesi de gerekir. Aynı şekilde bütün sâdik Müslümanların Allah'a güvenip dayanması gerekmektedir.²⁰⁰ Yani tevekkül etmek

¹⁸⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 5, İstanbul: Azim Dağıtım, 2007, s. 28.

¹⁹⁰ Muhammed Firuzâbâdî, *Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîr-i İbn Abbâs*, çev. Cevher Caduk, 1. b., C. 2, İstanbul: İlkhâf Yayınevi, 2016, s. 726.

¹⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 4, s. 191.

¹⁹² Şuarâ, 26/217.

¹⁹³ Ahzâb, 33/3.

¹⁹⁴ Ahzâb, 33/48.

¹⁹⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 42-43.

¹⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 6, s. 462.

¹⁹⁷ Mehmet Zahid Kotku, *Cennet Yolları*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1994, s. 27.

¹⁹⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl'il-Kur'ân*, çev. M. Emin Saraç 'vd.', C. 12, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, s. 52.

¹⁹⁹ Mâide, 5/23.

²⁰⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 14.

müminlerin şanıdan olduğu gibi, mümine de yakışan zaten tevekkül etmektir.²⁰¹ Tevekkül, yeryüzünde Allah'ın eridir. Onunla Müslümanların kalplerini güçlendirir.²⁰² Sebeplere başvurduktan sonra yalnızca O'na dayanmak gerekir; başvurduğunuz sebeplere güvenmek doğru değildir. Çünkü sebeplerin böyle bir yetkisi yoktur, sebepleri yaratanın da Allah olduğunu unutmamak en elzem şeydir. Ayrıca O'na inanmak yalnızca O'na güvenmeyi gerektirir.²⁰³ Eğer hakikaten iman etmişseniz, Allah'a güvenip dayanınız. Çünkü O'na gıyaben iman edenin imanı, fiil tecellileri huzurunun en düşük derecesidir.²⁰⁴

"Mûsâ: 'Ey kavmim! Eğer siz, gerçekten Allah'a iman etmişseniz, eğer O'na teslim olmuş kimseler iseniz, artık O'na tevekkül edin' dedi. Onlar da şöyle dediler: 'Biz yalnız Allah'a tevekkül ettik. Ey Rabb'imiz! Bizi zalimler topluluğunun baskı ve şiddetine maruz bırakma!' Bizi rahmetinle o kâfirler topluluğundan kurtar!'".²⁰⁵

Bu ayetlerde Allah tevekkülü emrettikten sonra, onu iman için şart koşturmuşur.²⁰⁶ Tevekkül, müminin sıfatı²⁰⁷, imanın meyvesi ve neticesidir. İman ne kadar kuvvetli ve imanın esasları ne kadar sağlam olursa tevekkülde o derece sağlam olur ve sırları ortaya çıkar. Ne zaman iman zayıf olursa tevekkül de zayıf olur.²⁰⁸ Yani imanın artması ve eksilmesi gibi tevekkül de artar ve eksilir.²⁰⁹ Kur'an bizlere tevekkül ve iman arasındaki semantik ilişkiyi son derece açık ve net bir biçimde bu ayette göstermektedir.²¹⁰ Bununla birlikte tevekkülün vacip olması Allah'a imana bağlanmıştır. Çünkü tevekkülü gerektiren şey O'na inanmaktır. İbn Arabî bu ayetle ilgili olarak tevekkül etmenin, güvenip dayanmanın İslam'ın ayrılmaz bir özelliği olarak gösterildiğini dile getirmiştir. Zaten tevekkül, özü Allah'a teslim etmek demektir. Dikkat edilirse İslam, imanın bir gereği olarak gösterilmiyor. Yani eğer imanınız ve yakîniniz kemal derecesine ulaşmışsa, imanınız nefislerinizde etki etmişse, nefsi sırf Allah'a özgü olan, O'nda fena bulan bir varlık haline getirmişse, o zaman tevekkül etmesi lazım gelmektedir.²¹¹ Gerçek tevekkül,

²⁰¹ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. 2, s. 36.

²⁰² Sülemî, *Tasavvufa Giriş*, çev. Ali Akay, 1. b., İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2014, s. 49.

²⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 2, s. 406.

²⁰⁴ İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilât*, C. 1, s. 306.

²⁰⁵ Yûnus, 10/84-86.

²⁰⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 14.

²⁰⁷ Eraydın, a.g.e., s. 167.

²⁰⁸ İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd*, C. 4, s. 225; Neseî, a.g.e., s. 210.

²⁰⁹ Muhâsibî, *Nefsî Terbiyesi*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, 4. b., İstanbul: Hayykitap, 2014, s. 161.

²¹⁰ Toshîhiko Izutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, 5. b., İstanbul: Pınar Yayınları, 2017, s. 135.

²¹¹ İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilât*, C. 1, s. 509.

kesintisiz ortaya konulan tevessüldür. Müslüman kurtuluşunun, yaptığı zorlama hareketlerle değil, Allah'ın lütfuyla gerçekleşeceğini bilmelidir. İşte gerçek tevekkül budur.²¹² Bu ayetlerde zikredilen bir başka husus Allah'a dayanıp güvenmenin duadan önce zikredilmiş olmasıdır. Yani dua edenin duasının kabul olması için, Allah'a güvenip dayanması gerekmektedir.²¹³

"Allah size yardım ederse, artık size üstün gelecek hiç kimse yoktur. Eğer sizi bırakırsa ondan sonra size kim yardım eder? Müminler, ancak Allah'a güvenip dayanmalıdırlar".²¹⁴

"Peygamber onlara dedi ki: Biz ancak sizin gibi birer insanız. Fakat Allah, kullarından dilediğin peygamberlik nimetini bahşeder. Allah'ın izni olmadıkça bizim size bir delil getirmemiz haddimize değil. Müminler ancak Allah'a tevekkül etsinler. Allah, bize yollarımızı dosdoğru göstermişken, biz ne diye O'na tevekkül etmeyelim?! Bize yaptığınız eziyete elbette katlanacağız. Tevekkül edenler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler".²¹⁵

Bu ayetlerde seçkin kulların, Allah'a tevekkül ettikleri konulardan birisi olan insanlardan onlara gelen sözlü ve fiili eziyetlere sabır göstermelerinden bahsedilmektedir.²¹⁶ Allah'a bir konuda tevekkül eden kişinin her şeyde Allah'a tevekkül etmesi gerektiği vurgulanmıştır.²¹⁷ Tevekkülün, işi, her şeye gücü yetene havale etmek olduğuna da dikkat çekilmiştir.²¹⁸

"Allah, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır. Müminler ancak Allah'a tevekkül etsinler".²¹⁹

"O zaman münafıklarla kalplerinde hastalık bulunanlar: 'Bunları dinleri aldatmış' diyorlardı. Hâlbuki kim, Allah'a dayanırsa, bilsin ki Allah mutlak galiptir, hikmet sahibidir".²²⁰

²¹² Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. 2, s. 482.

²¹³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 4, s. 82; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, çev. Veli Ulutürk, Murat Sülün, C. 8, İstanbul: Erkam Yayınları, 2014, s. 156.

²¹⁴ Âl-i İmrân, 3/160.

²¹⁵ İbrâhîm, 14/11-12.

²¹⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 42.

²¹⁷ İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd*, C. 4, s. 636.

²¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 4, s. 347.

²¹⁹ Teğâbün, 64/13.

²²⁰ Enfâl, 8/49.

Tevekkül makamının başı, kulun kendisine vekîl olan Allah'ı tanınması ve vekâleti O'na vermesidir. O, sonsuz kudret ve hikmet sahibidir. Kudretiyle dilediğine istediğini verir; hikmeti gereği dilediğine de vermez. Kul, ancak O'nun verdiği kudretle, hükmüne rızâ göstermekle²²¹ ve hikmetine teslim olmakla yücelir.²²² Allah, azizdir; kendisinden yardım isteyen kimseyi zillete düşürmez. O'na sığınan ve işlerini kendisine havale eden kimseyi zâyi etmez. O, hakîmdir; O'nun tedbirine güvenen kimsenin işini yarım bırakmaz.²²³ Zor zamanlarda kesin inanca, basiret ve firaset nuruna sahip kul, başına gelenlere karşı sabreder ve Allah'a dayanıp güvenir. Basiret ve firaset nuruyla duyuların ulaşamadığı hususları ince bir örtünün ardından görür ve bilir ki Allah yakın zamanda huzur bayrağını belirtecek, sıkıntı bulutlarını dağıtacak ve tuzakçıların tuzaklarını boşa çıkartacaktır.²²⁴

"Boşanan kadınlar, iddetlerini doldurduklarında onları güzelce tutun yahut onlardan güzelce ayrılın. İçinizden iki adil kimseyi şahit tutun. Şahitliği Allah için doğru yapın. İşte bununla Allah'a ve ahiret gününe iman eden kimselere öğüt verilir. Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu hazırlar ve beklemediği yerden ona rızık veri. Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter. Şüphesiz Allah, emrini yerine getirendir. Allah, her şey için bir ölçü koymuştur".²²⁵

Allah bu ayette, tevekkül ehlini huzuruna yükseltmiş, onlara diğer insanlardan ayrı olarak verilen ziyade nimetlerin kendisinden geldiğini belirtmiştir. Yani Allah tevekkül eden kimseyi, kendisinden başkasına muhtaç etmez. Kim Allah'a güvenirse, O, kuluna kâfi gelir. O, kuluna şifa ve afiyet verendir; bu durumda O'na güvenen mümin de O'nun üstlendiği bir işte başkasından yardım istemez.²²⁶ Tevekkülün temeli, kulun kalbinin rahat olması ve hoşnutsuzluk duymaması üzerine kuruludur. Bu da en büyük nimetlerdendir.²²⁷ Tevekkül ehlinin övülmesinin sebebi de budur.²²⁸

²²¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 3, s. 350.

²²² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 17.

²²³ İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd*, C. 3, s. 625.

²²⁴ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. 2, s. 321.

²²⁵ Talâk, 65/2-3.

²²⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 13.

²²⁷ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. 6, s. 108.

²²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 9, s. 136.

"Şüphesiz ben, hem benim hem de sizin Rabb'iniz olan Allah'a dayandım. Yeryüzünde bulunan hiçbir canlı yoktur ki Allah onu perçeminden tutmuş olmasın. Şüphesiz Rabb'im, dosdoğru bir yol üzerindedir".²²⁹

"Sonra (Yâkup Aleyhisselâm) şöyle dedi: 'Ey oğullarım! Bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah'tan gelecek hiçbir şeyi sizlerden uzaklaştıramam. Hüküm ancak Allah'ındır. Ben O'na tevekkül ettim. Tevekkül edenler de yalnız O'na tevekkül etsinler' dedi".²³⁰

Bu ayetler ilahi hükme teslimiyeti ve her şeyi bir hikmete göre yapan Allah'a güvenmeyi ifade etmektedir. Çünkü kul bilir ki yaşadığı hayatta nefsinin muradını istediği zaman, aslında her şeyde onun iradesi bulunmaz. Şunu yakînen bilir ki her şeyde iradesi bulunan ve onun vekili olan yüce Allah'tır. Bu durumda kişi kendi isteğini bir kenara bırakıp Allah'ın istediğini istemelidir. Hatta Rabb'inin istekleri kula daha sevimli gelmeli ve hoşuna gitmelidir. Çünkü bütün işlerin sonu Allah'a aittir.²³¹ İnsan her ihtiyacında Rahmân'a tevekkül etmeli²³² ve O'na güvenmelidir. Herkesi sevk ve idare eden O'dur. Kişi rızık endişesini içinden atmalı ve âlemlerin Rabb'inin rızka kefil olduğunu bilmelidir. Gözünü ve gönlünü mahlûkattan çekmeli Allah'a dikmelidir.²³³

"De ki: 'O, Rahmân'dır. O'na iman ettik, yalnızca O'na tevekkül ettik. Siz, kimin apaçık bir sapıklık içinde olduğunu yakında öğreneceksiniz!'"²³⁴

Bu ayetlerde müminlerin bütün işlerini O'na havale ettiği vurgulanmıştır.²³⁵ Ve O'ndan başka hiçbir şeyin ne olursa olsun zarar ve fayda verme gücüne sahip değildir.²³⁶ Her şeye gücü yeten ve en güzel vekil olan zatı müşâhede etmek kula gerçek imanı ve tevekkül halini kazandırır. Allah da tevekkül eden kullarını sever ve söz ve fiille kendisine tevekkül edilmesini ister.²³⁷

²²⁹ Hûd, 11/56.

²³⁰ Yûsuf, 12/67.

²³¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 44.

²³² Muhammed Firuzâbâdî, *İbn Abbâs Tefsîri*, C. 2, s. 772.

²³³ İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd*, C. 4, s. 481.

²³⁴ Mülk, 67/29.

²³⁵ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. 6, s. 132.

²³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 9, s. 204.

²³⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C.3, s. 14.

"Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rab'lerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur".²³⁸

Tevekkül, peygamberlerin en yüksek makamlarından bir makam; sıddıkların ve şehitlerin en yüksek derecelerinden bir derecedir. Kim tevekkülü gerçekleştirirse gerçek bir tevhid anlayışına ulaşır; imanı kemale erer; devamlı manevi terakkî içinde olur, gizli ve açık bütün şirk çeşitlerinden kurtulur, şeytanın gizli tuzaklarından emin olur²³⁹ ve onun üzerinde şeytanın hiçbir hâkimiyeti kalmaz.²⁴⁰

"Onlar, sabreden ve yalnız Rab'lerine tevekkül eden kimselerdir".²⁴¹

Sabırda tevekkül; insanlara karşı güzel muamele ve çekişmeye girerek hak talep etmeyi terk etmek şeklinde gerçekleşir. Tevekkül sahibi bunu, Allah'tan hayâ ettiğinden, O'nu yücelttiğinden, O'ndan korktuğundan ve O'nu sevdiğinden yapar. Allah, gerçek tevekkül sahiplerinin zâhiren ve bâtinen bu sıfatta olduklarını belirtmiştir.²⁴² Sabır, düşünceyi aradan çıkartıp Allah ile beraber durmaktır. Tevekkül ise sevinerek beklemektir.²⁴³

"Size ne verilmişse, bu dünya hayatının geçimliğidir. Allah katında olanlar daha hayırlı ve daha süreklidir. Bu mükâfat, iman edenler ve Rab'lerine güvenip tevekkül edenler içindir".²⁴⁴

Kim Allah'tan korkar ve O'nun sözünü anlarsa, başına gelen musibetlerde Allah'a tevekkül eder, elinden giden şeylerden dolayı ümitsizliğe kapılmaz ve eline geçen dünya malından dolayı da şımarmazsa işte bu zühdün ortası ve tevekkülün başıdır. Tevekkül, sadece imanla kuvvetli olur.²⁴⁵ Akıllı olanlar Allah'tan hakkıyla korkan kullardır ve onlar ancak Rab'lerine tevekkül ederler, işlerini Rab'lerine isnâd ederler ve sadece O'na itimâd edip dayanırlar.²⁴⁶ Dünya malına gönül bağlamaz ve ellerine geçen dünya malından dolayı şımarmazlar. Allah, onların rağbet ve isteklerini ahirete yöneltmiştir.²⁴⁷

²³⁸ Nahl, 16/99.

²³⁹ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. 3, s. 293.

²⁴⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, s. 132.

²⁴¹ Ankebût, 29/59.

²⁴² Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, s. 43.

²⁴³ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. 4, ss. 296-297.

²⁴⁴ Şûrâ, 42/36.

²⁴⁵ İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd*, C. 8, s. 662.

²⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 7, s. 512.

²⁴⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, s. 147.

Yukarıda incelediğimiz ayetlere baktığımızda genel olarak görürüz ki Allah'a tevekkül edilmesini emreden ayetler, aynı zamanda O'nun dışındakilere tevekkül etmeyi, güvenip dayanmayı ve onlardan yardım istemeyi de yasaklıyor.²⁴⁸ Kendisine tevekkül eden mümini dost olarak görüyor ve o kula muhabbet besliyor. Kişinin sebeplere kalbiyle dayanmaması gerektiğini, tek dayanılacak ve güvenilecek mercînin kendisi olduğunu dile getiriyor. Ama bunu yaparken de sebepleri elinin tersiyle itmeyip kendisine düşeni yapmasını kuldan bekliyor. Çünkü bütün sebepleri ortadan kaldırmak şeriate muhalefet etmek olur, eğer sebeplerin de tesiri yoktur diyerek sebepleri inkâr etmek aklını inkâr etmek demektir. Eğer sebeplerin biraz tesirini düşünürsen tevhide noksanlık gelir. Onun için tevekkül, hem akla, hem şeriate hem de tevhide uygun olup hepsini bir araya getirmektir.²⁴⁹

Bununla birlikte yukarıdaki ayetlerde, kulun ayağına taş çarpsa kalbini yoklaması ve her şeyde bir hikmet araması gerektiği ve yine kulun, kendi işlerini havale ettiği Rabb'inin, işlerinin sonunu hayırlara çıkartacağını bilmesi gerektiği vurgulanıyor.

Tevekkül edene Allah, nusretini göndereceğini, kulluk görevini yerine getirene de yardımcı olacağını bildiriyor. Allah Rasûlü'nün kendisine tuzak kuranlara karşı bile katı ve sert davranmaması gerektiğini, onların tuzaklarını boşa çıkartacak olanın Allah olduğunu ve işlerini O'na havale etmesi gerektiğini dile getiriyor. Âyette Peygamber'e toplumu ilgilendiren işlerde istişare etmesi, kendisi sevmese dahi topluca alınan karara uyma konusunda tereddüt etmeyip Allah'a güvenmesi gerektiği bildiriliyor.

Bir işi yaparken, gerekli olan çalışma ve şartları yerine getirdikten sonra, yapılabilecek her türlü iş son bulduğunda tevekkül etmek gerektiği ve tevekkülün sonunun ise başa gelene rızâ olduğu vurgulanıyor.²⁵⁰ Hiçbir şekilde kulun rızık kaygısı gütmemesini, "Rızkı veren Hüdâ'dır, kula minnet eylemem" edasıyla hareket etmesi gerektiğini, Allah'a güvenip, dayanan ne kaybetmiş, Allah'ı kaybeden ne bulmuş anlayışının da korunması gerektiği dile getiriliyor.

²⁴⁸ Mirza Tokpınar, *Hangi Doğru Tevekkül Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, 2. b., İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2010, s. 33.

²⁴⁹ Gazzâli, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 639.

²⁵⁰ Berat Sarıkaya, "İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları", *Gümüşhane, G.Ü.İ.F.A.D.*, C. 6, S. 12 (2017), s. 74.

Aynı zamanda yukarıda zikrettiğimiz ayetlerde tevekkülün imanın şartı ve meyvesi olarak görmek gerektiğinden ve tevekkülü tevhid temeli üzerine yükseltmenin elzem olduğundan bahsediliyor. Yani meydana gelen olaylara Allah'tan başka bir şeyin etki ettiğini düşünmenin²⁵¹ ve olaylara karşı yeis içerisinde olmanın tevhid ve imana zarar vereceği vurgusu yapılıyor.

Sabır ve tevekkülün birbirinden ayrılmaz şeyler olduğunu ve kulun başına gelen musibetlere karşı sabretmesi gerektiğini, bunun yanında işlerine de Allah'ı vekil tayin etmesi gerektiğine dikkat çekiliyor. Çünkü zaman, geçmiş, hal ve istikbal olmak üzere üçe ayrılır. Ancak geçmişi yeniden elde etmek mümkün değildir. Hale uygun olansa sabırdır, bir de gelecek var ki, buna uygun olan da tevekküldür. Bunun manası da şudur: Kişi kendisine o anda isabet eden eziyetlere karşı sabreder, gelecekte olan şeyler hususunda da tevekkül eder. Bu da kişinin dünya ve ahiret saadetini elde etmesine vesile olur.²⁵² Kişinin başarısında ve başarısızlığında yani her koşulda Allah'a dayanması, hikmete râm olması gerektiği vurgulanıyor. Sonuç olarak Kur'an-ı Kerim, tevhid inancının bir sonucu olarak sadece Allah'a tevekkül edilmesi ve her durumda Allah'ın kendisine dayanan kuluna yeteceği inancını müminlerin zihinlerine yerleştirme amacındadır.²⁵³

B- HADİSLERDE TEVEKKÜL

Hadis kelimesi, sözlükte yeni mânasına geldiği gibi, haber anlamına da gelir. Terim olarak ise söz, fiil, yaratılış veya huyla ilgili bir vasıf olarak Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'e nispet edilen her şeydir.²⁵⁴ İslam medeniyetinin Kur'an'dan sonra kullanılan ve başvurulan en önemli ikinci kaynağı olan Hadis-i şeriflerde tevekkül kavramı şu minvâl üzere kullanılmaktadır:

Ebû'd- Derdâ'dan rivayet olunduğuna göre Rasûlüllah şöyle buyurmuştur:

²⁵¹ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 640.

²⁵² Korkut Altay, *Yetişkinlerde Tevekkül Anlayışına Psiko-Sosyal Yaklaşım*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 28.

²⁵³ Gülnur Külünkoğlu, *Kur'an'da Tevekkül*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 22.

²⁵⁴ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, 4. b., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012, s. 31.

"Muhakkak ki Allah, hastalığı da şifâyı da yarattı ve her dert için bir derman yarattı. Allah'ın yarattığı bu ilaçlarla tedavi olmaya çalışınız, haramla tedavi olmaya kalkışmayınız".²⁵⁵

Üsâme b. Şerîk (r.a)'den rivayete göre şöyle demiştir:

"Bedeviler: 'Ey Allah 'ın Rasûlü (s.a.v)! Hastalanırsak tedavi yoluna gidelim mi?' dediler. Rasûlüllah (s.a.s): 'Evet tedavi görün, ey Allah 'ın kulları tedavi olunuz. Çünkü Allah yarattığı her bir hastalık için mutlaka şifasını ya da devasını yaratmıştır. Ancak bir hastalık müstesnadır' buyurdular. Bunun üzerine: 'O bir hastalık nedir? Ey Allah'ın Rasûlü (s.a.s)!' dediklerinde: 'O ihtiyarlıktır' buyurdu.²⁵⁶

Tedavi olmak kulun tevekkülünü noksanlaştırmaz. Çünkü Allah'ın Rasûlü (s.a.s) tedaviyi emretmiştir. Hastalığı yaratan da, ilaca şifâyı koyan da Allah olduğuna göre, kula düşen sebebe yapışmaktır.²⁵⁷ Tedavi, ruhsat ve genişliktir. Tedavinin terki ise sıkıntı ve azimettir. Allah azimetlerle amel edilmesini sevdiği gibi, ruhsatlarla da amel edilmesini sever. Kişi kendi meşrebine göre azimetle veya ruhsatla amel edip etmeyeceğini kendi belirlemelidir. İki de övülen ve sevilen amellerdendir.²⁵⁸ Kulun hasta olduğunda tedavi olması gibi başına gelen diğer yılan, yırtıcı hayvan veya akreplerin eziyetine karşı sabretmesine dair Gazzâli, onları defetmeyi terk etmenin tevekkülle uzaktan yakından alakası olmadığını ve bir faydası da olmadığını dile getiriyor.²⁵⁹

Ebû Hureyre'den rivayet olunduğuna göre Rasûlüllah şöyle buyurmuştur:

"Kuvvetli mümin zayıf müminden daha hayırlı ve Allah'a daha sevimlidir. Her ikisinde de hayır vardır. Sana menfaati olan şeylere düşkün ol. Allah'tan da yardım dile ve gevşeklik etme. Eğer bir şey sana isabet ederse ben şunu isteseydim, şunu yapsaydım deme lakin: 'Allah böyle buyurdu dilediğini yapar' demelisin. Çünkü keşke (lev) şeytanın işine yol açar".²⁶⁰

Süneyd b. Dâvud bu hadisle ilgili şunu söylemiştir: "İnsanın, falan kimse olmasaydı helak olmuşum. Şu olmasaydı bu iş olmazdı" gibi sözleri, Allah'ı unutup başka

²⁵⁵ Ebû Dâvûd, "Tıp", 11.

²⁵⁶ Tirmizi, "Tıp", 2.

²⁵⁷ Mehmet Yaşar Kandemir, *Peygamberimin Sevdiği Müslüman*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2015, s. 172.

²⁵⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 91-93.

²⁵⁹ Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 548.

²⁶⁰ İbn Mâce, "Sunne", 10; Müslim, "Kader", 34.

bir varlığa güvendiğini ifade etmektedir. Kulun, eğer şöyle olsaydı, böyle olmazdı şeklindeki sözleri şıktır. Yapacağım, edeceğim türü sözler, şeytanın askerlerinden bir askerdir; şeytan bu sözlerle insanı oyalamakta, zarara sokmakta ve Allah'ı unutturmaya çalışmaktadır.²⁶¹

İbn Abbâs (r.a) şöyle demiştir:

"Rasûlüllah şöyle buyurmuştur: "Bana bütün ümmetler arz olundu. Peygamber gördüm, maiyyetinde küçük bir cemaat vardı. Peygamber gördüm maiyyetinde bir ve iki kişi vardı. Bir Peygamber de gördüm ki maiyyetinde bir kişi bile yoktu. Derken bana uzaktan bir karaltı gösterildi. Ben onları ümmetimdir zannetmiştim. Bana: Bu, Musa (a.slm)'ın kavmidir. Sen ufka doğru bak, denildi. Ben hemen baktım. Bir de ne göreyim! Büyük bir karaltı Bana tekrar: Diğer ufka doğru bak, denildi. Yine muazzam bir karaltı gördüm. Bana: Bu senin ümmetindir. Bunlar ile beraber yetmiş bin kişi hesapsız ve azapsız olarak cennete girecektir, denildi. Rasûlüllah bu hitabından sonra kalktı ve evine girdi. Bunun ardından insanlar, hesapsız ve azapsız olarak cennete girecek olan bu kimseler (in vasıfları) hakkında münazaraya daldılar. Bazısı: Muhtemel ki, bunla Rasûlüllah (s.a.s.)'a arkadaşlık yapanlardır, dedi. Bazıları da: Belki onlar İslam içinde doğanlar ve Allah'a şirk koşmayanlardır, dediler. Bu surette birçok şeyler zikrettiler. Bunun üzerine Rasûlüllah (s.a.s.) onların yanına çıkageldi ve: Hakkında münakaşaya daldığınız şey nedir? Buyurdu. Kendisine meseleyi haber verdiler. Rasûlüllah: "Cennete hesapsız girecek mü'minler: Efsun yapmayanlar, efsun yaptırmayanlar, teşe'üm etmeyenler ve her şeyde ancak Rab'lerine dayananlardır buyurdu. Bunun üzerine Ukkâşe b. Hihşan²⁶² ayağa kalkıp: Beni de onlardan kılmasına Allah'a dua ediver, dedi. Rasûlüllah: "Sen onlardansın buyurdu. Bunun ardından başka bir kimse kalktı ve yine: Beni de onlardan kılması için Allah'a dua eyle, dedi. Rasûlüllah: "Bu hususta Ukkâşe senden öne geçti buyurdu".²⁶³

Ömer b. Hattâb'dan rivâyete göre, Rasûlüllah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

²⁶¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 22-23.

²⁶² İlk Müslüman olanlardandır. Bedir Savaşı'nda bulunmuştur. Hesapsız Cennet'e gidecek yetmiş kişi arasında anılmıştır. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, çev. Naim Erdoğan, 2. b., C. 3, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, s. 442.

²⁶³ Müslim, "İman", 374; Buhari, "Tıp", 17.

"Siz Allah'a gerçek biçimde tevekkül edip güvenip dayansaydınız kuşların rızıklandıkları gibi siz de rızıklandırılırdınız. Çünkü o kuşlar sabahleyin aç olarak çıkarlar akşam kursakları dolu olarak dönerler".²⁶⁴

Ebû Yâkup es-Sûsi bu hadisle ilgili şunu söylemiştir: "Allah'a tevekkül edenlerin rızıkları, Cenab-ı Hakkın ilim ve tercihiyle kulları içinden seçtiği özel kimselerin eli üzerinden, çalışıp yorulmaksızın kolayca gelir. Diğer insanlar ise, bir sürü üzüntü ve meşguliyet içinde rızıklarına kavuşurlar". Tevekkül, hem akli hem şer'i delillerle farzdır ve insanı bağlayıcıdır.²⁶⁵ Tevekkül sahibi, arada sebepleri görür, onları kötölemek veya övmekle uğraşır, o, sadece tevekkül iddiasında bulunuyor demektir. Onun tevekkülü sağlıklı değildir. Kişi sebeplere takılmayıp sebeplerin yaratıcısı olarak Allah'ı aklından ve kalbinden çıkartmamalı ve rızık endişesi gütmemelidir.²⁶⁶ Tevekkül, Allah'ın verdiği sözlere kalbin inanması ve güvenmesidir.²⁶⁷ Bu hadiste Peygamberimiz (s.a.s)'in vurgulamak istediği samimi ve ihlaslı bir şekilde tevekkül etmek ve bu tevekkülün amelle ve çalışmayla beslenmesi gerektiğidir.²⁶⁸

İbn Abbâs şöyle demiştir:

"İbrahim ateşe atıldığı zaman "Hasbunallahu ve ni'mel vekîl (Allah bize yeter. O ne güzel vekildir) dedi". Muhammed (s.a.s.) de onu nakletti: Şöyle ki: (Kendisine) 'insanlar size karşı ordular hazırladılar, o halde onlardan korkun'. Dedikleri zaman bu söz onların imanını artırdı ve 'Allah bize yeter, O ne güzel vekîldir' dediler.

İbn Abbâs'dan gelen bir diğer rivayete göre şöyle demiştir: "İbrahim ateşe atıldığı zaman son sözü 'Allah bana yeter, O ne güzel vekîldir' olmuştur."²⁶⁹

"Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine (Düşmanlarınız olan) insanlar size karşı ordu topladılar, o halde onlardan korkun dedi de, bu söz onların imanını artırdı ve: Allah bize yeter, O ne güzel vekîldir dediler".²⁷⁰

²⁶⁴ Tirmizi, "Zühd", 33; İbn Mâce, "Zühd", 14; İbn Ebi'd-Dünya, *et-Tevekkül ala'llâh*, çev. Hüseyin Kaya, 1. b., İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007, s. 14.

²⁶⁵ Gazzâlî, *Cennete Doğru Âbidler Yolu*, çev. Ali Kaya, 19. b., İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2017, s. 186.

²⁶⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 24.

²⁶⁷ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, çev. Hüseyin Yıldız 'vd.', 1. b., C. 7, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015, s. 644.

²⁶⁸ Tokpınar, a.g.e., s. 106.

²⁶⁹ Nevevî, *Riyazu's-Sâlihîn*, ss. 78-79.

²⁷⁰ Âl-i İmrân, 3/173-175.

İbn Abbâs (r.a) : "*Hasbuna'llâhu ve nime'l-vekîl: "Allah bize yeter, O ne güzel vekildir"* cümlesini İbrahim Peygamber, Nemrût ateşi içine atıldığı zaman söyledi. Ve yine bu cümleyi Muhammed (s.a.s.) ile sahâbileri de: "*Halk kendilerine: (Düşmanlarınız olan) insanlar size karşı ordu topladılar, o halde onlardan korkun, dedikleri zaman bu söz onların imanını artırdı ve: Allah bize yeter, O ne güzel vekildir, dediler*".²⁷¹

Tevekkül, Hakk'a güvenerek metanet bulmaktır. Sultandan da düşmandan da emin olmaktır. Mütevekkil çocuğa benzer. Çocuk kimseden yardım istemez, sadece annesini bilir. Bunun gibi mütevekkilde bütün hallerinde Allah'a yönelir ve O'na sığınır. Hz. İbrahim de sadece Allah'a dayanıp güvenmiş kalbi sürûrla dolmuş ve ateş gül bahçesi olmuştur.²⁷²

Berâ b. Âzib (r.a)'dan rivayet olunduğuna göre Rasûlüllah:

"Ey fulan! Yatağına girdiğinde 'Allahım! Kendimi Sana teslim ettim, yüzümü Sana yönelttim, işimi Sana bıraktım, Senden ümitvâr olarak, azabından korkarak sırtımı Sana dayadım. Senden sığınacak ve korunacak yer yine sanadır. İndirdiğin Kitaba ve gönderdiğin Peygambere (s.a.s.)'e iman ettim. "Eğer o gece ölürsen fitrat üzere (İslam dini üzere) ölürsün".²⁷³

Tevekkülün içerisinde, hem kendi dışındaki kuvvet ve kudrete güven ve itimat ile bağlılık hem de içindeki acz ve çaresizliği itiraf etme duygusu vardır. Yani insan bir işte Allah'a tevekkül ettim derse o iş ve konuda artık bütün gücümü sarfettim daha yapabileceğim bir şey kalmadı bundan böyle aczimi itiraf edip tüm işimi Allah'a havale ediyorum ve O'na güveniyorum demektedir.²⁷⁴ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere tevekkülün temelinde acziyet duygusu vardır. İnsan acziyetini ve güçsüzlüğünü kabul edip Hakîm-i Mutlak olana teslim olmalı ve kalbinde hissettiği bu acziyeti diliyle de ikrâr etmelidir. Fakat bu tavır insanı sebeplere sarılmaktan uzaklaştırmamalıdır.²⁷⁵ Tevekkül, sebepleri Allah'ın önüne geçirmemektir. Böyle bir durumda insan aracılıları yani sebepleri ortadan kaldırarak doğrudan Allah ile iletişim ve ilişkiye geçebilir.²⁷⁶

²⁷¹ Buhari, "Tefsîr-i Âl-i İmrân", 84.

²⁷² İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 707.

²⁷³ Nevevî, a.g.e., s. 80.

²⁷⁴ Karaman, a.g.m., s. 68.

²⁷⁵ Tuğba Sağıroğlu, *Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 18.

²⁷⁶ Hasan Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, 2. b., Ankara: Akçağ Yayınları, 2011, s. 142.

Enes b. Malik (r.a) rivayet etti ki ona da Ebûbekir Sıddık (r.a) rivayet edip şöyle demiştir:

"Biz mağarada iken başlarımızın üstünde (bizi aramaya gelen) müşriklerin ayaklarına baktım. Bunun üzerine ben : 'Ya Rasûlallah! Bunlardan biri eğilip de ayaklarına baksa bizi muhakkak ayaklarının altında görecektir dedim. Rasûlüllah (s.a.s.) : Ya Ebabekir! Üçüncüleri Allah olan iki kimseyi ne zannediyorsun?' buyurdu".²⁷⁷

İnsanların ellerinde bulunanlardan berî olup, Allah'ın nezdinde olana güvenmek insanı yeisten korumaktadır.²⁷⁸ Böyle yapan kul kalp sükûneti kazanır ve insanlardan gelecek eza ve cefaya karşı Rabb'ine karşı güveni sonsuz bir hal alır. Tıpkı yukarıda zikrettiğimiz hadiste Peygamberimizin yaptığı gibi.²⁷⁹

Ümmü Seleme (r.anhâ)'den rivayete göre Peygamber Efendimiz (s.a.s) evinden çıkarken şöyle dua ederdi:

"Allah'ın adıyla... Allah'a güvenip Allah'a dayandım. Ey Allah'ım Hâk yolundan ayağımın kaymasından, sapıklığa düşmekten, zulmetmekten ve zulme uğramaktan, cahillik etmekten ve bize karşı cahillik edilmesinden Sana sığınırım".²⁸⁰

Ebû Zerr (r.a)'den rivayete göre Rasûlüllah (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

"Dünyadan yüz çevirmek ve dünya sevgisini terk etmek demek kişinin kendisine helal olan şeyleri kendisine haram kılması veya malı bırakıp atmak demek değildir. Fakat gerçek zahitlik ve dünya sevgisini terk etmek demek; elinde bulunan şeylere Allah katında bulunan imkân ve nimetlerden fazla ümit besler olmamandır. Veya başına gelen bir bela ve sıkıntıdan dolayı elde edeceğin sevap, senin yanına o bela ve sıkıntıdan dolayı kaybettiğin maldan üstün ve hayırlı olmalıdır. İşte gerçek zahitlik ve dünya sevgisi bu olmalıdır".²⁸¹

Kul ilahi ilimdeki nasibini müşâhede edince, kalbi sükûna kavuşur, Allah'ın ilmi ile sıkıntıdan kurtulur ve O'nun kendisi için önceden takdir ettiği şeyle huzur bulur. Kalp huzur bulursa dünya hırsı azalır, kişi halkın elindekine tamah etmekten kurtulur. Kulun

²⁷⁷ Müslim, "Fedâilu's-Sahabe", 1.

²⁷⁸ Cürcânî, a.g.e., s. 109.

²⁷⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 27.

²⁸⁰ Tirmizi, "Daavât", 35.

²⁸¹ Tirmizi, "Zühhd", 29.

kalbi Allah'ın zikriyle tatmin²⁸² olduğundan ağyara bakmaz, rızık endişesi duymaz.²⁸³ Bundan dolayıdır ki tevekkülün mahalli kalptir.²⁸⁴

Mütevekkillerden bazıları Allah'ın kulun üzerindeki ilahi fetihlerini yani rızıklarını bilirler. Bazıları ise bilmezler, bilse de Allah izin vermeden alamazlar. Bazısı ilahi fetih geldiğinde alır, bilmesine gerek yoktur. Çünkü fiillerdeki tevhide ulaştıklarından dolayı Allah'ın kâinattaki bütün fiiline nazar ederler. Onlar için Allah'ın fiilinden başkası yok hükmündedir.²⁸⁵

Evvâi'nin bildirdiğine göre Rasûlullah (s.a.s) şu duayı yapardı:

*"Allah'ım! Sevdiğim amelleri yapamaya beni muvaffak kılmanı, sana hakkıyla tevekkül etmeyi ve hakkında (bana yapacağın muamele konusunda) iyi şeyler düşünmeyi dilerim".*²⁸⁶

Enes b. Mâlik (r.a)'den rivayete göre, diyor ki:

*"Bir adam Peygamber (s.a.s)'e: 'Ey Allah'ın Rasûlü! Devemi bağlayarak mı yoksa salıvererek mi Allah'a tevekkül edeyim?' diye sordu. Rasûlullah (s.a.s) şöyle buyurdu: Deveni bağla sonra Allah'a güven ve dayan".*²⁸⁷

Sebeplere sarılmak kulun tevekkülüne zarar vermez. Yeter ki onun kalbi yaratıklarla değil Allah ile sükûn bulsun, eşyanın elinde kalmasında veya gitmesinde, kendi tedbirine değil Allah'ın güzel tedbirine güvensin. Yine bu kul, evindeki eşyanın elinde kalması konusunda Allah'ın tercihi nasılsa, onun aksine bir tercihte bulunmamalıdır. Rabb'inin hükümlerini güzel bulduğundan, başına gelene rızâ göstermelidir. Çünkü Allah, bir kulunu tevekkül makamına çıkartırsa ona her konuda tevekkül anlayışı verir. Yani kul başına ne gelirse gelsin veren de alan da O demeli ve hayatını sekteye uğratmadan Rabb'ine ibadete, taate ve tevekküle devam etmelidir.²⁸⁸

İbn Abbâs (r.a)'tan rivayete göre şöyle demiştir:

²⁸² Ra'd, 13/28.

²⁸³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 35.

²⁸⁴ Eraydın, a.g.e., ss. 166-167.

²⁸⁵ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, 8. b., İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2016, s. 240.

²⁸⁶ Ebû Nuaym Isfehânî, a.g.e., C. 12, s. 269.

²⁸⁷ Tirmizi, "Sıfâtu'l-Kıyâme", 60.

²⁸⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 131-132.

"Bir gün Rasûlüllah (s.a.s)'in binitinin arkasındaydım. Buyurdu ki: 'Allah'ın emir ve yasaklarına iyi dikkat ederek yaşa ki Allah'ta seni gözetip kollasın. Allah'ı hiç hatırlından çıkarma ki onu her an karşında bulasın. İsteyeceğinde Allah'tan iste, yardım isteyeceğinde Allah'tan iste, bilmiş ol ki tüm insanlar sana bir konuda fayda vermek için bir araya gelseler ancak Allah'ın yazdığı kadarıyla sana faydalı olabilirler. Eğer tüm insanlar sana zarar vermek konusunda birleşip bir araya gelseler ancak Allah'ın sana yazdığı kadarıyla zarar verebilirler. Kader kalemleri kalkmış ve yazılan sayfeler kurumuştur".²⁸⁹

Allah'ın ilmindeki taksimatı müşâhede eden kul, bütün rızık endişelerinden kurtulur, halkın eline bakmaz, rahat eder. İnsanlar da ondan eziyet görmez, rahat ederler. Bu kul, sürekli Rabb'inin hizmetiyle yanıp tutuşur, kullardan kurtulur, mâlâyânî işleri terk eder. İlâhî kelama kulak verir ve onu fehmeder. Bu şekilde Allah'ın davet ettiği şeylere güzelce uyarak O'na yönelen kimselerden olur.²⁹⁰

Gerçek manada tevekkül sahibi olanlar ne babalarına ne evlatlarına ne servetlerine ne de sanatlarına güvenirlirler. Onlar, hangi halde olurlarsa olsunlar, bütün işlerini Rab'lerinin kendilerine telkin ettiği şekilde sadece Allah'a havale ederler ve başka hiçbir güce ve merciye güvenip dayanmazlar.²⁹¹ Her zaman ve her işinde yalnız Allah'a güvenirlirler. O, emrettiği için çalışırlar ve sebeplere yapışırlar. Fakat yalnız O'na güvenirlirler, O'ndan isterler ve O'ndan beklerler.²⁹² Hatta kendi tedbirlerine bile güvenmezler, Allah'ın tedbirine güvenip dayanırlar ve O'na itimat ederler.²⁹³ Eğer kişi Allah'tan başka bütün ümit beslenenlerden ayrılmazsa Allah'a tevekkül etmiş olmaz.²⁹⁴ Diğer yaratılmışlardan beklenti ve ümidi kaldırınca mütevekkil maluma bakar, Allah'tan razı olur ve tevekkülün Allah'ın tehir ettiği şeyi öne almak veya öne aldığı şeyi tehir etmek olmadığını bilir, acele ve telaşı bir kenara bırakmaya çalışır, hırsın azabından kurtulur ve nefsi adına ilim ve mârifetin edebinden hoşnut olur.²⁹⁵

²⁸⁹ Tirmizi, "Sıfâtu'l-Kıyâme", 59.

²⁹⁰ Mekki, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, s. 37.

²⁹¹ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi*, çev. Ali Kaya, 20. b., İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2017, s. 192.

²⁹² Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, çev. Muzaffer Ozak, 8. b., İstanbul: Salâh Bilici Yayınevi, 1965, s. 212.

²⁹³ İbn Ataullah İskenderî, *Tasavvufî Hikmetler*, çev. Mustafa Kara, 5. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 58; Abdullah Şarkavî, *Hikmete Yolculuk Hikem-i Atâiyye Şerhi*, çev. Ali Urfî Efendi, 1. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2010, s. 104.

²⁹⁴ Muhâsibî, *Nefsin Terbiyesi*, s. 154.

²⁹⁵ Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, s. 72.

Herhangi bir işte sonuca ulaşmak için gerekli çabayı sarf ettikten sonra o işin neticesi hakkında Allah'a olan sonsuz güvenimizi ifade eden tevekkül, Allah inancımızın pratiğe yansımalarının somut bir göstergesidir. Gerçekte Allah inancımız, O'na olan güvenimizle doğru orantılıdır diyebiliriz. İman ağacın köküyse tevekkül de o ağacın meyvesidir. İmanda olduğu gibi tevekkülün yeri de insanın kalbidir. Ancak tevekkül, yakîn ve kâmil bir imandan sonra meydana gelir. Bunun da iki esası vardır: Birincisi Allah'ın vahdaniyetine, yani tevhide, ikincisi de Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve ihsanının rahmet ve merhametinin sonsuzluğuna imandır.²⁹⁶ Allah'a olan tevekkülümüz hayat boyu karşılaştığımız çeşitli endişelerimiz esnasında gösterir kendisini.²⁹⁷

Peygamberimiz (s.a.s) tevekkül için önce sebeplerin yerine getirilmesi, sonra sebeplerin sahibine işin havale edilmesini uygun görmüştür. Fakat bu tevekkül hem dille hem de kalple olmalıdır.²⁹⁸ Tevekkül gayret ve çalışma olmadan düşünülemez. Nitekim peygamberler çalışmayı bırakmamış, çalışmadan tevekkül yoluna gitmemişlerdir. Peygamberlerin hayatları incelendiğinde, onların hayatlarının sürekli bir mücadele içinde geçtiği görülecektir. Peygamber olmakla birlikte kul olarak üzerlerine düşen görevleri yapmışlardır.²⁹⁹ Hadislerdeki ortak tema, kişi için çalıştığının karşılığını aldığıdır. Kişi gayret edecek sonucu ise Allah'a bırakarak tevekkül edecektir. Peygamberin (s.a.s) sözlerinde zannedildiği gibi tevekkül, kişinin her şeyi kaderine yükleyerek hiçbir şey yapmaması değildir. Peygamber (s.a.s) çalışmayı amellerin en faziletliyelerinden sayarak bu yanlış kader anlayışının önüne geçmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) hayatında çalışmadan tevekkül etme yoluna gitmemiştir.³⁰⁰ Sehl'in şu sözü bu hususu açıklar niteliktedir. *"Tevekkül, Nebi (s.a.s)'nin halidir. Çalışıp kazanmak ise sünnettir. Onun hali üzere bulunan sünnetini katiyen terk etmez."*³⁰¹

C- KELÂM İLMİNDE TEVEKKÜL

²⁹⁶ Fikret Karaman, "Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme", Elazığ, *F.Ü.İ.F.D.*, S. 1. (1996), s. 70.

²⁹⁷ Mahmut Demir, *Kur'an'dan Öğütler*, 4. b., Ankara: DİB Yayınları, 2011, C. 2, s. 254.

²⁹⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâid*, çev. Alpaslan Tunçer, İstanbul: Karınca Polen Yayınları, 2017, s. 160.

²⁹⁹ Sarıkaya, a.g.m., s. 74.

³⁰⁰ Rabiye Solmaz, *Din Eğitimi Açısından Kur'an ve Sünnet Açısından Tevekkül Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 14.

³⁰¹ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 251; Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, 5. b., İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2017, s. 402.

Tevekkül, Allah'ın tabiata yerleştirmiş olduğu fizik kurallarına, sosyolojik gerçeklere ve dini hakikatlere uygun bütün işlerde tam manasıyla kulun Hakk'a güvenmesidir. Tevekkül Müslümanların kadere imanlarının bir sonucudur. Tevekkül eden kimse Hakk'a kayıtsız şartsız teslim olmuş, kaderine râzı olmuş bir kimsedir. Fakat kadere inanmak da tevekkül etmek de salt hareketsiz kalmak, tembellik, miskinlik yapmak değildir. Çünkü her Müslüman, olayların bir sebep-sonuç ilişkisi içerisinde olup bittiğinin bilincindedir. İslamda çalışma esastır. Tembelliğin ve kuru temenninin ise yeri yoktur. Yüce Allah, insan yararına olan her şey için bir sebep halk etmiştir. İnsana düşen, o sebeplere sıkı sarılmak, gerekeni yapıp, neticenin hayırlı olmasını, Allah'tan beklemektir. Yani bir çiftçi eğer güzel bir ürün elde etmek istiyorsa; önce tarlasını zamanında sürecektir, ekecek, sulayacak, ilacını ve gübresini noksan bırakmayacak daha sonra Allah'a güvenip dayanacaktır. Kaderimde ne ise o olur mantığı İslam'ın tevekkül anlayışı ile bağdaşmamaktadır.³⁰²

Klasik kelâm literatüründe tevekkül konusuna müstakil olarak başlık açılmamıştır. Kelâm âlimlerinin tevekkül konusundaki görüşlerine ya kulun fiilleri yani ef'âl-i ibâd başlığı altında ya da hem mütekellim hem de müfessir olan âlimlerin tefsirlerinde bulmak mümkündür.³⁰³ Günümüzde bu konu daha çok kader konusuyula ilişkilendirilerek işlenmektedir. Her ne kadar ismi *el-Fıkhu'l-Ekber* olsa da İslâm inanç esaslarına ve kelâm konularına ilk değinen eserlerden olan İmam-ı Âzam Ebû Hanife (ö.150/767)'nin muhtasar eserinde, tevekkül tanımı yoktur. Fakat bütün müminlerin mârifet, yakîn, tevekkül, muhabbet, rızâ, korku, ümit ve iman konusunda birbirlerine eşit olduğuna eserinde değinmiştir. Daha sonra yapılan *el-Fıkhu'l-Ekber* şerhlerinde ise tevekkül, Ebü'l-Müntehâ el-Mağnisavî tarafından, Allah katında var olana itimat etmek ve insanların elinde olanlardan ümidi kesmek, olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımı Eş'arî kelamcısı olan Seyyid Şerif Cürcânî (ö.816/1413)'nin *Ta'rifat*'ında da görmekteyiz.³⁰⁴ Matûrîdî (ö.333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da tevekkülü; Allah'a itimat ve güven olarak

³⁰² Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 2. b., İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 336; Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 20. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, ss. 176-177; Mehmet Yıldırım, *Kelâm İlminde Rızık ve Ecel*, (Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 56.

³⁰³ Tokpınar, a.g.e., ss. 46-49; Mustafa Ünverdi, "Kelâm ve Tasavvufta Tevekkül Anlayışı", *Din ve Trafik Sempozyumu*, ed. Fikret Karaman, Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016, ss. 288-290.

³⁰⁴ İmâm-ı Âzam Ebû Hânife, *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, 8. b., İstanbul: İFAV Yayınları, 2012, s. 56; İmâm-ı Âzam Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber Şerhleri*, çev. Y. Vehbi Yavuz, 2. b., İstanbul: Bayrak Yayınları, 1993, s. 164; Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 109.

tanımlamakta,³⁰⁵ müminlerin yalnızca Allah'a güvenmesi gerektiğine değinmekte³⁰⁶ ve tedbir almadan tevekkül etmenin doğru olmadığını vurgulamaktadır.³⁰⁷ Ebu'l Muin en-Nesefî (ö.508-1114)'de *Bahru'l-Kelâm* adlı eserinde; Allah'a tevekkül etmenin farz olduğundan bahsetmekte ve çalışıp kazanmanın tevekküle zıt olmadığını dile getirmektedir.³⁰⁸

Fahrüddîn Râzi (ö.606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb* adlı şümulü ve kapsamlı tefsirinde tevekkülü; insanın zahiri sebepleri gözetmesi gerektiğini dile getirmekte fakat bu sebeplere kalbiyle bağlanmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte yegâne himayenin sahibi olan Hakk'a güvenmek gerektiğini ifade etmektedir.³⁰⁹ Kulun ubudiyet noktasındaki son noktasının ise tevekkül olduğunu aktarmaktadır.³¹⁰ Kâdî Beydâvî (ö.685/1286)'de kelâmî bir nitelik taşıyan tefsiri *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*'inde tevekkül ile ilgili; tevekkülün anahtarının ibadet olduğunu ve ibadet etmeyenin tevekkül edemeyeceğine değinmekte³¹¹, Allah'ın iman bahşettiği kimselerin sadece Hakk'a iktifa etmesi gerektiğini vurgulamakta³¹² ve duânın kabul olması için öncelikle tevekkül edilmesi vurgusu yapmaktadır.³¹³ Beydâvî, tevekkülün sadece kuru bir bekleyiş ve pasif bir anlayıştan ibaret olmadığını dile getirmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

³⁰⁵ Ebû Mansûr el-Matûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, çev. Fadıl Ayğan, ed. Yusuf Şevki Yavuz, C. 6, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, s. 188.

³⁰⁶ Matûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, çev. Bekir Topaloğlu, Kemal Sandıkçı, C. 2, 2015, s. 448.

³⁰⁷ Mâtûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, C. 3, 2016, s. 208.

³⁰⁸ Ebu'l Muin en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm Matûrîdî Akâidi*, çev. Ramazan Biçer, 1. b., İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010, s. 84.

³⁰⁹ Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, çev. Sadık Kılıç 'vd.', 1. b., C. 7, Ankara: Hisar Yayınevi, 1990, s. 167.

³¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 150.

³¹¹ Kâdî Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, çev. Şadi Eren, 2. b., C. 2, İstanbul: Selsebil Yayınları, 2011, s. 387.

³¹² Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, C. 3, s. 580.

³¹³ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, C. 2, s. 312.

KÛTÛ'L-KULÛB'DA TEVEKKÛL KAVRAMININ TASAVVUFÎ SEYİRDEKİ YERİ

A- TEVEKKÛLLE İRTİBATLI HALLER

Hal, zikrin safiyeti sayesinde kulun kastı ve kazanma isteği olmaksızın kalbe gelen ve nefsanî arzuları ortadan kaldıran; neşe-hüzün, rahatlık-sıkıntı, şevk-dert, heybet-heyecan gibi manalara denir. Hal, manevî duygu ve istidatlardır. Hal, amellerin mirası ve neticesidir. Amelî sağlam olanlar hal sahibi olabilirler. Yani hal bir yönüyle kişisel gayretin buna bağlı olarak da ilahî bağışın sonucudur. Halin elde edilmesinde kulun kastı ve mücâhedesi yoktur, vehbîdir. Halin şartı, kendisinin gidip yerine benzerinin gelmesi değildir; bazen hal gider ardından benzer bir hal gelebileceği gibi, benzeri gelmeyebilir de. Yani hal kalpte şimşek gibi parlayıp gider. Hal, nefsin sıfatlarının ortaya çıkmasıyla sona erer, istikrarsızdır. Kula gelen halin durumu, mevsimlerin durumuna benzer. Bir senede ilkbahar, yaz, sonbahar, kış vardır. Bu mevsimler kendi şartlarına göre peş peşe gelip geçtiği gibi, haller de kalıcı değildir.³¹⁴

Mekkî, eserinde müstakil olarak hallerden bahsetmemektedir. Fakat makamların içerisinde hallere sık sık değinmekte ve hallerin makamlarla irtibatına dikkat çekmektedir.

1. Tevekkülün Temeli: Yakîn

Yakîn, sözlükte; mârifet, dirayet ve benzeri kelimelerin taşıdığı anlamın üstünde bir bilme derecesi, şüphe ve tereddüte mahal bırakmayan kesin bilgi, kuşkunun kalkması ve oluşan inanç nedeniyle bilinmeyen hakkında kalbin tatmin olması olarak tanımlanmaktadır.³¹⁵ Tasavvufî ıstılahta ise yakîn; şüphenin ortadan kalkması, iman

³¹⁴ Tûsî, *Lüma'*, s. 41; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 131; Mekkî, *Kûtü'l-Kulüb*, C. 3, s. 346; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 150; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 244; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 593; Sühreverdî, *İrşâdü'l-Mürîdîn*, çev. Mehmet Emin Fidan, 4. b., İstanbul: Hâcegân, 2014, s. 17; İbn Arabî, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, s. 97; Seyyid Cafer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Uygur, 1. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, s. 170; Kâşânî, *İstılâhâtü's-Süfiyye*, s. 21; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 199; Cürçânî, *Ta'rîfât*, s. 62; Suad El-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, 1. b., İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 240; Reynold Nicholson, *İslâm Süfileri*, çev. Kemal Işık 'vd.', 1. b., İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014, s. 65; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 203; Yüksel Göztepe, *Tasavvufta Temel Kavramlar Haller ve Makamlar Kuşeyri Örneği*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, 2012, s. 59; Mehmet Demirci, "Hal", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1997, C. 15, s. 216; Zafer Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hal Kavramına Toplu Bir Bakış", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 8, S. 1 (2008), s. 163.

³¹⁵ İsfahânî, *Müfredat*, s. 1112; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 597; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 528; Osman Demir, "Yakîn", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2013, C. 43, s. 271.

kuvveti ile delil ve hüccet olmaksızın her şeyi apaçık görmek, şek ve şüphe olmayan bilgi, imanın fazlalaşarak hakikat haline gelmesi, kalbin temeli, Allah'ın elinde bulunana güvenip halkın elindekinden ümit kesmek, insanın herhangi bir şey hakkında basiret sahibi olması, imanın kalbe yerleşip karar kılması, dinde istikamet sahibi olmakla beraber apaçık olan Hak ile mutmain olmak, imanın bütünü gibi anlamlara gelmektedir.³¹⁶

Yakîn, kıyamet günü perdelerin açılarak, hakikatin görülmesi, kalplere iman ve keyfiyetlerinin açılması ve peygamberlere mucizelerle, velilere de kerametlerle ilahi kudretin delillerinin ortaya çıkması olmak üzere üç türdür.³¹⁷

Yakînin üç derecesi vardır. Bu yakîn derecelerinin ilk ikisi ilim kısmını, üçüncüsü ise mârifet kısmını teşkil etmektedir. Bunlardan ilki ilme'l-yakîndir. İlme'l-yakîn, nazar ve delil yoluyla elde edilir ve tereddüt yoktur. Hakk'ın gaybını kabul etmek ve Hakk'la kaim olana vakıf olmaktır. Akıl erbabı içindir. Şeriatın zahiridir. Sünnete uymaktır. Mübtedi müritlerin ulaştığı mertebedir. İkincisi ayne'l-yakîndir. Ayne'l-yakîn, keşif ve ilham yoluyla elde edilir. Görmeye dayanan bilgidir. Allah'ın sırlara yerleştirdiği bir mârifettir. İlim erbabı içindir. Sünnete uymada ihlaslı olmaktır. Üçüncüsü ise hakka'l-yakîndir. Hakka'l-yakîn, kulun kendisiyle hakikate ulaştığı, keşf sabahının apaydın olarak ortaya çıkmasıdır. Mârifet erbabı içindir. Yani ilme'l-yakîn mücâhede, ayne'l-yakîn ünsiyet, hakka'l-yakîn ise müşâhede iledir. Bu üç dereceyi daha iyi anlamak için tek bir misalle ele alalım: Bir kimse Mekke'yi duymuş ama görmemiş olsa onda Mekke'nin varlığına dair bir ilme'l-yakîn vardır. Onu görmeye kalksa ve görse ama içine de girmese, bu durumda ondaki ayne'l-yakîndir. Lakin Mekke'ye girse, etrafını iyice öğrense bu durum ise hakka'l-yakîndir.³¹⁸

³¹⁶ Harrâz, *Risâleler*, s. 86; Tûsî, *Lüma'*, s. 69; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 156; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 56; Kuşeyrî, *Risale*, s. 264; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 206; İbn Arabî, *Nefs Terbiyesinin Esasları*, çev. Ekrem Demirli, 4. b., İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017, s. 177; İbn Arabî, *Yakîn Kitabı*, çev. Osman Yolcuoğlu, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2016, s. 19; Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 116; Kadir Polater, "Kur'an'a Göre Bilgi-İman İlişkisi Ve Yakîn Kavramı", *Ankara, EKEV Akademi Dergisi*, S. 55, (2013), s. 57.

³¹⁷ Tûsî, *Lüma'*, s. 69.

³¹⁸ Tûsî, *Lüma'*, s. 68; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 32; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 439; Kuşeyrî, *Risale*, s. 179; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 108; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 662; Sühreverdî, *İrşâdü'l-Mürîdîn*, s. 31; Mâhir İz, *Tasavvuf*, İstanbul: Kitabevi, 2014, s. 158; İbn Acîbe, *Sufilerin El Kitabı*, s. 49; Çağfer Karadaş, "Yakîn ve İtikad", *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 10, S. 1 (2001), s. 123; Mehmet Necmeddin Bardakçı, "Ebû Tâlib el-Mekkî'de İrfânî Bilgiye Yükseliş", *Isparta: S.D.Ü.İ.F.D.*, C. 2, S. 21 (2008), s. 88; Abdullah Kartal, "Kuşeyrî'de Bir Bilgi Sistemi Olarak Tasavvuf", *Bursa: Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü-3*, C. 3, (2004), ss. 94-95.

Mekkî, takva sahipleri muttakilerin bütün güzel hallerinin temeli olarak yakîn makamlarının aslının dokuz tane olduğunu dile getirmekte ve bunları sırasıyla tövbe, sabır, şükür, recâ, havf, züht, tevekkül, rızâ ve muhabbet olarak zikretmektedir. Yakîn bütün makamların maddesi ve bütün makamlara götüren şeydir. Yakîn, kalp temizliği ile elde edilir. Yakîn kalp gözüdür.³¹⁹

Yakîn, tevekkülün arkadaşıdır. Bu yüzden tevekkül, yakînin gücü olarak dile getirilir. Tevekkül, yakînin meyvesi ve neticesidir. Tevekkül, imanın hakikatine ulaşmaktan meydana gelir ki buna da yakîn denir. Mekkî'ye göre takva ve yakîn terazinin iki kefesi gibidir. Yakîni elde edenler takvaya yakınlık ölçüsünde onu elde etmişlerdir. Tevekkül ise eksiklik ve fazlalığı bildiren ortadaki dil gibidir. Yani tevekkül, takvanın ve yakînin ölçüsüdür. Kul tevekkülü nispetinde yakînden ve takvadandan nasibini alır. Allah'a inanan her mümin, O'na tevekkül eder; fakat her kulun tevekkülü yakîni miktarınca olur.³²⁰ Tevekkül aynı zamanda kulun zühdünü, sabrını ve yakîni ziyadeleştirir.³²¹

Müellifimiz tevekkül makamını ele alırken "*Yerde de yakînen inanan kimseler için pek çok ayetler vardır.*"³²², "*Yakîn sahibi bir kavim için Allah'tan daha güzel hüküm veren kim vardır?*"³²³, "*Zenginlik olarak yakîn yeter.*"³²⁴ ayetlerine ve hadisine yer vermiştir. Ve bu ayetleri ve hadisi tevekkülle irtibatlandırarak şu şekilde ifadeler kullanmıştır: Bunları gören kul, her şeyin mülkünün Allah'ın elinde olduğunu yakînen bilir. Allah'ın, yakîn sahipleri için hüküm ve en güzel tedbir sahibi olduğunu yakînen müşâhede eder. Bu zelil kul, O'na bakarak güç kazanır; O'nun verdiği kuvvetle güç ve izzet sahibi olur. O'nun yakınlığı ile zengin olur, kimseye muhtaç olmaz. Her şeyde Allah'ı görüp O'na güvenir ve Allah'tan gayri bütün varlıkları bırakarak yalnız O'na güvenir. En küçük şeyde dahi O'nunla kanaat eder. Başına gelen şeylerde O'na dayanarak sabreder ve O'ndan başkasına bel bağlamaz. Tevekküllerini korumak için hassasiyet gösterenler; Allah'a verdikleri sözü yerine getirmenin bir gayreti ve sahip oldukları manevi hallerinin gereği olan hükümleri yerine getirme çabası içinde olurlar. Bunları,

³¹⁹ Hakîm Tirmizî, *Kalbini Bul*, çev. Hacı Bayram Başer, 1. b., İstanbul: Hayykitap, 2013, s. 32; Mekkî, Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 156; *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 183; Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, s. 820; Şah Veliyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğâ*, çev. Mehmet Erdoğan, 5. b., C. 2, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018, s. 845.

³²⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 14-51; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 264.

³²¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 117.

³²² Zâriyat, 51/20.

³²³ Mâide, 5/50.

³²⁴ İbn Ebi'd-Dünya, *Hadislerde Yakîn*, çev. Hüseyin Kaya, 1. b., İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007, s. 30; Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, çev. Hüseyin Yıldız 'vd', 1. b., C. 10, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015, s. 9.

kalplerinin Allah'tan başkasına yönelmemesi, himmetlerinin Allah'tan başkasına bağlanmaması ve nefislerinin Allah'tan başkasıyla huzur ve sürûr bulmaması için yapmaktadırlar. Onlar Allah'tan başkasıyla huzur bulup sükûna kavuşmazlar. Nefislerinin kötü arzularına uyarak kalplerinin huzur ve sükûnunu bozmazlar. Çünkü bu haller, onların yakînini bozar, işin temeli olan imanlarını zayıflatır; keşif ve müşâhede yeri olan kalplerini esir alır; böylece tevekkül için ana sermayesi olan yakîni kaybetmiş ve güzel hallerini yitirmiş olurlar. Sehl b. Abdullah Tusterî bu minval üzere Allah'tan başkasıyla huzur ve sükûn bulan kalbin yakînin kokusunu dahi alamayacağını ifade etmektedir.³²⁵ Allah, kendisine tevekkül etmeyen yakîn inancını noksanlaştırır; onun kalbini dağıtacak, düşüncesini meşgul edecek sıkıntı ve kederlerini artırır. Çünkü yakîn kalp temizliği ile elde edilir.³²⁶

Mekkî, tevekkülü tedbiri terk etmek olarak tanımlamakta ve kulun tedbiri terk etmesini yakîni iman olarak izah etmekte ve bu tür bir yakîni de mârifetin kalbe yerleşmesi ve her işte Allah'ın işlerinin gerçek yönünü müşâhede etmek olarak ifade etmektedir.³²⁷ Mekkî, "*O Allah ki, sizi yarattı, sonra size rızık verdi, sonra sizi öldürecek ve sonra sizi diriltecektir.*"³²⁸ ayetini dile getirdikten sonra; rızık verenin Allah olduğunu ve sadece sebepleri yaratana tevekkül edilmesi gerektiğini; bunun aksinin yakîn ve müşâhede ehlinin yanında açık şirk olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Yakîni iman sahiplerine göre veren de engelleyen de fayda sağlayan da zarara uğratan da yalnız O'dur. Yakîni iman sahipleri rızık verenin Allah olduğunu bilir ve sebeplerden ibret alıp, onları yaratana hayran olurlar, hidayet ve iman bakımından üst derecelere yükselirler.³²⁹ Aynı zamanda yakîn sahibi bir tevekkül ehlinin, Allah'ın kendisine bir emanet ve ödünç olarak verdiği malı, onu elinden alıp başkasına vermesine üzülmemesi gerekir. Elinden çıkan mala üzülmemesi onun zühdünü ve Rabb'ine yakînen, şüphesiz inandığını gösterir.³³⁰

Yakîn ilmine sahip âriflerin başına bir musibet ve sıkıntı geldiğinde, kalpleri sakin, nefisleri huzur ve sürûr içinde olur. Bu ilme sahip olan ârifler için bela nimet, rahatlık musibet haline gelir. Onlar, kullarını imtihan eden Allah'ın, mahlukâtın bütün

³²⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 18-29; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 28; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 264.

³²⁶ Hakîm Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 32; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 159.

³²⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 31-32; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, çev. Abdurrezzak Tek, 1. b., Bursa: Bursa Akademi, 2018, s. 68.

³²⁸ Rum, 30/40.

³²⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 50-62.

³³⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 136-140; İbn Acîbe, *Sufilerin El Kitabı*, s. 48.

işlerini dilediği gibi idare ettiğini müşâhede ettiğinden, bela ve imtihan anında hak üzere sabit kalırlar. Böylece, onlar yakînden bir makam, tevekkülünden bir hal ve rızâdan bir nasip elde etmişlerdir. Geçimini sağlamak için çalışıp, cehd ve gayret içerisinde olmak kulun tevekkülüne zarar vermez. Bu durum onun makamını zedelemeyiz ve bu halini inkıtaya uğratmaz. Yakîn ehli âriflere göre, el emeği ile geçinen kimse, ticaret yapandan; ticaret yapan da oturup çalışmayandan daha hayırlı görülür. Belirli bir geçim vasıtası ve kazancı olan kişi, mârifet bakımından daha güzel, yakîn bakımından daha kuvvetli olur. Kul, çalışmayı bırakıp açlığa sabreder, az mala ve fakirliğe rızâ gösterirse takdir edilen vakitte rızkı kendisine gelir. Bu rızık onu zengin etmeyebilir lakin ona nefis ve kalp huzuru verir. Kul, bu huzuru elde ettiğinde gerçek tevekkülü ele geçirmiş demektir. O zaman çalışmayı terk etmesinde fazilet vardır. Çünkü onun yakîni güzeldir, rızkını veren Rabb'ine güveni tamdır. Allah tevekkül edenin tevekkülü ile rızkını zerre kadar noksanlaştırmaz. Ama tevekkül edenin hidayetini artırır ve onu takvadan sonra yakîn makamlarına yükseltir.³³¹

Mekkî, "*Gerçek şu ki iman edip de yalnız Rab'lerine tevekkül edenler üzerinde şeytanın hiçbir hâkimiyeti yoktur. Onun hâkimiyeti, ancak kendisini dost edinenlere ve onu Allah'a ortak koşanlardır.*"³³² ayetini zikrettikten sonra şeytanın insan üzerindeki hâkimiyetini sona erdirmeyi yalnız iman etmeye değil aynı zamanda kendisine tevekkül etme şartına bağladığını dile getirmiştir. Kime her işte vekil olan Allah'ı hakkıyla müşâhede etmesine karşılık tevekkülünden bir makam verilirse, ona bütün yakîn makamları ve muttakilerin halleri verilmiş demektir. Çünkü yakîn müşâhededir.³³³ Bununla birlikte müellifimiz, "*Eğer müminseniz Allah'a tevekkül edin.*"³³⁴ ayetini dile getirdikten sonra âriflerin, Allah'tan hayâ ettikleri için O'na güvenip, dayandığını; kalplerindeki gizli şüpheleri ortadan kaldıran, kendilerini ilahi takdiri suçlamaktan sakındıran bir yakîn haline sahip oldukları için Allah'a tevekkül ettiklerini ve O'na tam olarak güvendiklerini söylemiştir. Bazılarının ise Allah'ın vaadine olan yakîni imanındaki sadakatini gerçekleştirmek için tevekkül ettiğini vurgulamıştır.³³⁵

³³¹ Tûsî, *Lüma'*, s. 69; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 70-158; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 265.

³³² Nahl, 16/99-100.

³³³ Tûsî, *Lüma'*, s. 69; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 156; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 132-133; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 94; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 265.

³³⁴ Mâide, 5/23.

³³⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 153-154.

2. Tevekkülün Sonucu: Müşâhede

Müşâhede, sözlükte; görmek, şahitlik etmek, gözlemlemek, bir nesnenin hakikatine vakıf olmak, perdenin açılması, temâşâ ve seyir, hazır olmak gibi anlamlara gelmektedir.³³⁶ Tasavvufî ıstılahta ise müşâhede; kalp alanının dışına çıkmadan huzur ile perdelerin açılması sonucu yakînin artması, kalp gözü ile gizli olanı görmek, herhangi bir şüphe bahis konusu olmadan Hakk'ın huzurunda bulunmak, tevhidin delilleri ile eşyayı görmek, perdenin kesin olarak kalkması, Hakk'ın gaybe dair haber verdiklerine kalbin saf bir yakînle muttali olması, örtünün açılması ve O'nun ayan beyan görülmesi, kulun zikrin hakikatine ulaşarak gönlün huzura ermesi ve bu sayede O'nun görülmesi, sırrın yakınlık menzillerine yaklaşması anlamlarına gelmektedir.³³⁷

Müşâhede ehlinin; eşyaya ibret, düşünce gözüyle bakanlar, yani ilmin sınırlarının üzerinde olan mârifetin gözlenmesi, kulun, aklında ve vehminde Allah'tan başka bir şeyin olmaması, yani kulun nefsin sıfatlarından kurtularak kutsiyet sıfatları giymesi, O'nu her şeyde görmesi ve her şeyi O'nunla görmesi, yani kulun varlık denizine girerek Hak ile boğulması olmak üzere üç derecesi vardır.³³⁸ Müşâhede bilgisine ulaşabilmek için kalbin bir hazırlık evresi geçirmesi gerekmektedir. Dini ilimleri tahsil eden bir insan, ihlaslı ve huşû ile yaptığı bir ibadet ve taatlere ilave olarak halvet ve riyâzet uygulayıp nefsini tezkiye ederek ruhunu saflaştırarak kalbini makam ve hallerle tezyin etmelidir Bu sayede müşâhedeye ulaşabilir.³³⁹

Mekkî, eserinde müşâhedeye müstakil olarak yer vermemiş lakin tevekkül bahsinde yakînle beraber müşâhedeye çokça değinmiştir. Müşâhedeyi yakînle beraber çokça zikretmesinin nedeni ise müşâhedenin Hak ehli yani hakka'l-yakîn sahibi için olmasından dolayıdır. Yakînin sıhhatli oluşundan dolayı muhabbetin galebesinden müşâhede hâsıl olur. Hakka'l-yakînin müşâhedeye bağlılığı, tuğlanın toprağa bağlılığı gibidir.³⁴⁰ Müellifimiz eserinde tevekkülle müşâhedeyi birçok yerde irtibatlandırmıştır.

³³⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 529; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 515; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 356; Süleyman Uludağ, "Müşâhede", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 32, s. 152.

³³⁷ Tûsî, *Lüma'*, s. 67; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 32; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, s. 278; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 169; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 135; Ubeydullah Ahrâr, *Tevhid ve Seyr u Sülûke Dâir Fıkarât*, çev. Abdulrahman Acer, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016, s. 47; Molla Camî, *Nefehâtü'l-Üns*, çev. Kamil Candoğan, Sefer Malak, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1971, s. 305; Cürçânî, *Ta'rîfât*, s. 89; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 370; Suad El-Hakîm, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, s. 485.

³³⁸ Tûsî, *Lüma'*, s. 68; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 135; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 1138.

³³⁹ Bardakçı, a.g.m, s. 91.

³⁴⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 393; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, ss. 592-664.

Mekkî'ye göre Allah bütün müminlere tevekkülü emretmiş ve tevekkülü imanla beraber zikretmiştir. Tevekkülle iman aynı şeydir. Her şeye gücü yeten ve en güzel vekil olan Allah'ı müşâhede etmek kula gerçek ve kâmil imanı ve tevekkülü kazandırır. Bir kere Hakk'ı görmek insanı O'ndan başka bir şey görmekten kurtarır.³⁴¹ Müellifimiz tevekkül makamının evvelini; kulun kendisine vekil olan Allah'ı tanınması olarak zikretmekte ve hükmüne rızâ göstereni, hikmetine teslim olanı yücelteceğini bildirmektedir. O, yücelttiğini ihsanıyla yüceltir. Zelil olan kul, her şeyin sahibi Allah'ı nazar ettiğinde, O'nun adaleti yerine getirdiğini, bütün işleri takdir edenin O olduğunu, her şeyin hazinesinin O'nun katında bulunduğunu, göklerin hazinelerinin O'na ait olduğunu, hüküm ve kaderlerin O'nun elinde olduğunu görür. Yine yeryüzündeki bütün hazinelerin, imkânların, kalplerin ve görünen sebeplerin hep O'na ait olduğunu müşâhede eder. Sehl b. Abdullah Tusterî'nin "*Allah'a karşı gözünü bir lahza kapayan kimse, bir daha ömür boyu O'na yol bulamaz.*" sözü bu durumu özetler niteliktedir.³⁴² Müellifimiz, her şeyde Allah'ı görüp, O'na güvenen ve Allah'tan başka her şeyi bırakıp yalnız O'na dayanan kulun; kendisine verilen nimette Allah'tan başkasını müşâhede etmeyeceğini dile getirmekte, kulun müşâhedesinin tam olarak gerçekleşip, Hakk'a şahitliğin hakkının tam olarak yerine getirildiği zaman, bütün varlıkları ayakta ve hayatta tutan Allah'ın kudretini görmesi nedeniyle bütün kâinatın gözünde yok olacağını ifade etmektedir. Şibli'nin "*Hiçbir şey görmedim ki o Allah olmasın*" ifadesi bu durumu destekler mahiyettedir. Tevekkül ehli olanlar, devamlı bütün işlerini yapıp yaratan Allah'a nazar ettiğinden, kendi bildiği sanatla bir şey artırmaya çalışmazlar. Hep Hakk'ı müşâhede ettiklerinden, yapmacık bir hal ve işe dâhil olmazlar. Bu durum tevekkül ehlinin tevekküllerinin sahih olması için gösterdikleri dikkat ve rikkatin bir sonucudur. Bunun nedeni ise tevekkül ehlinin kalplerinin Allah'tan başkasına yönelmemesi, himmetlerinin O'ndan başkasına bağlanmaması ve nefislerinin O'ndan başkasından huzur bulmaması içindir. Eğer kalpleri Allah'tan başkasıyla huzur ve sükûn bulursa bu durum onların müşâhede yeri olan kalplerini esir alır ve müşâhedeleri bozulur.³⁴³

Mekkî, tevekkülü, tedbiri terk etmek olarak tanımlamakta ve bundan maksadın boş temennileri terk etmek olduğunu ifade etmektedir. Kulun bu manada tedbiri terk

³⁴¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 14; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 32.

³⁴² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 17; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 394.

³⁴³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 14-29; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 393.

etmesi Mekki'ye göre yakîni imandandır. Yakîn, mârifetin kalbe yerleşmesi ve her işte Hakk'ın işlerinin gerçek yönünü müşâhede etmektir. Gerçek müşâhede sahibi hakka'l-yakîn sahibi, hakka'l-yakîn sahibi ise tevekkül ehli olabilir. Tevekkül eden kul, Hakk'ın bütün varlıklar üzerindeki kudretini, O'nun tedbir ve takdirde tek olduğunu, bütün mülkü ve içindikileri ayakta tuttuğunu müşâhede eder. Bu sayede kurbiyet nurları onları çepeçevre kuşatır.³⁴⁴ Müellifimiz, "*Nice canlılar vardır ki rızıklarını yanlarında taşımazlar. Onları da sizi de Allah rızıklandırır.*"³⁴⁵ ayetini zikrettikten sonra tevekkül ehlinin; Allah'ın kendisi için takdir ettiği nasibi üç şekilde müşâhede edeceğini ifade etmektedir. Kul, en düşük müşâhedesıyla anne rahminde kendisi için yazılan sahifedeki durumu görür. Kulun müşâhedesini bir derece yükselirse kendisi için takdir edilen şeyleri Levh-i Mahfuz'da görür. Kulun mertebesinin yüksekliği eğer Hakk'a kadar çıkarsa, yukarıda geçen hususları Levh-i Mahfuz'un yaratılmasından önce bizzat Allah'ın ilminden öğrenmesi mümkün olur. Çünkü her kulun müşâhedesini, Allah'ın kendisine ihsan ettiği makamı ve kulun O'nun katında elde ettiği düşük ve yüksek derecesine göre olur. Kul ilahi ilimdeki nasibini müşâhede edince kalbi sükûn ve huzur bulur. Kulun müşâhedesini yüksek olursa, dünya hırsı azalır, halkın elindeki şeylere tamah etmekten kurtulur. Tevekkül ehli içerisine dâhil olur.³⁴⁶ Allah'a tevekkül eden bir ârif için, O'nun gizli işlerinde ilahi kudreti ispat eden bir şahit vardır. Ârif o şahide bakar ve gereğini yerine getirir. Zahirdeki hikmetlerde ise ârif için ortaya konan dini bir ilim mevcuttur. Ârif o ilme teslim olur ve o ilim gereğince amel eder. Bu, birbirinden derece bakımından farklı iş ve ibadetlerde tevhidin hakikatini müşâhede etmektir. Tevekkülü yüksek olanın müşâhedesini de yüksek olur. Âriflerin bir kısmı Hakk'ı müşâhede ettiklerinden dolayı tevekkül etmişleridir. Her kul, Allah'ı tanıdığı sıfatına göre tevekkül eder. Her kulun müşâhedesini de kendi makamı seviyesindedir. Herkesin hali elde ettiği müşâhedeğe göre değişir. Bazı ârifler ise müşâhede ettikleri ilahi azamet ve yüceliğe boyun eğerek Allah'a tevekkül ederler.³⁴⁷

Gerçek tevekkül sahibi şeksiz bilir ki Allah bir kulu yaratmışsa onun rızkını verir. Bunu bilen ihlas sahipleri, Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığına, O'ndan başka rızık veren, rızık engelleyen, hidayet ve sapıklığa sevk eden yoktur derler. Allah'tan başka ilah

³⁴⁴ Mekki, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 32-49; Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, s. 239.

³⁴⁵ Ankebût, 29/62.

³⁴⁶ Mekki, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 34-51.

³⁴⁷ Mekki, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 153-154.

görmeyen kul, bu işlerde de O'ndan başka fâil görmemelidir. Allah'tan başka şeyler hakkında bilgisi olan kulun müşâhede sahih olmaz.³⁴⁸ İhlas sahiplerine göre bunların hepsi birdir. Onlar tek bir müşâhede içinde görülecek gerçeklerdir ve bu tevhidin ilk basamağını oluştur. Aynı şekilde Cebrail (a.s)'ın, Hz. Meryem'e "*Sana tertemiz bir erkek çocuk vereceğim.*"³⁴⁹ demesi de o anda Rabb'ini müşâhede etmesinden dolayıdır.³⁵⁰

Tevekkül, peygamberlerin en yüksek makamlarından bir makam, sıddıkların ve şehitlerin en yüksek derecelerinden bir derecedir. Kim tevekkülü gerçekleştirirse gerçek bir tevhide ulaşır. Şeytanın insan üzerindeki hâkimiyeti sadece imanla değil tevekkülle de ilgilidir. Daha önce değindiğimiz gibi müellifimiz tevekkülle imanı eşit olarak görmektedir. Çünkü kime her işte vekîl olan Allah'ı hakkıyla müşâhede etmesine karşılık tevekkülden bir makam verilirse ona yakîn makamları ve muttakilerin halleri verilmiş demektir.³⁵¹

Tevekkül ehli kimseler her şeyin sahibinin Allah olduğunu bildiği için; ellerinden dünya malının gitmesinden dolayı şükrederler. Bundan dolayı insanlar içinde iman en yüksek, yakîni en güzel, üzüntüsü en az, rızâ hali en mükemmel ve Hakk'ın tecellilerini müşâhede en ileri derecede olan kimseler tevekkülü yüksek olanlardır. Tevekkülü yüksek olanlar musibetlere sabredenlerdir. Müşâhedeleri yüksek olanlar da tevekküllerinde sabredenlerdir. Gerçek tevekkül, vekîl olan Allah'ın kudret elini müşâhede ettikten sonra olur.³⁵²

3. Tevekkülün Zirvesi: Mârifet

Mârifet sözlükte; bilmek, tanımak, ikrar etmek, bir şeyin izini derin düşünerek ve tefekkür ederek algılamak, bir şeyi olduğu gibi ihata etmek olarak ifade edilmektedir. Zıddı inkârdır.³⁵³ Tasavvufî ıstılahta ise mârifetin tanımını diğer ıstılahlarda olduğu gibi değişkenlik arzemektedir. Bunun nedeni sûfilerin içinde buldukları fuyûzat nisbetinde konuşmuş ve yaşadığı vaktin içinde bulunduğu nisbette manalara işaret etmiş olmalarından kaynaklanmaktadır.³⁵⁴ Mârifet, hiçbir şeye taaccub etmemek, en sonunda

³⁴⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 170.

³⁴⁹ Meryem, 19/20.

³⁵⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 53-62.

³⁵¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 132-133.

³⁵² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 139-157.

³⁵³ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 141; İsfahânî, *Müfredât*, s. 650; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 526; Süleyman Uludağ, "Mârifet", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2003, C. 28, s. 54.

³⁵⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 399.

varılacak noktayı kalbin görmesi, kalpte sekinetin ortaya çıkması, Allah'ı, O'nun isim ve sıfatlarını, kudret ve iradesinin geçerliliğini bilmek, aza kanaat etmek, Allah'ın büyüklüğü karşısında küçülmek, alçak gönüllü olmak, kalbin Hak ile hayat bulması ve diri olması, sırrın Hakk'ın haricinde kalan şeylerden yüz çevirmesidir. Allah'ın bize ihsan ettiği nimetlerin en büyüğü yüce zâtını tanıma ilmidir ki buna mârifet denir. Yapılan tanımlar çeşitli olmakla birlikte bunların ortak noktası mârifetin iç tecrübeyle vâsıtasız olarak Allah, O'nun sıfatları, isimleri ve gayb âlemi hakkında elde edilen bilgi oluşudur. Zira ilâhî hakikatler yaşayarak ve tecrübe ile elde edilir.³⁵⁵

Bazı sûfiler mârifeti makam³⁵⁶ kabul ederken, bazıları ise hal³⁵⁷ olarak ele almaktadır. Bununla birlikte bazı sûfiler ise mârifeti makam ve hallerin üstünde kabul etmekte ve kulun hallerden ve makamlardan fâni olmasıdır³⁵⁸ diyerek izah etmektedir. Mekkî ise eserinde hal ve makamları birbirinden ayırt etmeden kullanmaktadır. Çünkü her hal bir makamın başlangıcı, her makam da bir halin sonucudur.³⁵⁹ Bizde bundan dolayı mârifeti hal başlığı altında ele almayı uygun bulduk.

Sûfiler, Kur'an'da ki bazı ayetleri mârifetle irtibatlandırmışlar ve o meyanda ifadeler kullanmışlardır. "*Allah'ı hakkıyla takdir edemediler.*"³⁶⁰ ayetindeki "takdir edememekten" kastın "Allah'ı hakkıyla tanıyamamak" olarak ifade etmişler ve "*Ben cinleri ve insanları sadece bana ibadet etsinler diye yarattım*".³⁶¹ ayetindeki "ibadet etmekten" kastın "tanımak" olarak dile getirmişlerdir.³⁶²

İster ulema olsun, ister fukahâ olsun, isterse daha başka ilimle işgal edenler olsun, insanlar Allah hakkındaki sıhhatli ilme mârifet adını vermişlerdir. Tasavvuf yolunun önderleri ise Allah hakkındaki sıhhatli hale mârifet ismini vermişlerdir. Bundan dolayı mârifet ilimden daha üstündür. Çünkü sıhhatli ilim olmadan sıhhatli hal bulunmaz. Âlim olmayan ârif olamaz. Lakin ârif olmayan âlim olabilir. Mârifet hakikate ulaşmak için tek geçerli akçedir. Mârifet bütün saadetlerin başıdır. Allah dünyayı karanlık

³⁵⁵ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 196; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 18-212; Sülemî, *Sülemi'nin Risâleleri*, s. 29; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 332; Sühreverdî, *Irşâdü'l-Mürîdîn*, s. 93; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 381; Reis, *Gazâlî'de Mârifet-Ahlak İlişkisi*, s. 164.

³⁵⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 388-404.

³⁵⁷ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, ss. 396-398; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ss. 331-341.

³⁵⁸ Tûsî, *Lüma'*, ss. 33-36; Sülemî, *Sülemi'nin Risâleleri*, s. 117.

³⁵⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 320.

³⁶⁰ En'am, 6/91.

³⁶¹ Zâriyat, 51/56.

³⁶² Tûsî, *Lüma'*, s. 37; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 398; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 331.

yaratmış, güneşi de onun için ışık kılmıştır. Bunun gibi mârifeti karanlık kalpler için ışık yapmıştır. Bulutların güneş ışığını engellemesi gibi dünya sevgisi de mârifet ışığını engellemektedir. Kişi kendinden ne kadar uzaklaşırsa ve kendisine ne kadar yabancılaşırsa Rabb'i hakkında o kadar mârifet sahibi olur. Mârifet ancak kalıptan öze geçmekle ve hakikatın açılmasıyla mümkün olur. Mârifet, Allah'ı isim ve sıfatları ile tanıyan, Allah dışındaki her türlü güç ve kuvveti reddeden, Hak ile olan muamelesinde ihlas ve sıdk içinde olan, kötü huylardan arınarak pak bir hal alanın sıfatıdır. Böyle yapan kişiye ârif denir. Onun bu hali de mârifet adını alır.³⁶³

Zünnûn-i Mısırî (ö.245/859) mârifeti üç kısma ayırır. Birincisi bütün Müslümanlar arasında müşterek olan umumi mârifet, ikincisi filozof ve ilim adamlarına has olan mârifet, üçüncüsü ise tevhidin sırlarını bilmek anlamındaki mârifettir ki bu da Allah'ı kalbiyle gören velilere aittir. Ebû Saîd Harrâz (ö.286/899)'a göre ise mârifet iki türdür. Biri Hak vergisi diğeri ise kulun gayretiyle kazanılır. Ahmed b. Atâ (ö.369/980)'da mârifetin, Hakk'ı tanımak ve hakikati bilmek olarak iki türlü olduğunu ifade etmektedir.³⁶⁴ Mekkî de mârifetin iki türünden bahsetmektedir. İlki işitmeye dayanan mârifet, ikincisi görmeye dayanan mârifet. İslâm'a göre işitmeye dayanan mârifet Hakk'ın emir ve yasaklarını işitmek ve O'nu bu yolla bilmektir buna da tasdik denir. Görmeye dayanan mârifet ise müşâhede halinde olur. Bu hal ayne'l-yakîn halidir.³⁶⁵

Mârifetin nasıl elde edildiği noktasında da sûfilerin farklı söylemleri mevcuttur. Kimisi çabalamadan elde edilen Hak vergisi olduğunu söylemekte³⁶⁶ kimisi de kendi haklarından vazgeçip Hakk'ın hukukunu gözetmekle elde ettiğini yani gayretle mârifete ulaştığını dile getirmektedir.³⁶⁷ Bunların tam ortasını bulan görüşler de mevcuttur. Nitekim Hücvirî eserinde mârifetin başlangıçta kesbî nihayette ise zaruri olduğunu ifade etmektedir.³⁶⁸

³⁶³ Harrâz, *Risâleler*, s. 86; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 398-399; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ss. 331-332; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 34; Necmuddîn-i Dâye, *Mirsâdu'l-İbâd*, s. 173; Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, s. 1229; Bedriye Reis, "Gazâlî'ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Mârifet", *Bolu, A.İ.B.Ü.İ.F.D.*, C. 5, S. 9, (2017), s. 11.

³⁶⁴ Tûsî, *Lüma'*, s. 33; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 196; Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, çev. Abdullah Kartal, 2. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2018, s. 124; Abdullah Kartal, *Tasavvufun Oluşumu Şeriat-Hakikat İlişkisi*, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2015, s. 104.

³⁶⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, çev. Muharrem Tan, C. 2, s. 25.

³⁶⁶ Tûsî, *Lüma'*, s. 38.

³⁶⁷ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, s. 32.

³⁶⁸ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 336.

Mârifetin üç derecesi vardır. Mârifetin dereceleri ateşin şulesi gibidir. Nitekim ateşe varan her şey yok olur ve onun tesirine maruz kalan şey de ateş olur. Hakk'a ulaşan da öyledir. Birincisi sıfat ve vasıflara ait mârifettir. Avâmın mârifetidir. İkincisi sıfat ile zat arasındaki ayrılığın ortadan kalkmasıyla zatın mârifetidir. Bu havâsın mârifetidir. Üçüncüsü ise Hakk'ın kendini tanıtmada mustağrak olan mârifettir. Hâssu'l-havâsın mârifetidir. Üçüncü derecede olanlar ahiret âlimleridir. Onlar melekût ehli ve kalp erbabıdır. Kitapları sağ tarafından verilecek olan bu insanlar Hakk'a yakın kılınanlardır.³⁶⁹

Mârifetle tevekkül arasında sıkı bir irtibat vardır. Çünkü mârifet sahibinin ilk hali tevekküldür. Tevekkülün başlangıcı da Allah'ı hakkıyla tanımaktır.³⁷⁰ Tevekkül, kulun kendisine vekîl olan Hakk'ı müşâhedesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum kişi mârifete eriştiği zaman olur. Mârifete erişen kul, gerçekleri ayne'l-yakîn görür. Kişi halka nazar etmeden, Hakk'ın her şeye şâhit olduğundan habersiz olmazsa bu kul mârifeti ve yakîni elde etmiş demektir. Bu hal kulun iç âlemini kaplayıp oraya yerleşirse kalpte iman hakikati ve nuru artar. Mârifet ehline göre Allah'tan başka fâil yoktur. Çünkü gerçek fâil herhangi bir alet ve sebep için başkasından yardım istemeyendir. Mârifet ehline göre Allah'tan başka mâlik ve hâlık yoktur.³⁷¹ Bundan dolayı Allah'ın dışındaki bu tür şeylerden gönlünü çekmeyen, zâhiren ve bâtinen sonsuz ilahi kudreti müşâhede ederek ve pek çok delili görerek kendisini olumsuz şeylerden alıkoymayan kimse mârifet iddia etmekten uzaktır.³⁷² Müminler, muhabbetullah noktasında farklı derecelere sahiptirler. Bunun nedeni ise mârifetlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır.³⁷³

B. TEVEKKÜLE İRTİBATLI MAKAMLAR

Makam, sözlükte mükâm şeklinde okunursa; yerleşilen yer, ayaküstü durulacak yer, ikamet yeri, konak gibi anlamlara gelmektedir. Eğer makam şeklinde okunursa ayakta durma, topluluk, derece, rütbe, menzil, merhale, mertebe, durak gibi anlamlara

³⁶⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, çev. Muharrem Tan, C. 2, s. 26; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, ss. 141-142; Nasiruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlakı*, çev. Anar Gafarov, 2. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2017, s. 95; Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, ss. 1235-1253.

³⁷⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, s. 321.

³⁷¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, ss. 47-60; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, s. 51; İbn Arabî, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, s. 96.

³⁷² Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, s. 303.

³⁷³ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, s. 211.

gelmektedir.³⁷⁴ Tasavvufi ıstılahta ise makam; kulun ibadet, mücâhede, riyâzet ve uzlet gibi konularda Hakk'ın huzurunda bulunduğu manevi yer, sıhhatli bir niyet ile olanca gücünü sarf ederek tâlibin, matlubun hukukunu eda üzerinde ikamet etmesi, kulun tekrar ede ede kazandığı ve vasıf haline getirdiği adap ve ahlak, insanın manevi menzilleri kat etmesi, manevi yolculuk yorgunluğunu atmak için istirahat ve konaklamak, çalışarak elde edilen ve gelip geçici olmayan manevi bir konaklama yeridir.³⁷⁵ Her makamın bir başlangıç bir de bitiş noktası vardır. Bir makamın başı ile sonu arasında birbirinden farklı birçok haller vardır. Bir makamda reddedilen bir şey, bir önceki makamda reddedilmeyebilir. Bir makamda kabul edilen bir şey bir alt makamda kabul edilmeyebilir. Makamın şartı içinde bulunulan makamın bütün hükümlerini gerçekleştirmeden ondan sonraki makama göz dikmemek ve oraya yükselmektir. Makam istikrarlıdır, gelip geçici değildir, kalıcıdır.³⁷⁶ Seyr u sülûk boyunca aşılması gereken makamlardan ilk bahseden Yahya b. Muâz'dır. Onun makamlar noktasındaki yedili tasnifi daha sonraki mutasavvıflarca da kullanılmıştır.³⁷⁷ Bununla birlikte Mısır'da Zünnûn el-Mısrî, Horasan'da Bâyezîd-i Bistâmî ile Şakîk-ı Belhî, Bağdat'ta Serî es-Sakatî tasavvufî makamlardan bahseden ilk sûfilerdir. Makamlar hakkında sûfi müelliflerin 7, 9, 10, 40, 100 ve 1001 gibi farklı rakamlar verdikleri görülmektedir. İlk sûfi müelliflerden Tûsî tövbe, vera' takvâ, zühd, fakr, sabır, tevekkül, rızâ olmak üzere yedi makamı sıralayarak daha başka makamların bulunduğu da işaret eder.³⁷⁸ Mekkî de eserinde makamları tövbe, sabır, şükür, reca, havf, züht, tevekkül, rızâ ve muhabbet olarak ele almıştır.³⁷⁹ Tezimiz bu bölümünde tevekkülle irtibatlı makamlara değineceğiz.

³⁷⁴ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 244; Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 83; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 529; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 302; Baltacı, *Tasavvuf Lügati*, s. 105; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 172; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 314; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 605; Süleyman Uludağ, "Makam", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2003, C. 27, s. 409; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, s. 573.

³⁷⁵ Tûsî, *Lüma'*, s. 41; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 346; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 149; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 430; Sühreverdi, *İrşâdü'l-Mürîdîn*, s. 16; Necmüddîn Kübra, *Tasavvufî Hayat*, çev. Mustafa Kara, 4. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015, s. 131; Memduh Zübî, *Mücemu's-Süfîyye*, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Cil, 2004, ss. 387-388; Himmet Konur, "Makamlar ve Haller", *İzmir, D.E.Ü.İ.F.D.*, S. 9 (1995), s. 319.

³⁷⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 134; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 149; İbn Arabî, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, s. 97.

³⁷⁷ Salih Çift, "Mevlânâ'nın Öncülerinden Biri: Yahyâ b. Muâz er-Râzî", *Manisa, Süfi Araştırmaları.*, C. 1, S. 2 (2010), s. 45.

³⁷⁸ Uludağ, "Makam", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2003, C. 27, ss. 409-410.

³⁷⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 183.

1. Tevekkülün İlk Durağı: Sabır

Sabır, sözlükte; dayanma, dayanıklılık, tahammüllü olmak, sebatkârlık, hapsetmek, güçlü ve dirençli olmak, engellemek, tutma ve vazgeçme, darda tutmak, birini bir şeyden alıkoymak, sızlanmamak, kendini acındırmamak, menetmek, bahsetmek gibi anlamlara gelmektedir.³⁸⁰ Tasavvufi ıstılahta ise sabır; zorluk ve sıkıntı zamanı geçinceye kadar, rızık sıkıntısına Allah için tahammül göstermek, yüzü ekşitmeden acıyı yudum yudum içine sindirmek, şikâyeti ve sızlanmayı terk etmek, Allah'tan yardım istemek, musibetler içinde iken en güzel şekilde edebe riayet etmek, Allah'tan bir çıkış kapısı açmasını beklemek, nefsi sabırsızlığa rağmen şikâyet etmekten alıkoymak, belalardan lezzet almak, doğruyu tasdik etmek, tıpkı bir ölü gibi, nefsin haz duyduğu şeylerden mücâhede ile uzak kalmak, Hakk'a muhalefetten uzaklaşmak, kalbin Hakk'ın kararına dayanması, sızlanıp şikâyet etmeyi bırakarak Allah'ın râzı olacağı şeyleri yapmakta kararlı ve sabit olmak, nefsi Allah'tan başkasına şikâyetten alıkoymak ve onu başkasına yönelmekten engellemek, nefsi acelecilikten, kızgınlıktan, dili şikâyet etmekten, organları bozukluktan alıkoymak ve nefsin musibetlerle iyice ezilip yoğrulmasıdır.³⁸¹ Peygamberimiz sabrı, "*belanın başa ilk geldiği anda*"³⁸² gösterilen metanet ve tahammül olarak tanımlamıştır.

Mekkî'ye göre sabır, nefsi kötü arzularının peşinde koşmaktan alıkoymak ve Allah'ın rızâsı için mücâhede gereken durumlarda başa gelen imtihan ölçüsünde nefsi mücâhede içinde tutmaktır.³⁸³ Sabır, ilahi takdirin bir imtihan olarak görülmesidir.³⁸⁴

³⁸⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 540; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, çev. Zeynelabidin Tatlıoğlu, 18. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2017, s. 17; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 326; Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 392; Suad el-Hakîm, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, s. 542; İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 177; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 408; Mustafa Çağrı, "Sabır", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, s. 337; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 223.

³⁸¹ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 99; Tûsî, *Lüma'*, s. 49; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 145; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 241; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 126; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 266; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 98; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 616; Sühreverdî, *İrşâdü'l-Mürîdîn*, s. 56; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, s. 94; İbn Arabî, *Nefs Terbiyesinin Esasları*, s. 184; Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat*, s. 67; Nasîruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlakı*, s. 83; Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, s. 620; İbn Acîbe, *Süfîlerin El Kitabı*, s. 27; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 296; İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 738; Abdullah El-Müncebi, *Sabır ve Rızâ*, çev. İbrahim Doğu, 3. b., İstanbul: İlkhâf Yayınevi, 2017, s. 263; Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, s. 137; Recep Önal, "Kur'an'da İmanî ve Ahlakî Bir Tavr Olarak Sabır", *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, C. 12, S. 2 (2008), s. 444; Hüseyin Sarıbaş, *Kur'an ve Sünnet'te Sabır İman İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 2; Abdullah Temizkan, *Kur'an'da Sabır (Hz.Nuh Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2012, s. 7.

³⁸² Buhari, *Cenâiz*, 32.

³⁸³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 247.

³⁸⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 146.

Mekkî, sabır makamının öneminden bahsederken; "*Ancak sabredenlere, mükâfatları hesapsız verilecektir.*"³⁸⁵ ayetini zikretmiş ve sabredenlerin ecrinin bütün amellerin ecrinden fazla olarak kat kat verileceğini, sabrın mükâfatının bütün mükâfatların üstünde olduğunu ve Allah'ın sabrın mükâfatına sınır ve hesap koymadığını dile getirmiştir.

Sabrın çeşitli kısımları vardır. Dinin ıslahı için gerekli olan şeyleri yapmak, dini bozan şeyleri terk etmek, kulun iradesi ile kazandığı şeylere ve iradesi haricinde olan şeylere sabretmesi, nefsin isteklerine karşı koymak, Allah'a hizmete devam etmek, kalbi nefsanî duygulardan, şeytani arzu ve isteklerden temizlemek, nefsi takva üzere tutmak, Hakk'a muhalefet etmeyerek, afiyet ve sıhhat haline sabır, musibet ve acıları gizleyerek başkalarına şikâyeti terk etmek, hayır amelleri gizleyerek nefsin onları anlatmaktan alacağı hazzı engellemek, fakirlik halini gizlemek, nefsi övülme, sevilme ve baş olma sevdasından alıkoymak sabrın çeşitli kısımlarındandır.³⁸⁶

Bunun yanında sabrın üç derecesi vardır. İlki, iman üzere kalmak ve cezalandırılmaktan kaçınmak için cezayı düşünmek suretiyle günaha ve nefsi Allah'a isyandan uzak tutarak, şikâyeti terk ederek günahı terke sabır, ikincisi, sürekli ibadet etmek, ibadeti samimiyet ve ihlasla yerine getirmek ve ibadeti ilimle güzelleştirmek suretiyle tâatte sabretmek ve üçüncüsü, ibadetleri istikrarlı ve devamlı yapmak, güzel bir mükâfat bekleyerek, ferahlık esintisi umarak ve daha evvel ihsan edilen nimet ve iyilikleri sayıp hatırlamak suretiyle sıkıntıyı önemsemeyerek belaya karşı sabretmek ve Allah'ın yaptığı her şeye muhabbet beslemektir.³⁸⁷

Sabrın üç türü bulunmaktadır. Mütesabbır, sâbir ve sabbâr bu üç türü oluşturmaktadır. Mütesabbır, nefsi sabretmeye zorlayan ve bunun için mücâhede eden, sabretme gayreti içinde olan, Allah hakkında sabredendir. Bu tür bir sabır avâmın sabrı olarak nitelendirilir. Kişinin dış hali itibarıyla akıl sahiplerinin ve toplumun genelinin beğenisini kazanmak için sabretmesi ve bu yönde kararlılık göstermesidir. Mutesabbır, bazen sabreder bazen feryat eder. Sâbir, Allah hakkında ve Allah için sabreden, ahiret sevabı beklentisi yönünden zahitlerin, ibadet edenlerin, takva sahiplerinin ve hilim ehlinin

³⁸⁵ Zümer, 39/10.

³⁸⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 243-258; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 266; İhsan Soysaldı, "Tasavvufta Sabır ve Şükür Kavramları Üzerine Bir İnceleme" *Elazığ: F.Ü.İ.F.D.*, S. 2 (1997), s. 105.

³⁸⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 259-260; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 98; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 298; İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 742; Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s. 252.

sabırdır. Sâbir, bütün bela çeşitleri üzerine yağacak olsa bile hiç feryat etmez, iç ve dış halinde ve ahlakında hiç değişme olmaz. Sabbâr, çok sabırlıdır, bu sabır miktar ve kemiyet itibariyledir. Âriflerin sabrı olarak adlandırılır. Sabbâr, Allah'ın kendini imtihan ettiğini bildiği için beladan haz duyar. Allah'a ait konularda, Allah için, Allah ile sabredendir.³⁸⁸

Tevekkül ile sabır arasında kavî bir irtibat vardır. Mekkî'ye göre sabır tevekkülün ilk makamıdır. Sabır, tevekkülü getirir.³⁸⁹

Seçkin kulların Allah'a tevekkül ettikleri konulardan birisi de insanlardan gelen sözlü ve fiili eziyetlere sabırdır.³⁹⁰ Mekkî, "*Sizin bize verdiğiniz eziyetlere karşı biz muhakkak sabredeceğiz. Tevekkül edenler ancak Allah'a tevekkül edip, güvensinler.*"³⁹¹ ayetini zikrettikten sonra kulun, kendisine karşı yapılan çirkin muameleye karşılık vermemek için nefsinin dizginleyerek durumu Allah'a havale etmesi gerektiğinden ve kulun kendisine eziyet edilip de sabretmedikçe, tevekkül makamında kalamayacağından bahsetmiştir.³⁹² Mekkî, "*Şüphesiz sen, bizim nazar ve kontrolümüzdesin.*"³⁹³ ayetini başa gelen musibet ve belalara kul sabreder, feryat etmez ve Hakk'a karşı hayâ içinde olursa bu durumun Allah'a tam tevekkül edenlerin makamına erişmek olarak izah etmektedir.³⁹⁴ Sabır; nefsin kendisini temize çıkarma arzusuna sabır, musibet karşısında şikâyet etmemeye sabır, Allah'ın hayır ve şer takdir ettiği kazasına rızâ göstermeye sabır olmak üzere üç yerde olur. Kişinin Allah'ın takdirine rızâ gösterip onlar hakkında Allah'a tevekkül etmesi bu derecelerin en üstünüdür.³⁹⁵

Nefsin hoşlanmayışı veya sabrın azlığını ve elemi hissetmemesi kulu sabırlı olmaktan çıkarmaz. Aksine kul sabır ehli olur. Çünkü onlar insanlığın tabii halleridir. Bu makamdaki kulun hali, şikâyet etmemek ve Hakk'ın hükmüne kızmamaktır. Çünkü bela ve musibete sabretmek, kuvvetli iman sahiplerinin işidir. İbn Atâ'nın dediği gibi sabır,

³⁸⁸ Tûsî, *Lüma'*, s. 49; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 260; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 126; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 268; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 138; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 813; Sühreverdî, *Avârifü'l-Mâârif*, s. 617; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 623; Nasîruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlakı*, s. 83.

³⁸⁹ Tûsî, *Lüma'*, s. 50; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 146.

³⁹⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 42.

³⁹¹ İbrâhim, 14/12.

³⁹² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 249.

³⁹³ Tûr, 52/48.

³⁹⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 258.

³⁹⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 152.

musibetler içinde iken en güzel şekilde edebe riâyet etmektir.³⁹⁶ Eğer kul şikâyet etmez ve kızmazsa rızâ ve tevekkül halini elde eder.³⁹⁷ Bundan dolayı, tevekkül, rızâ ve sabır kalple yapılan ameller olduğundan bunların bir zerresi, azalarla yapılan ibadetlerden daha faziletlidir. Çünkü ibadete verilecek olan mükâfatın en güzeli sabra verilen mükâfattır.³⁹⁸

Müellifimiz, tevekkül edip tedaviyi terk etmek konusunu ele alırken bu durumu sabırla irtibatlandırmıştır. Tedavi olmak da olmamak da mubahtır. Tedavi olmayı terk etmek, manen kuvvetli ve sabır ehli olanların yoludur. Eğer tevekkül eden kişi, Allah'a teslim olarak, başına gelen ilahi hükmün altında râzı olarak tedavi olmayı terk ederse bu da güzel bir durumdur. Bu hastalığın bir iyi olma vakti vardır. Tevekkül eden kişi Allah'ın kendisine şifa vereceğini bilir. Fakat tevekkül ehli kişi hastalığa sabreder ve râzı olur. Bu hastalığın Allah'tan geldiğini bilerek rızâ gösterir ve O'ndan gelene sabreder ve güzel bir itikat içinde olur. Mekkî, ihtiyar meselesine bir başka misal verir. Kul, çalışmayı bırakıp açlığa sabreder, az mala ve fakirliğe rızâ gösterirse takdir edilen vakitte rızkı kendisine gelir. Allah'a tevekkül ederek, O'na güvenerek tevekkül makamının gereklerine riâyet ederek, fakirliğe sabrederek, fitneden ve geçim derdinden uzak olarak ahireti için uğraşan ve bunun için çalışmayı bırakan insan Allah'ın onun rızkına dünyada kefil olduğunu bilir. Bu gelen rızık onu zengin etmeyebilir lakin bunu ele geçirmek için kulun kuvvetli bir sabra ihtiyacı vardır. Kuvvetli bir sabır peşinden gerçek tevekkülü getirir. Tevekkül, kulun rızkından bir şey eksiltmez aksine tevekkül kulun, zühdünü, sabrını ve yakînini artırır.³⁹⁹

Müellifimiz, tevekkül eden kimse için gereken şeylerden bahsederken kulun elinden çıkan mala sabretmesini veya şükretmesini yahut râzı olmasını tevekkülünde sadık olmasına bağlar. Kul, elinden çıkana sabrederse samimi tevekkül ehli arasına dâhil olur.⁴⁰⁰ Çünkü kul, insana emanet olarak verilen hiçbir şeyin kalıcı olmadığını ve gerçekte her şeyin gerçek sahibinin Allah olduğunu bilir.⁴⁰¹ İşte tevekkül ehlinin ise ilk hali günlük

³⁹⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 121; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 267.

³⁹⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 260.

³⁹⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 101; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 267.

³⁹⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 114-122.

⁴⁰⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 145.

⁴⁰¹ Berat Sarıkaya, Zeynep Şeren, "İnsan Sorumluluğu ve Fillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları", *Gümüşhane: G.Ü.İ.F.D.*, C. 6, S. 12 (2017), s. 70.

yiyeceği konusunda Allah'a güvenmesidir. Sonra, hiç ölmeyen ve hep hayatta olan Allah'ın hükmüne sabretmesidir.⁴⁰²

Mekkî, "*Allah'ın katında bulunanlar ise daha hayırlı ve daha süreklidir. Bu mükâfat iman edenler ve Rab'lerine tevekkül edenler içindir.*"⁴⁰³ ayetini zikrettikten sonra; bu kimselerin Allah'a tevekkül ederek musibetlere sabrettiğinden bahseder. Onlar vekilleri olan Allah'ı müşâhedeleri ve hüsnüzanlarından dolayı tevekküllerinde sabrettiler. Hallerinin kâmil olmasından dolayı da tevekküllerinde sabra sarıldılar. Bunda dolayı manevi olarak yükseldikçe yükseldiler.⁴⁰⁴ Son olarak görülmektedir ki tevekkül ve sabır, Allah'a güven noktasında birleşmektedir.

2. Tevekkülde Samimiyet Ölçeği: Şükür

Şükür, sözlükte; yapılan iyiliği bilmek ve onu yaymak, iyilik edeni iyiliğiyle övmek, minnettarlık, bir nimete karşı yapılan teşekkür, açmak ve izhar etmek, nimeti tasavvur edip onu göstermek, nimetin değerini bilmek gibi anlamlara gelir.⁴⁰⁵ Tasavvufî ıstılahta ise şükür; nimeti vereni tanımak ve O'nun yetiştiriciliğini ikrar etmek, kendisine nimet veren kimseye teşekkürü haber vermek ve ona karşı büyük saygıda bulunmak, şükürden aciz kaldığını idrak etmek, kendini nimete ehil ve layık görmemek, şükretmek için bütün gücü sarf etmek, nimeti değil nimeti vereni görmek, nimetin ortaya çıkması neticesinde alçakgönüllülükle nimeti itiraf ederek kalbin mutlu olması, Allah'a itaat etmede zâhir ve bâtın sevgi çeşitleriyle O'na yaklaşmak, insanın her türlü açık ve gizli nimetlerin Allah'tan geldiğini görmesi ve bunun sonucunda Hakk'a karşı olan muhabbetinin artması, nimeti verene karşı mütevazı bir şekilde nimeti sahibine ait kılmak, kişinin nimetlere şükrettiği gibi bela ve musibetlere de şükretmesi, Allah'ın vermiş olduğu nimetlerden başkasını faydalandırmak, kendisine nimette bulunulan kimsenin bu nimet üzerinde düşünerek bunu açığa vurması anlamlarına gelmektedir.⁴⁰⁶

⁴⁰² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 157.

⁴⁰³ Şûrâ, 26/36.

⁴⁰⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 146.

⁴⁰⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 621; İsfahânî, *Müfredât*, s. 525; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 315; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s. 294; Nasîruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlakı*, s. 85; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 446; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 460; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 206; İzutsu, *Kur'an'da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 306; Mustafa Çağrırcı, "Şükür", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2010, C. 39, s. 259.

⁴⁰⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 152; Sülemî, *Tabakâtu's-Sufiyye*, s. 250; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 259; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 100; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 166; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 809; Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, s. 693; Cevziyye, *el-Fevâid*, s. 230; İsfahânî, *Erdemli Yol*, çev. Muharrem Tan, 3. b.,

Mekkî, şükürü, nimetin sahibine açıkça övgüde bulunmak; bu nimetin bize ulaşmasına vesile olanlara da gizlice dua etmek, belayı nimet olarak görmek şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁰⁷ Müellifimiz şükür bahsine "*Siz şükreder ve iman ederseniz, Allah size niçin azap etsin. Allah şükredenlerin karşılığını veren ve her şeyi bilendir.*"⁴⁰⁸ ayetiyle başlamış ve Allah'ın bu ayette şükürle imanı bir arada zikrettiğini, bu ikisi bulunduğu Allah'ın azabı kaldıracağı dile getirmiştir. Şükür, insanı Allah'a ulaştıran bir yol, şükredenler de Allah'ın dostudur. Şükür, bütün nimetlerin Allah'tan geldiğini bilmekle olur.⁴⁰⁹

Nimette onu vereni müşâhede etmek ve bir ihsan anında onu asıl vereni bilmek, saygı ve ihtiramı muhafaza etmek, haramlardan sakınmak, kalpte hayırlı düşünceler taşımak kalbin şükrüdür. Şükür ehline göre şükür, kalbin nimeti vereni tanınması, nimeti Allah'tan bilmesi ve düşünmesidir.⁴¹⁰ Şükürün kalpte zuhuru ve galebesi de kalbin şükrüdür.⁴¹¹ Dilin şükürü ise, Allah'ı güzelce sena etmek, O'na çokça hamd ve övgüde bulunmak, nimet ve ikramlarını zikredip iyilik ve ihsanlarını yaymak, Allah'ı yaratıklara şikâyet etmemek, insanın tevazu içinde nail olduğu nimeti itiraf etmesi, Allah'a açık açık şükretmektir.⁴¹² Azaların şükürü, vücudun Allah'ın verdiği nimetlerin hiçbirisiyle kendisine isyan etmemesi, vefakâr olması ve hizmet etmesi, nimetle ölçülü hareketlerde bulunması ve Allah'ın nimetlerini O'na ibadette kullanmasıdır.⁴¹³ Salih amel işlemek de şükrüdür. Gerçek şükür ise takva haline sahip çıkmaktır. Âriflere göre şükürün evveli, Allah'ın nimetlerinden herhangi biriyle ona isyan etmemek ve nimeti kötü arzularına itaatte kullanmamaktır. Zaten şükür nimetin artma sebebidir. Şükür ehlinin şükürü ise bütün nimetler ile Allah'a itaat etmek ve onları Allah'ın yolunda kullanmaktır.⁴¹⁴ Allah'ın ibadet

İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 208; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 294; Dihlevî, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, s. 847; İbn Acîbe, *Sufilerin El Kitabı*, s. 27; İz, *Tasavvuf*, s. 128; Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, s. 143.

⁴⁰⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, ss. 120-146.

⁴⁰⁸ Nisâ, 4/147.

⁴⁰⁹ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 97; Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 2, ss. 276-278.

⁴¹⁰ Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, s. 78; Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 2, s. 280; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 259; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 171; Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 330; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 809; Sühreverdî, *İrşâdü'l-Mürîdîn*, s. 54; İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 208; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 295; İbn Acîbe, *Sufilerin El Kitabı*, s. 27; Mustafa Boran, *Kur'ân-ı Kerim'de Şükür Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 11.

⁴¹¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 2, s. 283; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 259.

⁴¹² Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, s. 78; Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 2, s. 280; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 259; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 171; Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 330; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 809; İbn Acîbe, *Sufilerin El Kitabı*, s. 27.

⁴¹³ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 2, s. 283; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 259; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 171; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 809; İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 208.

⁴¹⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 2, ss. 285-286; Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 88.

ve şükürdeki yardımını bilmek, nimetlerin peş peşe akmasından hayâ etmek, şükürde noksan ve kusurlu olduğunu bilmek, halk içindeki muteberliği kendisinden bilmeyip bunun Allah'ın nimetlerinden bir nimet olduğunu bilmek, nimeti verenin huzurunda güzel edebi muhafaza etmek ve itiraza gitmemek, her şükürün daha fazla şükretmeyi gerektireceğini bilmek ve vücuttaki her kılın O'nun nimeti olduğunu bilerek şükredecek söz bulamamaktır.⁴¹⁵

Şükürün iki makamı vardır. Bunları en yükseği şekûr olanların makamıdır. Şekûr, sıkıntı, bela ve acılara karşı şükredebilen kimsedir. İhsanda bulunanın nimetini ikrar edene de şekûr sıfatı verilir. Şükürün ikinci makamı ise kulun dünya işlerinde ve dini durumlarda kendisinden daha aşağıda olana bakıp, Allah'ın kendisine ihsan ettiği kalp ve din selâmetini kendi adına kâfi görüp Allah'a sığınıp şükretmesidir. İnsanın şükretmesi gereken en önemli nimetler; Allah'ın yüceliğini gözlerden perdelemesi, halkın çoğunluğundan kaderin ve ilahi ayetlerin gizlenmesi, ecellerin kullardan gizli tutulmasıdır.⁴¹⁶ Tevekkül ehli kimseler kendisine verilen malı veya kendisinden alınan şeyin Allah tarafından geldiğini bilir, imtihanın farkındadır. Tevekkül ehli kimseler bu imtihanla iyilik için denenirken, gafiller de nasıl davranacaklarının görülmesi için imtihan edilirler. Yakîni iman sahipleri sebeplere bakarak Allah'a hayran olur. Hidayet ve iman bakımından yüksek mertebelere yükselirler. Veren ve engelleyen Allah olduğunu bilirler. Bu şekilde onlar için şükür makamı sabit olur. Çünkü şükür imanın yarısıdır ve tevekküle giden yoldur.⁴¹⁷

Mekkî tevekkülle şükür irtibatına tevekkül bahsinde; malın çalınması ve malı çalınan kimsenin bu durumda ne yapacağı başlığı altında da değinmiş ve kulun samimiyetini veya yalancılığını ortaya çıkarmak için ondan sevdiği malını alarak imtihan etmeyi ve denemeyi tercih ettiğini dile getirmiştir. Eğer bu durumda kul, Allah'a hamd eder, bu güzel imtihan karşısında şükreder ve nefsi sıkıntıya düşmezse Allah ona, kendisinden râzı olan şükür ehlinin sevabını vereceğini ifade etmiştir.⁴¹⁸ Malı çalınan ve bu duruma üzülmeyen, etrafındaki kişiler tarafından da kendisine geçmiş olsuna gelinen Müslümanın durumundan bahseder ve üzülmemesinin nedeni olarak ise elinden giden,

⁴¹⁵ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 97; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 307; Sadî Şirâzî, *Bostân ve Gülistân*, çev. Osman Koca, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016, s. 181.

⁴¹⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 284-289; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 258.

⁴¹⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 55-56.

⁴¹⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 134.

kaybettiği mal için şükretmesinin kendisini üzülmeğe alıkoyduğunu dile getirir. Mekkî, tevekkül edene gereken şeylerden bahseder ve kim, can ve mal bakımından başına gelen belayı, aslında şükretmeyi gerektiren bir nimet olarak kabul etmezse ve nefsinin arzulanmış dünyevî isteklerinin verilmemesini bir nimet olarak görmezse, bu nimetin kıymetini bilmemiş demektir. Hâlbuki bu nimeti bilmemek ve şükürünü zayi etmekle kulun kaybı, bütün dünyayı kaybetmek gibidir diyerek izah etmektedir.⁴¹⁹

3. Tevekkülün Sahih Olma Şartı: Züht

Züht, sözlükte; bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek, gönülden çıkartmak, isteksizlik, küçümsemek, soğuk davranmak, vazgeçmek, bir şeye meyletmeyi terk etmek anlamlarına gelmektedir. Zâhit ise bir şeye karşı arzu duymayan, onun azına râzı olan, dünyevi bir şeyi olduğu halde kendi isteğiyle bunları terk eden, ahirete yönelmek için dünyadan yüz çeviren, Allah'ın sevgilisi olan kişidir.⁴²⁰ Tasavvufi ıstılahta ise züht, dünyaya iltifat etmemek sonra da zenginlik kimin eline geçerse geçsin aldırılmamak, elde bulunmayan şeyin gönülde de bulunmaması, Allah'tan gayrı her şeye sırt çevirmek, lüzumlu olanı terk etmek, bir şeye karşı arzunun tamamen kaybedilmesi, dünyada olan bütün şeylerden nefsin hazlarını terk etmesi, kalbin dünyadan soğuması, az olsun çok olsun dünya malından bir ölü gibi uzak durmak, hiçbir şeye sahip olmamak ve sahip olmadığı için de kalpte sürûr duymak, kalpten dünyaya rağbetin teker teker çıkarılması, nefsi bütün kötü arzularından alıkoymak, nefsi Allah yolunda satmak, ölümü beklemek ve kısa emelli olmak anlamlarına gelmektedir.⁴²¹

Zühdün helallerde mi yoksa haramlarda mı olacağı konusunda sûfiler ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları zühdün haramda olması gerektiğini vurgulamış, zaten Allah'ın helalleri mübah kıldığını söylemişlerdir. Bazıları da helal de zühdün şart olduğunu,

⁴¹⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 142-146.

⁴²⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 424; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 429; İbn Arabî, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, s. 116; İsfahânî, *Müfredât*, s. 433; Nasîruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlakı*, s. 63; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 263; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 282; Nesefî, *İnsan-ı Kâmil*, s. 209; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 526; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 544; Semih Ceyhan, "Zühd", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2013, C. 44, s. 530; Erhan Yetik, "Hz. Muhammed'in Zühd ve Takvası", *Samsun, O.D.M.Ü.İ.F.D.*, S. 7 (1993), s. 140.

⁴²¹ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 65; Hakîm Tirmizî, *Kulluğun Mertebeleri*, çev. Ali Akay, 1. b., İstanbul: İlkhârif Yayınevi, 2013, s. 29; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 144; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 433-459; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 24; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, s. 218; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 208-211; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 87; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 450; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 614; Kübra, *Tasavvufî Hayat*, s. 50; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 494; İbn Acîbe, *Sufilerin El Kitabı*, s. 29; Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, s. 93; Kadir Özköse, "Zühd ve Sûfilerin Zühde Yükladıkları Anlam", *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, C. 6, S. 1 (2002), ss. 179-182.

haramda ise fazilet olduğunu dile getirmiş ve zaten haramın ve şüpheli şeylerin terkinin gerektiğini ifade etmişlerdir. Mekkî, ise günahlardan ve haramlardan sakınmanın zühdün ta kendisi olduğunu dile getirmiştir.⁴²²

Mekkî, müstakil olarak hem züht makamında hem de tevekkül makamında zühdün tevekkülle irtibatına çokça değinmiştir. Zühdün rızâ, tevekkül gibi pek çok ahlâkî niteliğin kulda ortaya çıkmasını temin eden en temel özellik olması, tasavvuf kavramları arasında önemli bir konumda telakki edilmesine de zemin hazırlamıştır.⁴²³

Züht, hoş hallerin, güzel mertebelerin temeli, salihlerin makamlarından şerefli bir makam ve tevekkül erbabının ilk basamağıdır. Zühtsüz tevekkül iddia etmek doğru değildir. Tevekkül ancak zühtle sahih olur.⁴²⁴ Zühdün başı Allah'a tevekküldür. Züht, Allah'ın katındakilere kendi elinde olandan daha fazla güvenmektir. İşte bu tevekkülün ta kendisidir. Çünkü en üstün ilim, Allah'a tevekkül etmektir.⁴²⁵ Tevekkül, imanın özü ve mabaidir.⁴²⁶ Tevekkül, kişiyi Allah'ın huzurunda sevindirecek ve Allah'ın huzuruna çıkılacak en hayırlı şeydir.⁴²⁷ Bütün ilimler kulluğun bir bölümüdür. Kulluğun tamamı takvanın bir bölümüdür. Takvanın tamamı zühdün bir bölümüdür. Zühdün tamamı ise tevekkülün bir bölümüdür.⁴²⁸

Mekkî, "*Onlar Allah yolunda savaşır; öldürürler, öldürülürler.*"⁴²⁹ ayetine değinerek zühdü, nefis zenginliği ve malın Allah yolunda harcanması şeklinde bir alış-veriş olarak ortaya koymaktadır. O halde züht, heva ve hevesi terk ederek, nefsi kötülükten uzaklaştırmak, onu kötü arzulardan sakındırmak ve Allah'a feda etmektir. Yani zâhit nefsinin Allah yolunda satan kişidir.⁴³⁰

Züht iki şekilde olur. Eğer bir şey mevcut ise onun zühdü, onu elden çıkarmak ve kalbi onda boş bir hale getirmektir. Bu kimseler için malın ve dünyanın sivrisineğin

⁴²² Tûsî, *Lüma'*, s. 46; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 435; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 208.

⁴²³ Merve Sağan, *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Düşüncesinde Dini İlimlerin Gelişimi ve Tasavvuf*, (Yüksek Lisans Tezi), Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 106.

⁴²⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 157; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 428.

⁴²⁵ Hasan-ı Basrî, *Zühd*, çev. İshak Doğan, Konya: Hüner Yayınevi, 2012, s. 84; Tûsî, *Lüma'*, s. 46; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 454-515; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 244.

⁴²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Mehmed Emin İhsanoğlu, 6. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 45.

⁴²⁷ Abdullah b. Mübarek, *Kitabü'z-Zühd ver-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 2. b., Ankara: İtisam Yayınları, 2015, s. 126.

⁴²⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 16.

⁴²⁹ Tövbe, 9/111.

⁴³⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 439.

kanadı kadar değeri yoktur. Eğer kişinin malı bulunmaz ve mal yokluğu onun devamlı hali olursa, bu durumda züht, zühde ve züht sahiplerine imrenmek ve yokluğa rızâ göstermekle olur. Züht için gerekli olan şey züht sahibinin nefsinin haz aldığı dünya malıyla sevinmemesi ve onun elden çıktığına üzülmemesidir. Zühdün başlangıcı ahiret düşüncesinin kalbe girmesi ardından Allah için amel etmenin zevkine varmasıdır. Zühdün esası, elde bulunan şeylerin sevgisini kalpten çıkarmak daha sonra da kalpten çıkanı elden de çıkarmaktır.⁴³¹

Kul, dünyadaki geçimin temel sebebi olan malları görüp o mallardan uzaklaşır ve ondan gönlünü çekerse gerçekten zâhit olur. Bu kimse Hakk'ın "*Allah'ın ismi zikredildiğinde onların kalpleri ürperir. Kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğu anda da imanları artar.*" ayetine muhatap olur. Züht kulun imanını artırır. Bu ayetin devamında Allah, "*Onlar Rab'lerine dayanıp tevekkül ederler.*"⁴³² buyurarak zühdün, tevekkül içinde olduğunu vurgulamıştır.⁴³³

Mekkî, zühdü kısımlara ayırır. Mekkî'ye göre züht üç çeşittir. İlki, farz olan zühttür. Farz olan züht haramlardan gönlü çekmektir. İkincisi, fazilet olan zühttür. Helal nimetlerden gönlü çekmektir. Mal biriktirmek helal olsa da zâhitlerin faziletlerini ve zühdün hakikatini noksanlaştırır. Aynı şekilde yeni elbise almak helal olsa da eskisini elden çıkartmadan yeni elbise almak zühdün hakikatine ve tevekkülün faziletine aykırıdır.⁴³⁴ Üçüncüsü ise selamet olan zühttür. Bu şüpheli şeyleri terk etmektir.⁴³⁵

Tevekkül tedbiri terk etmektir. Tedbirin terk edilmesinden maksat boş temenniye bırakmaktır. Gerçek züht de, tedbiri terk etmektir. Çünkü zâhit, sebepleri terk etmiş kimsedir. Mekkî, burada tevekkül ile zühdü tedbiri terk etmek olarak aynı manada değerlendirmiştir.⁴³⁶

Mekkî'ye göre kişi gerçek tevekkül haline ulaşırsa mal biriktirmesi onun tevekkülüne zarar vermez. Aynı zamanda kulun, uzun yaşama arzusu Allah'a itaat ve

⁴³¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, ss. 439-445; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 613.

⁴³² Enfal, 8/2.

⁴³³ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 97; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 435; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 445.

⁴³⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 90-91.

⁴³⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 513; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 211; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 87; Cevziyye, *Medâriü's-Sâlikîn*, ss. 495-498; Rıfat Okudan, "İslam Kültüründe Zühd ve Zahidlik", *Isparta, S.D.Ü.İ.F.D.*, C. 1, S. 14 (2005), s. 182; Melek Çelik, *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Zühd Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, ss. 52-53.

⁴³⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 33.

O'na ibadet olursa bu da kulun tevekkülüne zarar vermez. Fakat uzun yaşama arzusu, kendini eğlendirmek ve nefsinin dünyadan haz almasını sağlamak için olursa bu, kulun hem zâhitliğine hem de tevekkülüne zarar verir. Çünkü zühdü noksanlaştıran şey tevekkülü de noksanlaştırır. Diğer taraftan zühdü artıran şey aynı oranda tevekkülü artırmaz. Çünkü züht, tevekkülün hususi şartlarındanıdır. Fakat tevekkül, zühdün umumi şartlarından değildir. Bunun yanında kulun, tedavi olması da tevekkülünü noksanlaştırmaz. Lakin tedavi olma amacı nefsinin rahatı ve sırf afiyet içinde yaşamak içinse bu, dünyaya açılan bir kapıdır. Bu davranış onun zühdünü azaltıp onlara yönelmesi miktarında tevekkülün faziletinden ve hakikatinden uzaklaştırır.⁴³⁷ Eğer kul dünya malının çoğalmasını veya muhtaç olduğu; fakat içinde kalbine bir fayda bulunmayan ve onu Hakk'a yaklaştırmayan bir mal isterse bu, onu zâhitlikten çıkarttığı ölçüde tevekkülden de uzaklaştırır. Bununla beraber kul, ihtiyaç fazlası dünya malına yönelir, elindekine kanaat etmez, adet olan şeylerin peşine düşer, bir şeyi zamanı gelmeden önce ister veya takdir olunan zamanına kadar beklemeyi hoş görmezse bu, kulun tevekkülünü zedeler, zühdünü azaltır ve Gazzâlî'nin deyimiyile cehennem ateşine yuvarlanmasına neden olur.⁴³⁸

Mekkî, tevekkülü zühde benzetir ve bu konuyu müstakil bir başlık altında ele alır. Tevekkül kulun rızkından bir şey eksiltmez; fakat tevekkül kulun zühdünü artırır. Zühte, insana Allah'ın ihsan ettiği rızkı noksanlaştırmaz. Züht sadece kulun fakirliğini, açlığını ve sıkıntısını artırır. Bu da tevekkül ehlinin dünyada çektiği sıkıntıdan dolayı ahiretteki rızkı olur. Kulun dünyadaki payından feragat etmesi tevekkül ve zühdü sebebiyledir. Dünyada yüz çevirdiği şeylerden dolayı ahirette yüksek makamlar elde eder. Tevekkül ve züht iddiasında bulunarak nefsinin her istediği şeyi yapanlar sadece tevekkül ve züht iddiasındadır ve büyük hataya düşmüşlerdir.⁴³⁹

Mekkî, malı çalınan kimsenin ne yapacağını maddeler halinde ele almış ve bu maddelerden birini zühtle özdeşleştirmiştir. Hırsızlık nedeniyle malı çalınan tevekkül ehli, elinden çıkıp giden malda zühdü gerçekleştirir ve o maldan gönlünü çekmiş olur. Çünkü züht, sahih olduğu zaman kulda rızâ ve tevekkül hali meydana gelir ve kul, başına gelen her türlü şeye karşı sinisini açarak üzülmeyi bir kenara bırakır.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 87-109.

⁴³⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 155-157; Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, s. 41.

⁴³⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 117-118.

⁴⁴⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 139.

Müellifimiz, tevekkül ehline gereken şeylerden bahseder ve tevekkülün, kulun dünya işlerini güzelleştirmesi ve tercih ettiği şeylere ulaşması için, bazı şeyleri öne alıp bazı şeyleri geri bırakmayacağını dile getirir. Tam aksine, elindeki imkânların elden çıkması ve yok olması tevekküle daha yakındır. Çünkü tevekkül zühdün kardeşidir. Seçkin kullara göre züht ve tevekkül aynıdır. Tevekkül, dünyalık her şeyi terk etmektir.⁴⁴¹

Mekkî, "*Ahret yurdu, daha hayırlı ve daha devamlıdır. Hala buna aklınız ermiyor mu?*"⁴⁴² ayetine kim Allah'tan korkar ve O'nun sözünü anlarsa, başına gelen musibetlerde Allah'a tevekkül eder, elinden giden şeylerden dolayı ümitsizliğe düşmez ve eline geçen dünya malından dolayı şımarmazsa işte bu zühdün ortası ve tevekkülün başıdır diyerek izahta bulunmuştur.⁴⁴³

4. Tevekkül Terazisinin Kefesi: Takva

Takva, sözlükte; korkmak, endişelenmek, kaygılanmak, dikkatli davranmak, saygı göstermek, itaat etmek, insanın kendisini günahlardan sakındırması, nefsi korkulan bir şeye karşı koruma altına almak, Allah'tan korkmak, Allah'ın cezalandırmasından çekinmek gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁴⁴ Tasavvufi ıstılahta ise takva; Allah'tan başkasını terk etmek, Allah'tan uzaklaştıran şeylerden uzak durmak, ahirette kötü neticeye neden olacak zararlı alışkanlık ve fiilden kaçınmak, Allah'a itaate devam etmek ve günahlardan yüz çevirmek, nefsi kimseden daha hayırlı görmemek, Allah'ın hoş karşılamadığı şeyden kaçınarak korunmak, giyecek, içecek ve yiyecekte haramlardan kaçınmak ve şüpheli şeylerden sakınmak, Allah'ı nefse karşı kalkan edinmek, kalbin korunması, kalbin mâsivâ ile alakasının kesilmesi ve vera'ya sıkı sıkı tutunmak, kalbi günahlardan temiz tutmak, dünyanın ışıltısına göz dikmemek ve bunları kalple de düşünmemek, kalple heva ve hevesi düşünmekten alıkoymak anlamlarına gelmektedir.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 145.

⁴⁴² Kasas, 28/60.

⁴⁴³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 147.

⁴⁴⁴ İbn Arabî, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, s. 113; İsfahânî, *Müfredât*, s. 1093; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 146; İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâki Kavramlar*, s. 299; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 466; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 259; Celil Kiraz, *Kur'an'da Ahlak İlkeleri*, İstanbul: Emin Yayınları, 2007, s. 188; Süleyman Uludağ, "Takva", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2010, C. 39, s. 484.

⁴⁴⁵ Muhâsibî, *Er-Riâye*, çev. Şahin Filiz, Hülya Küçük, 5. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2014, s. 196; Hakîm Tirmizî, *Edep Yâ Hü*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, 2. b., İstanbul: Hayykitap, 2016, s. 67; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 151; Harrâz, *Risâleler*, s. 89; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 23; Sülemî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, s. 130; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 200-201; Gazzâlî, *Abidler Yolu*, s. 113; İbn Arabî, *Tövbe Mücâhede ve Takva*, s. 111; Sühreverdî, *İrşâdü'l-Mürîdîn*, s. 39; Nasîruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlakı*, s. 69; Feridüddin Attâr, *Pendname*, çev. Nuri Gençosman, 3. b., Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1993, s. 48; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 266; Ubeydullah Ahrâr, *Fikarât*, s. 162; Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 103; Ahmed İbn Zerrûk, *İslam*

Takva, Kur'an'da çokça zikredilen bir kavramdır. Çok sayıda ayet insanları takvalı olmasını emretmiştir. Takvanın Kur'an'daki kullanımı ile tasavvuftaki kullanımı birbirine paraleldir. Takva, Kur'an'da haşyet ve heybet, taat ve ibadet, kalbi günah kirlerinden temizleme manalarında kullanılmıştır. Genel anlamda Kur'an'da takva, maddi bir tehlikeden değil, mânevi azaptan ve insanı bu azaba sürükleyecek kötü işlerden korunmak anlamında kullanılmıştır.⁴⁴⁶ Takvayı üç şey oluşturur. Bunlardan ilki Allah'tan korkmaktır. İkincisi günahlardan sakınmak, üçüncüsü ise Allah'a yakınlaşmak, kurbiyet kurmaktır.⁴⁴⁷

Takvanın temeli nefis muhasebesidir.⁴⁴⁸ Takvanın aslı ise yasak olan şeylerden uzaklaşmak ve nefis ile zıtlaşmaktır.⁴⁴⁹ Takvanın bir zahiri bir de batını vardır. Zahiri, ilahi sınırlara riayet etmek, Allah için hareket etmek; batını ise ihlas, niyet ve kalbe Allah'tan başka bir şeyin girmemesidir. Takvanın çeşitli şekilleri vardır. Avâmın takvası, şirkten, havâsın takvası, gûnahtan, evliyanın takvası, Allah'ın rızâsını kazanmaktan ziyade sevap kazanma arzusundan, nebilerin takvası, Allah'a değil kendilerine nispet etmekten korunmak suretiyle olur.⁴⁵⁰ Takvanın üç derecesi vardır. İlki, nefsi şirk ve küfür gibi hastalıklardan uzak tutmaktır. İkincisi, kulun işlemiş olduğu bütün günahlardan nedâmet duyup tövbe etmesidir. Üçüncüsü ise, Allah'ın dışındaki dünyalık her şeyden temizlenmektir.⁴⁵¹

Mekkî, müstakil olarak eserinde takvaya yer vermemiş; lakin diğer makamlarda ve hususen tevekkül makamında takvaya çokça değinmiştir. Takva, imanda yakîne ulaşmayı, amellerde ihlası gözetmeyi, ahlakta istikamet üzere olmayı zorunlu kılan bir ölçüdür.⁴⁵² Takva, bütün hayır çeşitlerini içinde barındıran, dünyada ve ahirette insana

Tasavvufunun Temel Esasları, çev. Ali Pekcan 'vd', İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015, s. 94; İbn Acîbe, *Sufilerin El Kitabı*, s. 35; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 998.

⁴⁴⁶ Gazzâlî, *Abidler Yolu*, ss. 112-113; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 156; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, ss. 105-107; Yüksel Göztepe, *Tasavvufta Temel Kavramlar*, ss. 352-353; Hasan Güleç, "Takva", *Ankara, D.İ.B.D.*, C. 13, S. 3 (1974), ss. 148-149; İsmail Karagöz, "Kur'an'da Takva Kavramı ve Muttaki İnsanın Özellikleri", *Ankara, D.İ.D.*, C. 31, S. 4 (1995), s. 51; Mehmet Soysaldı, "Kur'an Semantiği Açısından Takva", *Elazığ, F.Ü.İ.F.D.*, S. 1 (1996), s. 41.

⁴⁴⁷ Nâsiruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlakı*, s. 69.

⁴⁴⁸ Muhâsibî, *Riâye*, s. 200.

⁴⁴⁹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 151.

⁴⁵⁰ Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 38; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 201-202; İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti*, s. 101; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, ss. 146-147.

⁴⁵¹ Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 266.

⁴⁵² Yetik, a.g.m., s. 128.

eşlik eden bir isimdir.⁴⁵³ Mekkî'ye göre, bütün ilimler kulluğun bir bölümüdür. Kulluğun tamamı ise takvanın bir bölümüdür. Takvanın tamamı, zühdün bir bölümüdür. Zühdün tamamı ise tevekkülün bir bölümüdür.⁴⁵⁴ Mekkî, şükür ile takvayı aynı manada kullanmış ve gerçek şükrün, takva haline sahip olmak olduğunu dile getirmiştir.⁴⁵⁵ Mekkî'ye göre züht, imanın bir parçasıdır. Takva da zühdün bir parçasıdır.⁴⁵⁶ Yani zühdün evveli takvadır.⁴⁵⁷ Takva, ancak züht ile güzelleşir.⁴⁵⁸ Takva, kulu zühde ulaştırır.⁴⁵⁹ Takva zühdün bir parçası olduğu için, gerçek zühde ulaşanlar; ahirete rağbet eder ve basiret sahibi olur. Yani dinde kuvvet, yakinde basiret sahibi olur. Kendi kuvvetiyle baktığı zaman, dünyayı bırakıp Allah'a doğru gider ve böylece azığı takva olur. Takva kalbin korunması ve iyi niyettir. Takva hem organlarla hem de kalple olur.⁴⁶⁰

Gerçek tevekkül ehli, Allah'ın takva ve korku sahibi olarak tanıttığı kimselerdir.⁴⁶¹ Mekkî'ye göre tevekkül eden insan ne bir şey ister ne geleni geri çevirir ne de bir kenarda mal biriktirir. Maddi sebeplere iltifat etmemeyi Mekkî, takva haline bağlamaktadır. Çünkü takva, dünyaya ve içindekilere iltifat etmemektir.⁴⁶²

İnsanların en faziletlisi, Allah'a karşı en çok takva sahibi olandır. En takvalı kimse ise, ister bizzat çalışsın ister çalışmayı terk etsin Allah'ı en iyi tanıyan ve O'na güvenip, dayanan kimsedir.⁴⁶³

5. Tevekkülden Sonraki Durak: Rızâ

Rızâ, sözlükte; hoşnutluk, memnun olmak, sızlanmamak, yakınmamak, tasvip etmek, beğenmek, doğru duruş, kulun Allah'tan râzı olması, ilahi takdirin gerçekleştiği şekle hoşnutsuzluk göstermemek gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁶⁴ Tasavvufî ıstılahta rızâ, kalbin, ilahi takdirin gerçekleşmesinden memnuniyet duyması, kulun iradesini terk

⁴⁵³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 250; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 200; İbn Arabî, *Tövbe Mücâhede Takva*, s. 106.

⁴⁵⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 16.

⁴⁵⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 286.

⁴⁵⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 446.

⁴⁵⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 511.

⁴⁵⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 468.

⁴⁵⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 521.

⁴⁶⁰ Hakîm Tirmizî, *Edep Yâ Hü*, s. 67; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 2, s. 461; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, s. 130.

⁴⁶¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 30; İbn Arabî, *Tövbe Mücâhede Takva*, s. 111.

⁴⁶² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 86.

⁴⁶³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 125; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 201.

⁴⁶⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 401; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 267; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 396; Süleyman Uludağ, "Rızâ", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, s. 56; Halil İbrahim Bulut, "Rızâ", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, s. 55.

etmesi, kalpte neşe ve sevinçten başka bir şey kalmayacak şekilde hoşnutsuzluğu çıkarıp atmak, musibetleri sevinçle karşılamak, Allah'ın ezelde yapmış olduğu tercihe, kulun kalbinin sükûnet içinde tabi olması, kalbin, baştan geçen olaylara üzülmemesi, kaderin hadiseleri karşısında huzur duyması, tıpkı bir ölü gibi Allah'ın hüküm ve kazasına itiraz etmemek, her türlü işi Allah'a bırakmak ve O'nun hükmüne teslim olmak, zorlukları ve sarsıntıları ümit ve güler yüzle karşılamak, içinde bulunduğu hale aykırı bir hal arzusu içinde olmamak, bela ve musibetten lezzet almak, kızgınlığı ve öfkeyi terk etmek, Allah'ın vermesinin ve engellemesinin kulun gözünde eşit olması anlamlarına gelmektedir.⁴⁶⁵

Mutasavvıflar eserlerinde rızâ konusunu ele alırken çeşitli ayetlere yer vermişlerdir. Rızâ kavramı denilince ilk akla gelen şüphesiz ki Allah'ın rızâsıdır. Tabîî olarak Müslüman için de en önemli olan yine Allah'ın rızâsıdır. Ayetlerde genel olarak başta iman olmak üzere kulun ibadet ve muâmelât konusunda göstermiş olduğu gayretin bir sonucu olarak Allah'ı hoşnut ve râzî ettikleri, buna karşın müminlerin de Rab'lerinden verdiği nimet ve sevaplar vesilesiyle râzî oldukları ifade edilmektedir.⁴⁶⁶

Rızânın hal mi yoksa makam mı olduğu konusunda mutasavvıflar arasında ihtilaf vardır. Hücvirî, eserinde rızâyı hal olarak ele almaktadır. Iraklılar, rızânın, hal olduğunu söylemişler ve kulun bu hali elde etmede bir kesbinin olmadığını, diğer haller gibi kalbe inen ve daha sonra yerini başka bir hale bıraktığını dile getirmişlerdir. Horasanlılar ise rızânın, tevekkülün son noktası olan bir makam olduğunu ve kulun kesbiyle varabileceği son nokta olduğunu söylemişlerdir. Yani rızâ, başlangıç itibariyle kulun çalışması ile elde edilir. Bunun için makamdır. Sonu itibariyle ise kesbi olmadığı için hal sayılır. Rızâ bazı

⁴⁶⁵ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 106; Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, s. 84; Tûsî, *Lüma'*, s. 52; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 155; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 189; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 27; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, s. 94; Sülemî, *Tasavvufa Giriş*, s. 61; Sülemî, *Süfîlerin Edepleri*, çev. Cemal Aydın, 1. b., İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2017, s. 102; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 277-278; Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 193; Gazzâlî, *Abidler Yolu*, s. 202; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibin*, s. 819; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 628; Sühreverdî, *İrşâdü'l-Mürîdîn*, s. 59; Kübra, *Tasavvufî Hayat*, s. 71; Necmeddîn Kübrâ, *Tasavvufu On Esas*, çev. Süleyman Gökbulut, 2. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2018, s. 56; Müncebi, *Sabır ve Rızâ*, s. 253; İbn Acîbe, *Süfîlerin El Kitabı*, s. 30; Bedriye Reis, "Tasavvuf Klasiklerinde Rızâ Kavramı", *Samsun, U.A.S.A.D.*, C. 10, S. 53 (2017), ss. 895-903;

⁴⁶⁶ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, s. 97; İbrahim Akşit, *Kur'an'da Rızâ Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 13; Selman Coşkun, *Kur'an'ı Kerim'de Rızâ Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 32; Sevgi Tütün, "Kur'an'da Rızâ Kavramının Kullanıldığı Yerler", *İzmir, D.E.Ü.İ.F.D.*, C. 2, S. 34 (2011), s. 151.

insanlar için makam bazıları içinse haldir.⁴⁶⁷ Bizim ele aldığımız ve incelediğimiz eserde Mekki, rızâyı makam olarak kabul etmiştir. Rızâ, mutasavvıfların tavrını en iyi tasvir eden kavramdır.⁴⁶⁸ Rızâ, hoşnutluktur. Sevginin semeresi olup açıkta, gizlide, kalpte, sözde ve fiilde inkâr etmemeyi gerektirir.⁴⁶⁹ Rızâ, başa geleni kalp huzuru ile karşılamaktır. Rızâ sahibinin dışı ve içi düzgün olur. Hiçbir hale güvenmez sadece Rabb'ine güvenir, hiçbir olay onu rahatsız etmez.⁴⁷⁰

Rızâ iki çeşittir. Biri Allah'ın kulundan râzı olması, diğer ise kulun Allah'tan râzı olmasıdır. Birincisi kulun Allah'a muhabbetinden kaynaklanır. Allah, bu kulun kalbini kendinden gayrısıyla meşgul etmez ve kul O'ndan başkasına ibadeti çirkin görür. İkincisinde ise kul, elemi ve acıyı hisseder lakin buna rağmen rızâ gösterir. Çünkü muhibbin nasibi, mahbûbun murat ve rızâsındadır. Diğer bir tasnif de Allah ile rızâ ve Allah'tan rızâ olarak yapılmaktadır. Allah ile rızâ, O'nun iş ve idareciliğine râzı olmaktır. Allah'tan rızâ ise, kaza etmekte olduğu hususlarda, taksimine râzı olmaktır.⁴⁷¹ Rızâ, kazadan sonra olur. Kazadan önce yapılan rızâ, rızâ değil, rızâyâ azim ve kasıttır.⁴⁷² Tûsî, "Allah onlardan, onlar da Allah'tan râzı oldular."⁴⁷³ ayetine binaen rızâ ehlinin üç derece olduğu ifade etmektedir. Bu derecelerden ilkinin Tûsî, sabırsızlık ve telaşı bırakarak Allah'ın zorluk ya da kolaylık; hoşça giden ya da gitmeyen; nimet ya da nimetten mahrumiyet, her türlü ilahi hükmü kalpleriyle eşit gören kimseler olarak ifade etmektedir. İkinci derece ise rızânın Allah'tan olduğunu görerek kendi rızâlarını görmeyen kimselerdir. Üçüncü dereceye gelecek olursak Allah'ın kullarına olan rızâsının kullarından önce olması sebebiyle; Allah'tan gelen rızâdan da, kendinden sudûr eden, rızâdan da geçen kimseler olarak nitelemektedir.⁴⁷⁴

⁴⁶⁷ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ss. 242-243; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 276; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 816; İbn Arabî, *Rızâ İhlas ve Tevekkül*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015, s. 28; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, ss. 634-635; Ebu'l-Âlâ Afifî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, 6. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 243; Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, s. 140.

⁴⁶⁸ Reynold Nicholson, "Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma", çev. Abdullah Kartal, *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 7, S. 7 (1998), s. 691.

⁴⁶⁹ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 689; Gazzâlî, Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Faziletler Kitabı*, çev. Erdem Doğan, 3. b., İstanbul: İlkharf Yayınları, 2013, s. 405; Nasîruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlakı*, s. 104.

⁴⁷⁰ Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 27.

⁴⁷¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 240; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 277; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, ss. 682-683; Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, s. 628; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 99.

⁴⁷² Abdülkerîm el-Cilî, *İnsân-ı Kâmil*, çev. Abdulaziz Mecdi Tolun, 4. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 476.

⁴⁷³ Mâide, 5/119.

⁴⁷⁴ Tûsî, *Lüma*, s. 53.

Mekkî, rızâyı tevekkülden bir sonraki makam olarak değerlendirmiştir. Ona göre rızâ tevekkül sahibinin halidir. Tevekkül de rızânın makamıdır. Yani tevekkül kişide makam haline geldiğinde rızâ hal olarak zuhur eder. Makamı tevekkül olan kişinin hali rızâ olmuş olur. Onun bu ifadeleri bir yandan rızânın tevekkül ile arasındaki yakın ilişkiye vurgu yapmakta diğer taraftan hal ile makam arasında kesin çizgiler olmadığını ortaya koymaktadır. Mekkî, halleri önceki makamın devamını, sonraki makamın ise hazırlığını sağlayan durumlar olarak gördüğünden dolayı rızâ için hal terimini de makam terimini de kullanmıştır.⁴⁷⁵

Rızâ, kalbin açılıp genişlemesinden meydana gelir. Kalbin açılması ise yakîn nurundan kaynaklanmaktadır. Rızâ, sevgililerin hallerindedir ve tevekkül ehlinin müşâhedesi arasındadır. Rızâ, tevekkül ehli sevgililerin makamıdır. Kulun müşâhedesi yüksek olursa, dünya hırsı azalır, halkın elindeki şeylere tamah etmekten kurtulur. İşte bu rızâ ve züht halidir. Tevekkül makamı, her ikisini de içine alır.⁴⁷⁶ Kulun zühdü sahih olduğu zaman, kulda rızâ ve tevekkül hali meydana gelir.⁴⁷⁷ Allah'a tevekkülün bir şekli de O'nun hükümlerine yaratılmadan önceki halin gibi teslimiyet göstermek ve râzı olmaktır.⁴⁷⁸ Tevekkülün en yüksek derecesi, Allah'ın hükümlerine boyun eğerek teslim olmak ve O'ndan râzı olmaktır. Allah, kendisine tevekkül eden kulunun günahlarını bağışlar ve ona rızâsını ihsan eder.⁴⁷⁹ Tevekkül yolunu tutan ve rızâyı adet edinen her korku ve üzüntüden azat olur ve iki cihan saadeti elde eder.⁴⁸⁰

Mekkî, Hasan-ı Basrî'nin, "*Bütün Basralı'ların ailem olmasını ve buğday tanesinin de bir altına satılıyor olmasını isterdim.*" sözünü nakleder ve bu sözün tevekkülde son nokta olduğunu dile getirir. Bunun ancak, ilahi hükümler nasıl cereyan ederse etsin, her halükarda O'na teslimiyet ve rızâ göstermekle ele geçecek bir makam olduğunu ifade eder.⁴⁸¹ İnsanın başına gelen musibetlere karşı sabır, kazaya rızâ ve ilahi hükme teslim olmasının yakîni iman sahibi için güzel bir durum olduğunu vurgular.⁴⁸²

⁴⁷⁵ Reis, a.g.m., s. 904.

⁴⁷⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 35; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 629.

⁴⁷⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 139.

⁴⁷⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 44; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 625.

⁴⁷⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 157-159.

⁴⁸⁰ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 435.

⁴⁸¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 45.

⁴⁸² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 102.

Mekkî'ye göre rızâ makamın bir takım alametleri vardır. Rızâ makamı sahibi kulun kalbi bütün hallerde tecelli eden ilahi takdirle sürûr duyar. Bütün hallerde nefsi hoşluk ve sükûnet içinde olur. Bütün korkutucu ve rahatsız edici dünya işleri karşısında kalbi huzur içinde bulunur. Bu kul her şeye kanaat eder. Allah'ın takdir ettiği şeylerle övünür. Allah'ın onu görüp gözetmesine sevinir. Her işte Hakk'a teslim olur. Allah'ı kullara şikâyet etmez. Elindeki her şeyi Hakk'a teslim eder. Mübah bir şeyi kınamaz ve Allah'ın kazası sonucu gerçekleşen şeyi ayıplamaz.⁴⁸³

Mekkî'ye göre, kulun ihtiyaç içinde olduğunu göstermek için Allah'tan bir şeyler istemesi onun makamını zedelemesiz. Rızâ, Allah'ın emirlerine aykırı davranmadan Allah için rızâ gösterilecek şeylerde geçerlidir. Rızâ, nefse ağır gelen ve onun hoşlanmadığı durumlarda olmalıdır. Rızâ, iman neyi emrediyorsa onu emreder. Çünkü rızâ, iman içinde bir makamdır.⁴⁸⁴ İmanın dört esası vardır, iman ancak onlarla güzel ve sağlam olur. Bunlar; Allah'a tevekkül etmek, O'nun kazasına teslimiyet göstermek, işleri O'na havale etmek ve Allah'ın takdirine rızâ göstermektir.⁴⁸⁵

Mekkî'ye göre eğer tevekkül eden kişi, Allah'a teslim olarak, başına gelen ilahi hüküm altında huzur bularak O'nun kendisi için tercihine ve tecellisine râzı olursa güzel bir durum elde eder. Aynı şekilde kişi, açlığa sabreder, az mala ve fakirliğe rızâ gösterirse, takdir edilen vakitte rızık kendisine gelir. Bu gelen rızık onu zengin etmeyebilir. Fakat bunu ele geçirmek için kulun kuvvetli bir sabra, güzel bir rızâ haline, nefis sükûnetine ve kalp huzuruna ihtiyacı vardır. Bunları elde ettiğinde gerçek tevekkülü ele geçirmiş demektir.⁴⁸⁶

Mekkî, ev sahibi olan kimsenin tevekkülünden bahsederken rızâ ile irtibat kurar. Kişi evden çıktığında evinin kapısını kapamalıdır. Böyle davranmak kulun tevekkülüne zarar vermez. Yeter ki onun kalbi yaratıklarla değil Allah ile huzur ve sükûn bulsun, eşyanın elinde kalmasında veya gitmesinde, kendi tedbirine değil Allah'ın güzel tedbirine güvensin. Yine bu kimse, evindeki eşyanın elinde kalması konusunda Allah'ın tercihi nasılsa, onun aksine bir tercih yapmamalıdır. Rabb'inin hükümlerini güzel bulduğundan, başına gelene rızâ göstermelidir. Çünkü Allah, bir kulunu tevekkül makamına çıkardığı

⁴⁸³ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 168-175.

⁴⁸⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 184.

⁴⁸⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 27.

⁴⁸⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 114.

zaman ona her konuda tevekkül anlayışı verir. Allah'ın hükmüne rızâ kişiyi tevekkül makamına çıkarır.⁴⁸⁷ Aynı şekilde eğer tevekkül eden kişi, bir şekilde malı elinden çıktığında bu durumdan râzı olursa tevekkülünde sadık olduğu anlaşılır.⁴⁸⁸

6. Tevekkülün Nihayeti: Muhabbet

Sözlükte muhabbet kelimesinin, hub kökünden isim olduğu belirtilmekte ve buğzun zıddı olarak tanımlanmaktadır. Hub ise sevgi, aşk, dostluk etmek, kalbin verip vermemede ünsiyet ve himmet altında kalması gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁸⁹ Tasavvufi ıstılahta ise muhabbet, âşıkın sevgilisini, yanında bulunan ve değeri olan her şeye tercih etmesi, kalbin Allah'a meyletmesi, sevgiliye muvafakat etmek, âşıkın kendi sıfatlarını terk etmesi ve bunun yerine sevgilisinin sıfatlarına girmesi, sevenin sıfatları ile kaybolması, bütün tercihlerin sevgili lehinde yapılması, kalpte bulunan ve sevgilinin murat ve arzusundan başka her şeyi yakan bir ateş, perdeleri yırtmak ve sırları keşfetmek, Allah'ın sevdiğini sevmek ve sevmediğini sevmemek, dünyada kalmaktan hoşlanmamak, ihtiyarın düşmesi olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹⁰

Muhabbet sırda kaynayınca sahibini gelen her halden soyar, yalnız mahbûb ile meşgul eder. Muhabbet seveni lâl eder. Muhabbet kalbin tohumudur. Muhabbeti dile getirmek imkânsızdır. Muhabbet ifade edilemeyecek kadar inceler incesi ve yüceler yücesidir. Muhabbet, odunu sevgililerin ciğeri olan bir ateştir. Muhabbet Allah'ın sevdiğine sevmek, düşmanlık ettiğine de düşmanlık etmektir. Allah'a muhabbeti olmayanın amelinden dolayı kazancı rüzgârdan başka bir şey değildir. Allah'ın kuluna muhabbeti ve kulun Allah'a muhabbeti olmak üzere muhabbet iki nevidir. Allah'ın kuluna muhabbeti, kula hususi surette nimet vermesi, dünya ve ahirette sevap vermesi, günahı koruması, yüce haller ve yüksek makamlar ikram etmesi, başkasına ve masivaya iltifat etmekten uzaklaştırmasıdır. Kulun Allah hakkındaki muhabbeti ise Allah'ın rızâsı için çalışmak, Hz. Peygamberin sünnetine bağlı olmak, O'nu görmek için sabırsızlanmak,

⁴⁸⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, ss. 131-132.

⁴⁸⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, s. 145.

⁴⁸⁹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 488; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 328; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 314; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 170; Süleyman Uludağ, "Muhabbet", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2005, C. 30, s. 386.

⁴⁹⁰ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 164; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 31; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, s. 6; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 374; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 407-411; Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 576; İbn Arabî, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, s. 75; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, ss. 930-935; İbn Acîbe, *Sûfilerin El Kitabı*, s. 33.

O'na yakın olma arzusu içinde kararsız olmak, O olmadan başkası ile huzur ve rahat bulmamak, O'nu zikretmeyi alışkanlık haline getirmek, zikrini dışında kalan her şeyden uzaklaşmaktır. Allah'ı sevenler muhabbetin farklı mertebelerine sahiptirler. Bu farklılığın sebebi, mârifet ve müşâhede bakımından farklı seviyelerde bulunmalarındandır. Allah'ı seven kul, kalbi ve diliyle zikretmeyi kendisine farz kılar. Gafletten arınır ve bağışlanma diler. Aynı şekilde azalarını da sevdiğine hizmete âmâde eder. Böyle yapan kul ibadet ve taatın semeresi olarak Allah'ın lütfunu gönlünde hisseder. Kulun Allah'ı sevmesi ve tanınması, çalışma ve mücâhede ile kazanılmayan ilahi lütuflardandır. Allah'ın kulunu sevmesi de Allah'ın inayetinin bir tecellisi olan ikramdır.⁴⁹¹

Muhabbet ehli üç derecedir. Avâmın muhabbeti, Allah'ın kullarına olan nimet ve ihsanından meydana gelir. Bu muhabbet minneti görmekten doğar, sünnete tabi olmakla sabitleşir, kulun muhtaç oluşuna icabet etmesiyle büyür. Sâdıkların muhabbeti, kalbin Allah'ın celâline gani oluşuna, ilmine ve kudretine nazar etmesinden, sıfatları görmekten, ayetlere bakmaktan ve makamlarda gezinmekten dolayı doğar. Âriflerin muhabbeti ise Allah'ın sonsuz sevgisini bilip ona nazar etmelerinden doğar.⁴⁹²

Mekkî, muhabbetin âriflerin makamlarının en yükseği olduğunu, bu makamı Allah'ın ihlaslı kullar için tercih ettiğini ifade etmiştir. Muhabbet makamından daha üstün bir hal yoktur.⁴⁹³ Mekkî bu bölüme "*Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler.*"⁴⁹⁴ ayetiyle başlamış ve Allah'ın, kendisini seven müminlere ihsan ve lütufta bulunacağını söylemiştir.⁴⁹⁵ Mekkî muhabbeti, ilim, hilim, güzel ahlâk gibi Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanan kimselerin kalbinde bulunan taneye verilen isim olarak tanımlamaktadır.⁴⁹⁶ Muhabbet Hakk'ı tanımaktan ileri gelir.⁴⁹⁷ Muhabbetin alametlerinden biri, Allah'ı çokça zikretmektir. Muhabbetin diğer bir alameti de Allah'a kavuşma arzusudur. Muhabbetin en açık alameti, Allah'ın muhabbetini kalbin kıymet verdiği bütün şeylere tercih etmektir.

⁴⁹¹ Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, s. 135; Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, s. 81; Hakîm Tirmizî, *Kulluğun Mertebeleri*, s. 108; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 211-212; Sülemî, *Sülemi'nin Risâleleri*, s. 31; Sülemî, *Tasavvufa Giriş*, s. 32; Sülemî, *Sûfîlerin Edepleri*, s. 79; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 370; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 405; Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s. 159; Sühreverdî, *İrşâdü'l-Mürîdin*, s. 95; Ahrâr, *Fıkarât*, s. 84; Attâr, *Pendnâme*, s. 38; Affî, *Tasavvuf*, s. 217.

⁴⁹² Tûsî, *Lüma*, ss. 57-58; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 343; Herevî, *Menâzilü's-Sâirin*, ss. 120-121; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikin*, ss. 952-955.

⁴⁹³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 320.

⁴⁹⁴ Mâide, 5/54.

⁴⁹⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 209.

⁴⁹⁶ Sıtkı Elyıldırım, *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Ahlak Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 83.

⁴⁹⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 219.

Sevgilinin sözünü sevmek, onu kulak ve kalpte devamlı tekrar etmek de muhabbetin alametlerindendir. Kulun kendisini Allah'a yaklaştıracak bütün ahiret işlerini diğer dünya işlerinden öne alması ve Hz. Peygamberin emrettiğini yerine getirmesi de muhabbetin alametlerindendir. Allah sevgisinin alametlerinden diğeri de Allah'a yaklaşmak, O'nun rızâsını kazanmak ve O'na yaklaşma konusunda her türlü engeli aşmak için canı ve malı ile mücâhede etmektir. Muhabbetin son alameti ise sevgiliden başkasıyla huzur ve sükûnu terk etmektir.⁴⁹⁸ Meyveler nasıl ağacın varlığına delalet ederse kişinin kalp, dil ve azalarında görülen mârifet, zikir ve amel de ondaki muhabbetin alametlerindendir.⁴⁹⁹

Herkesin muhabbeti Allah'ı tanımaları miktarıncadır.⁵⁰⁰ Muhabbeti tam olanın tevekkülü de tam olur. Tevekkül, nefsin cehaletinden meydana gelen Hakk'a itimat azlığını giderir.⁵⁰¹ Tevekkül eden insan, Allah için sever, Rabb'i ile mesrûr olur ve O'nun mülkü ve idaresi altında olduğuna sevinir. Çünkü dünya ve ahiretin mülkü O'nundur. O, bu iki âlemde istediği şekilde hükmeder. Oysa kul acizdir hiçbir şeye gücü yetmez. İşte bu muhabbetin ilk makamıdır. Allah tevekkül eden kulun günahlarını bağışlar ve o kula muhabbetini ihsan eder.⁵⁰² Tevhid tam olunca muhabbet de tam olur. Muhabbet gerçekleşince de tevekkül tam olur. Bundan sonra kulun imanı kemâle erer ve ibadeti halis olur.⁵⁰³ Muhabbetten önce oluşan birinci rızâ, tevekkül makamıdır. Mekkî'ye göre kul, Allah'a "*Beni sevdiğim işte muvâfık kıl, hoşlanmadığım şeylerden beni koru. Çünkü ben cahil bir insanım; işleri güzel tedbir edemem, ölçüleri belirleyemem, işlerin sonunu bilemem. Sözlerimde noksanlık, irademde sarsıntı olmasından korkarım.*" diyerek dua etse ve Allah da bu kulun duasını kabul etse, kul susar ve Allah'ın emrine teslim olur. Tedbire rızâ göstererek boyun eğer. Çünkü Allah'ı seven kimse, bütün işlerin normal şekli ile meydana gelmesinden hoşlanır ve bunu sever. Eğer kul sükût edip edebe sarılırsa itiraz etmeyi terk ederse tevekkül makamını elde etmiş olur.⁵⁰⁴

Mekkî'ye göre muhabbet kalpleri iki yolla sarar. Allah'ın seçkin kulları O'nu, zatına ait sıfatları müşâhede ederek severler. Bunların sevgisi kalp ve vecdle yani bizzat

⁴⁹⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 213-227.

⁴⁹⁹ Hatice Çubukçu, *Ebû Tâlib el-Mekkî Ve Ebû Hamîd Muhammed el-Gazâlî'de Muhabbet Anlayışı*, (Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 256.

⁵⁰⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 332.

⁵⁰¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 634.

⁵⁰² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 149-159.

⁵⁰³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 219.

⁵⁰⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 300-321.

tadarak gerçekleşir. Bu grubun içine Allah'tan korkan ve O'na tevekkül edenler girerler. Muhabbetin kalpleri sarmasının ikinci yolu ise Allah'ı kendilerine yaptığı muamele ile sevmektir.⁵⁰⁵

Sonuç olarak ele aldığımız bu hal ve makamlar bir tek makam olur. Çünkü her hal bir makamın başlangıcıdır. Her makam bir halin sonucudur. Onun hepsi birbirine bağlıdır. Bu hal ve makamlar, İslam'a giren umum Müslümanların içinde bulunduğu İslam'ın beş temel esasına benzer. Bu beş esas da birbirine bağlıdır. Biri olmadan diğerinin ayakta kalması ve olması beklenemez. Açık ve kapalı şekilde ele aldığımız bu makamlar Allah'ı sevenlerin makamlarıdır. Bu sıfatların açıklamaları ise yakîn makamlarıdır. Bu makamlardan her birinin ayrı halleri vardır. Bu makamlarda mevcut olan her hal Allah'a giden yoldur. Bütün makamlar, kuldaki nefsanî sıfat ve huyları temizler.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 341.

⁵⁰⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 319-331; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 634.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEVEKKÜLÜN BASAMAKLARI VE TEVEKKÜLE İLGİLİ BAZI MESELELER

A- TEVEKKÜLÜN BASAMAKLARI

Tezimizin bu bölümünde tevekkül makamına ve tevekkülün basamakları olarak kabul edilen tefvîz, teslim ve sika kavramları ile ilgili ayrıntılı bilgi vermeye çalışacağız. Tevekkül; sika, tefvîz, teslim kavramlarıyla yakından ilgilidir. Bunların arasında anlam farkları olmakla beraber kalbin Allah'a güvenmesi hepsinde esastır.⁵⁰⁷

1. Tevekkül

Yakîn makamlarından yedincisi tevekkül makamıdır. Tevekkül, yakîn makamlarının en üstünü olup mukarrebun makamına çıkmış velilere ait hallerin en faziletlisidir. Makamlar arasında tevekkülden daha üstünü yoktur. Tevekkül yüce bir makamdır. Tevekkül makamı, makamların en geniş ve şümullüsüdür. Bu makam avama göre mertebelerin en zoru, havâssa göre en kolayıdır. Tevekkül makamındaki kişiyi Allah sever. O makamdaki kişi Allah'ın zimmetindedir. Tevekkül sahiplerini Allah sever ve gözetir, o kişi büyük bir başarı elde etmiştir. Tevekkül imanın kapılarındandır. Tevekkül, tevhid ve mârifetin dalıdır. Tevekkül yeryüzünde Allah'ın askeridir, Allah onunla müritlerin kalplerini kuvvetlendirir. Tevekkül, peygamberlerin en yüksek makamlarından bir makam; siddikların ve şehitlerin en yüksek derecelerinden bir derecedir. Kim tevekkülü gerçekleştirirse gerçek bir tevhid anlayışına ulaşır; imanı kemale erer; devamlı manevi yükselme içinde olur, gizli ve açık bütün şirk çeşitlerinden kurtulur, şeytanın gizli tuzaklarından emin olur ve onun üzerinde şeytan hiçbir hâkimiyet kuramaz.⁵⁰⁸

Tevekkül, sözlükte "Allah'a güvenmek, dayanmak" anlamındaki vekl kökünden türemiş olup "birinin işini üstüne alma, birine güvence verme; birine işini havale etme,

⁵⁰⁷ Süleyman Uludağ, "Tevekkül", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2012, C. 41, s. 3.

⁵⁰⁸ Tûsî, *Lüma'*, s. 50; Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Abdulhalim Mahmud, Kahire: Dâru'l Kütübi'l Hadîse Bimısır, 1960, s. 78; Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, ss. 13-132; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 87; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 95; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 484; Gazzâlî, *Tevekkül ve Tevhid*, çev. Osman Yolcuoğlu, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2017, s. 7; Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi*, ss. 210-543; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 583; Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, s. 124.

ona güvenme, dayanma, vekil tayin etme" manalarına gelmektedir. Birine güvenip dayanan kimseye mütevekkil, güvenilirne vekil denir.⁵⁰⁹ Mutasavvıflar tevekkülü; sebepleri bırakmak, yarın endişesinden kurtulmak, Allah'ın vaadine güvenmek ve Allah'ın isteklerine kendini salıvermek, O'ndan başka araçlar görmeyi bırakmak, Allah'a kayıtsız şartsız teslimiyet göstermek, bütün varlıkların rızkını vereni bilmek, dünya ve ahiret hazlarından kurtularak nefsi öldürmek, Allah'a sığınmak, kalbin her durum ve halde Allah'a güvenmesi, Allah'tan başka tüm varlıklardan yüz çevirmek, Allah'ın dışındaki her şeyden beklenti ve korku içinde olmayı bırakmak, başına bir musibet geldiğinde gönül rahatlığı ve kalp huzuru içinde Allah'a bağlanıp metanet içinde olmak şekillerinde tanımlamışlardır.⁵¹⁰

Mutasavvıfların tevekkül tanımlarına baktığımızda karşımıza çok sayıda tevekkül tanımı çıkmaktadır. Bunun nedeni mutasavvıfların tevekkülün birçok çeşidi ve mertebesinden bahsetmeleri⁵¹¹ ve bunun yanında içinde buldukları hal ve makamlara göre çeşitli tevekkül tanımları yapmış olmalarından dolayıdır.⁵¹²

Tevekkül, müminlerin tevekkülü, havâssın tevekkülü ve hâssu'l-havâssın tevekkülü olmak üzere üç derecedir. Müminlerin tevekkülü; Allah'ın verdiği şükretmek, kadere rızâ göstermek, sebebe riâyet etmektir. Havâssın tevekkülü, sebeplere bağlanmadan yaptığını Allah için ve Allah ile yapmak, nefsi küçük düşürmek ve vacipleri korumaya yönelmektir. Hâssu'l-havâssın tevekkülü ise kalbin her halükarda Allah'a güvenmesi ve eşyanın sahibinin Hak olduğunun bilinmesidir.⁵¹³

Tevekkül, tevhid anlayışını nizama koyan ve işin özünü bünyesinde toplayan bir şeydir. Tevekkül Müslümanın temel niteliklerinden biridir. Tevhid inancından beslenen ve Allah'a karşı duyulan sonsuz güvenin adıdır tevekkül. Tevekkül, kendi kuvvet ve gücünden sıyrılmandır. Tevekkül, her şeyi kendi haline bırakmak, Allah'a sarılmak ve O'na itaat etmek, Allah dışında her şeyden korku ve beklenti içinde olmaya son vermek, rızık sebebiyle Allah'a isyan etmemek, Allah'tan başka bir şeye sığınmamak ve

⁵⁰⁹ Mustafa Çağrırcı, "Tevekkül", *DİA*, İstanbul, 2012, C. 41, ss. 1-2.

⁵¹⁰ Tûsî, *Lüma'*, s. 51; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 55; Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risaleleri*, s. 87; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 251; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 522; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 804; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 217; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 585.

⁵¹¹ Süleyman Uludağ, "Tevekkül", *DİA*, C. 41, s. 3.

⁵¹² Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 171.

⁵¹³ Tûsî, *Lüma'*, s. 51; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 95.

başvurmamaktır.⁵¹⁴ Tevekkül sekiz kattan oluşan bir bina gibidir. Temeli Hakk'ı bilmektir. İkinci katı sebep ve neticeleri gerçekleştirmek, üçüncü katı tevekkülün tevhidi makamında kalbin yerleşip kalması, dördüncü katı kalbin Allah'a güvenmesi, O'na dayanması ve O'nunla sükûnet bulması, beşinci katı Allah'a iyi zan beslemek, altıncı katı kalbin Allah'a teslim olması, yedinci katı tefvîz, sekizinci katı ise rızâdır.⁵¹⁵

Mekkî, tevekkül makamına "*Muhakkak ki Allah, tevekkül edenleri sever.*"⁵¹⁶, "*Tevekkül edenler Allah'a tevekkül etsinler.*"⁵¹⁷, "*Kim Allah'a tevekkül ederse O ona yeter.*"⁵¹⁸ ayetleriyle başlamaktadır. Allah'ın tevekkül edenleri dostu yaptığını ve onlara muhabbetini ihsan ettiğini, tevekkül ehlini huzuruna yükselttiğini, onlara diğer insanlardan ayrı olarak verilen ziyade nimetlerin kendisinden geldiğini belirtmekte ve tevekkül eden kimseyi kendisinden başkasına muhtaç etmeyeceğini vadedmektedir.⁵¹⁹

Allah, müminlere tevekkülü emretmiş, tevekkül etmeyi imanla birlikte zikretmiştir. Bu onların aynı şey olduğunu gösterir. Çünkü her işe vekil olan Allah'a güvenmek, O'na imandan kaynaklanır. Şu halde tevekkül, imanın hakikatine ulaşmaktan meydana gelir. "*Eğer mümin iseniz Allah'a tevekkül ediniz.*"⁵²⁰ ayetiyle Allah tevekkülü, imanın hakikati kabul etmekte ve tevekkülü bütün müminlere şart koşturmaktadır. Her gerçek mümin, Müslüman olduğu gibi; dinin emirleriyle amel etmesi de gerekir. Aynı şekilde bütün sadık Müslümanın Allah'a güvenip dayanması gerekir. Lokman (a.s)'da bu minval üzere oğluna; Allah'a tevekkül etmenin imanın esaslarından olduğunu, tevekkül edenin bu davranışıyla Allah'ın sevgisini celbedeceğini öğütlemektedir. Onun için kim tevekkül ehlini tenkit ederse imanı tenkit etmiş olur. Çünkü tevekkül, imanla beraberdir. Her kim tevekkül ehlini severse Allah'ı sevmiş olur.⁵²¹

Tevekkül imanın kapılarından. İmanın bütün kapıları ancak ilim, hal ve amelden intizam bulur. Tevekkül, esas olan ilimden, meyve olan amelden ve tevekkül

⁵¹⁴ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 153; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 15-31; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 249; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, ss. 799-800; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 626; Halil Aluntaş, *Pencereyi Işığa Açmak*, 3. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017, s. 173.

⁵¹⁵ Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, ss. 587-590.

⁵¹⁶ Âl-i İmran, 3/159.

⁵¹⁷ Yusuf, 12/67.

⁵¹⁸ Talak, 65/3.

⁵¹⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 13.

⁵²⁰ Maide, 5/28.

⁵²¹ Tûsî, *Lüma'*, s. 50; Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 14-16; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 87; Gazzâlî, *Kimya-i Saâdet*, s. 640.

ismiyle kastolunan halden meydana gelir. Tevekkülün ilmi imandır. Kalple olan her tasdik ilimdir. Kuvvetlenince yakîn olur. Tevekkül imanın hakikatine ulaşmaktan meydana gelir. Tevekkül, tahkik noktasında halden ibarettir. İlim ise onun temelini teşkil eder. Meyvesi ise ameldir. Tevekkül halini ifade eden en iyi tanım; eğer yırtıcı hayvanlar ve yılanlar sağında ve solunda seni sarsalar dahi bundan dolayı sırrın kıpırdamamasıdır. Amel ise mütevekkilin yapmış olduğu davranışlardır. Yani insanın ihtiyarı, ya malik olmadığı malı elde etmekte yahut malik olduğunu korumakta yahut kendisinde olmayan zararı defetmekte yahut mevcut olan zararı kaldırmakta olur. Tevekkül, senin Hak ile olan muamelen ve O'na olan itimatta batının sıhhatli olmasından ibarettir.⁵²²

Tevekkül makamının evveli, kulun kendisine vekil olan Allah'ı tanıması ve istekleri terk etmesidir. Ortası ihtiyarı terk etmektir. Sonu ise Allah'ın huzurunda yıkayıcısının elinde hiçbir hareket ve müdahalesi olmayan ölü gibi olmasıdır. Gassal onu dilediği gibi evirip çevirir; ama onda en ufak bir hareket ve tepki yoktur. Dolayısıyla Allah'a tevekkül eden kişi, hiçbir şeyi isteyip dilemez, hiçbir şeyi geri çevirmez ve hiçbir şeyi elinde tutmaz.⁵²³

Tevekkül, kulluk vazifelerini yerine getirmek, kalbin Hakk'ın idaresine bağlanması, kalbin Allah'ın kaza ve kaderine râzı olması, kalbin Allah'la ferah bulması ve O'nunla yetinmesi, verilirse şükretmesi, verilmese sabretmesi olmak üzere beş şeyden oluşur.⁵²⁴ Tevekkül, farz ve fazilet olmak üzere iki kısımdır. Tevekkülün farz olanı imana bağlıdır. Bu, bütüm kaderlerin Allah'a ait olduğunu tasdik edip O'na teslim olmak, hepsinin O'nun kaza ve kaderiyle meydana geldiğine itikat etmektir. Fazilet olan tevekkül, kulun kendisine vekil olarak seçtiği Mevla'sını müşâhedesinden kaynaklanır.⁵²⁵

Tevekkülün üç derecesi vardır ve bunların tamamı avama aittir. Birincisi istekle birlikte tevekküldür. Bu nefsi meşgul etme, halka fayda verme ve iddiayı terk etme niyetiyle sebebe riâyet etmektir. Yani kulun boş kuruntuları terk etmesidir. İkincisi, tevekkülü doğru hale getirmeye çalışmak, nefsi küçük düşürmek ve vacipleri korumaya yönelmek için sebebi görmezden gelerek isteği bir tarafa bırakmak ve kendi tercihini bir

⁵²² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 14; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 268; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, ss. 484-523; Gazzâli, *Kimya-i Saâdet*, s. 650.

⁵²³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 17; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 249; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 516; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 800; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 626; Kübra, *Tasavvufî Hayat*, s. 52.

⁵²⁴ Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 589.

⁵²⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 47.

kenara itmektir. Üçüncüsü ise tevekkülü bilmekle birlikte onun illetinden kurtulmaya arzu duymaya dayanan tevekküldür. Bu ise sâlikin, Hakk'ın eşyaya sahip olmasının O'nun izzeti nedeniyle olduğunu ve bu konuda hiçbir kimsenin O'na ortak olamayacağını bilmesidir.⁵²⁶

Tevekkül ehli, kullardan herhangi bir beklenti içinde ve ümitli olmaksızın kalp sükûneti kazanmıştır. İnsanların elinde olan şeyi düşünüp, onlara tamah ederek sıkıntıya girmekten kurtulmuştur. Kalbi, her şeyi kudretiyle evirip çeviren ve idare eden Allah'a bağlanmıştır. Fikri her şeyi şekillendiren ve bir ölçüyle yaratan Allah'ın kudretiyle meşguldür. Fakirlik onu, ilmin kötülediği ve yasakladığı haram bir şeyi yapmaya sevk etmez. Bu durum onu hak olanı söylemekten ve hak ile amel etmekten engellemez. Sıkıntı ve fakirlik hali onu Allah için sevmekten ve O'nun için kızmaktan alıkoymaz. Maddi sebepler halkın eli üzerinden ortaya konsa da, gerçek tevekkül ehli, insanlardan utanarak, onlardan bir şey bekleyerek veya belli menfaatlerin kesilmesinden korkarak hak olanı terk etmez. Başına gelen sıkıntılar ve fakirlik halleri onu insanların keyfine ve kötü arzularına göre davranmaya, batıl olan şeylere yönelmeye veya hak olanı söylemesi gereken yerde susmaya itmez. Tevekkül ehli, devamlı bütün işleri yapıp yaratan Allah'a nazar ettiğinden, kendi bildiği sanatla bir şey artırmaya çalışmaz. Hep Allah'ı müşâhede ettiğinden, yapmacık bir hal ve işe girmez. İnsanların rahat ettiği basit şeylerle, o, huzur ve sükûn bulmaz. Herhangi bir mahlûkata güvenmez; çünkü o, rızkın, fayda ve zararın tek bir zattan geldiğini kesin olarak bilir.⁵²⁷

Gerçek tevekkül ehli, Allah'ın takva ve korku sahibi olarak tanıttığı kimselerdir. Allah onları davet ve uyarma görevine ehil kimseler yapmıştır.⁵²⁸ Tevekkül ehli, zerre kadar da olsa eline geçen her türlü rızkın kendisine yaratanın ihsan ettiğini, Allah'ın onun için takdir ettiği rızkın her halükarda kendisine ulaşacağını, kendisine takdir edilenin başkasına gitmeyeceğini, başka birinin rızkının da kendisinin olmayacağını kesin olarak bilir.⁵²⁹ Tevekkül ehli, tevekkülünde, çeşitli sebepler, kişiler, maksatlar ve yollarla imtihan edilir. Diğer makamların ehli de böyledir. Gerçek tevekkülü elde eden kimsede, düşmanı olan şeytanın gizli vesvese vermesinden başka bir etkisi kalmaz. Şeytanın bu

⁵²⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 26; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 95.

⁵²⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 27-28.

⁵²⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 30.

⁵²⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 34.

kimseye yaklaşması ve kuşatması söz konusu değildir.⁵³⁰ Tevekkül ehli, malı elinden gittiğinde sabreder veya şükreder veyahut bu durumdan râzı olursa tevekkülünde sadık olduğu anlaşılır. Eğer tevekkül eden kimsenin, Allah'a tevekkül ettiği malı muhafaza edilirse, bu şekilde kendisine acınmış ve malının elinden gitmesiyle gerçek halinin ortaya çıkması gizlenmiş olur. Bunun yanında tevekkül eden kimsenin dünya malından bir şey eksilirse o, bela makamına çıkarılmış olur. Bu makamda peygamberler ve salihler bulunur.⁵³¹ Tevekkül ehli Allah için sever, Rabb'i ile mesrûr olur ve O'nun mülkü ve idaresi altında olduğuna sevinir. Çünkü dünya ve ahiretin mülkü O'nundur.⁵³²

2. Tefvîz

Tefvîz, sözlükte; "malühüm fevda beynehüm" sözünden gelmekte olup; malları aralarında müşterektir anlamını ihtiva etmektedir. Bir başka deyişle tefvîz, bir işi başkasına havale etmek, her işi Allah'tan beklemek, sipariş etmek, bir malın tasarrufunu bir bedelle başkasına bırakmak gibi anlamlara gelmektedir.⁵³³ Tasavvufi ıstılahta ise tefvîz, Allah'ın takdirini her şeyden güzel bularak bütün işleri O'na havale etmek, Allah'ın bize istediğini yapması ve dilediği şekilde râzı olması için nefislerimizi O'na teslim etmek, dünyadaki şeylerden bir şey beğenmeyip Allah'ın ihtiyar ve iradesine teslim olmak, itirazdan yüz çevirmek, insanların ayıplarına göz yummak, Cenâb-ı Hakk'ın kişiye vermiş olduğu işlerin tamamını Hakk'a ircâ etmek, her işi O'na havale etmek, bilgisine sahip olmadığın şeyde bir bileni vekil kılmak anlamlarına gelmektedir. Yani tefvîz sahibi kimse, iyi, güzel şartı olmaksızın işleri kendi istek dairesinden çıkararak Allah'a havale etmektedir. Hakk'ın maslahatlarımızı, ihtiyaçlarımızı en iyi bilen, bize merhametli, bizden daha şefkatli olduğunu bilerek, bütün işleri gerçekleşmeden önce ve gerçekleştikten sonra sahibine havale etmenin adıdır tefvîz. Tefvîz, teslim olmanın ta kendisidir.⁵³⁴ Kur'an'da tefvîz bir ayette "*Ben işimi Allah'a havale diyorum.*"⁵³⁵ şeklinde

⁵³⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 133.

⁵³¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 145.

⁵³² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 149.

⁵³³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 759; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 145; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 477; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 1059; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 11. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 1056; Abdussamed Bakkaloğlu, "Tefvîz", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2011, C. 40, s. 310.

⁵³⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 154; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, s. 87; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 96; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 145; İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, s. 725; Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 475; Nedvî, *Tasavvuf ve Hayat*, s. 190; Faruk Karaca, "Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar", *Erzurum, A.Ü.İ.F.D.*, S. 14 (1999), s. 239; Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, s. 128.

⁵³⁵ Mümin, 40/44.

geçmektedir. Bu ayetle ilgili olarak mutasavvıflar tefvîzi; kendisinde ve hiçbir insanda fayda ve zarar vermeye bir kudret görmemek ve her nefeste varlığı yoktan var edenin sadece Allah olduğunu görmek olarak izah etmektedirler.⁵³⁶

Tefvîz, içinde tehlike bulunan her şeyi, bütün işleri en güzel şekilde düzenleyen, kulların ihtiyaçlarını en iyi bilen ve kendisinden başka ilah bulunmayan Allah'a bırakmaktır. Bunun misali zayıf, aciz, kendisine hâkim olamayan çocuğun, bütün işlerini, kendisine rahmet ve şefkatini esirgemeyen, ihtiyaçlarını gidermede yetkin olan, kendisini güzelce görüp gözettiğini bildiği babasına bırakması gibidir. Yani tefvîz, tehlike taşıyan şeyi, senin için en iyisini seçmesi için Allah'a bırakmaktır. Tehlikeden emin olunmayan yerlerde ise insanı korumasını ve hakkında hayırlı olanı Allah'tan istemenin adıdır tefvîz. Gerçekleşmesi umulup gerçekleşmemesinden endişe duyulan bir şeyi Allah'a havale etmek anlamına da gelmektedir. Tefvîz, nefsin istediği her şey hususunda onu suçlamak, ona muhalif olmak ve Allah'a dayanmaktır. Çünkü Allah kullarına karşı şefkat ve merhamet sahibidir. Eğer kul, bütün hallerinde Allah'a sığınır, O'ndan başkasından yardım istemez ve Hakk'tan başkasıyla hiçbir ilgisi kalmazsa işte o zaman O'na hakiki manada tevekkül etmiş olur.⁵³⁷

Tevekkül sahih olunca o kimse için tefvîz, teslim ve mücâhede de sahih olur. Mütevekkilin üç derecesi mevcuttur: Tevekkül, teslim ve tefvîz. Tevekkül sahibi Allah'ın vaadine güvenip huzur bulur; teslim sahibi Allah'ın ilmi ile iktifa eder; tefvîz sahibi ise Allah'ın hükmüne rızâ gösterir. Tevekkül müminin, teslim evliyanın, tefvîz ise tevhid ehlinin sıfatıdır. Yani tevekkül avamın, teslim havâssın, tefvîz ise hâssu'l havâssın sıfatıdır. Tevekkül bütün peygamberlerin; teslim Hz. İbrahim'in; tefvîz ise Peygamberimizin sıfatıdır. Sûfîler, Peygamberimiz ve Hz. İbrahim hariç teslim ve tefvîzdeki kemal hiçbir peygambere nasip olmamıştır demişlerdir.⁵³⁸ Tefvîz, tevekkülden daha latif bir işarete ve daha geniş bir anlama sahiptir. Tefvîz, tevekkülden daha efdaldir. Tevekkül sebebin vukû bulmasından sonra, tefvîz ise vukûundan hem önce hem de sonradır. Tevekkül tefvîzin bir parçasıdır. Tefvîz, tevekkülün en mükemmel şeklidir. Tevekkül hususidir, tefvîz ise umumidir. Ve bu haliyle tevekkül, tefvîzin şubesi

⁵³⁶ İbn Acibe, *Bahru'l-Medîd*, C. 8, s. 502.

⁵³⁷ Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, ss. 126-127; Gazzâli, *Âbidler Yolu*, ss. 194-200; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 590; Kiraz, *Kur'an'da Ahlak İlkeleri*, s. 209.

⁵³⁸ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 106; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 127; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 252; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 523.

durumundadır. Tefvîz her yönüyle tevekkülden mana olarak geniş ve üstündür. İbn Kayyım bu duruma katılmamaktadır ve tevekkülün tefvîzden daha yüksek ve yüce olduğu kanaatindedir.⁵³⁹ Tevekkül, teslimin içindedir. Tevekkül ve teslim de tefvîzin içindedir. Tevekkülde kulun sebeplere yapışması mümkündür lakin tefvîz de sebepler de sonuçlar da Allah'a bırakıldığından tefvîz tevekkülden üstündür. Sâlike yakışan ve layık olan da tefvîzdir. Yani sâlikin bütün ceht ve gayretini Allah'ın isteği istikametine adamasıdır. O'nun tasarrufuna boyun eğmesidir. Tevekkül, tedbir almak fakat tedbire değil Allah'a güvenmek, tefvîz ise her işini Allah'a havale edip, ilahi hükme râzı olmaktır.⁵⁴⁰ Tefvîz, işi Hakk'a ısmarlayıp kendini selamete ulaştırmak ve işi kolay kılmaktır. Tevekkülün hakikati, işleri Allah'a tefvîz etmek, ihtiyar ve tedbirin karanlığından kurtulmak, ahkâm ve takdiri müşâhede makamına çıkmaktır.⁵⁴¹ Başka bir tasnifte ise tevekkül mertebe olarak; tefvîz, teslim ve rızâyı içine almaktadır.⁵⁴²

Gazzâli'ye göre tefvîzin iki sebebi vardır. Bunlar; işin sonunun iyi mi kötü mü ve işin sonunun hayır mı şer mi olduğuyla ilgilidir. Gazzâli, sonu hayır mı şer mi olduğu bizim tarafımızdan bilinmeyen ve bu sebeple de içinde tehlike olan düşüncelerde insanın hataya düşmemesi için tedbiri aldıktan sonra bu gibi tehlike taşıyan işleri Allah'a havale etmek yani işleri Allah'a ısmarlamak gerektiğini vurgular. Birinci sebebin, yaptığı işlerin sonunun iyi mi kötü mü olduğunu bilmediği için kulun, işlerini Allah'a havale etmesi gerektiği olarak bahseder. Çünkü kul işlerini Allah'a havale ederse her durumda tehlikeden emin olur, kalbi rahatlar ve başına kötü bir şey gelmez. Tefvîzin ikinci sebebinin ise, işlerin sonuçlarının kapalı olmasından dolayı her şerde bir hayır ve her hayırda bir şer vardır fakat kul bunu bilemez ifadesiye dile getirir. Bunun için kul işlerini Allah'a havale eder ve Allah'tan kendisi için hayır olanı seçmesini diler, Hakk'ın kendisi için hayır ve doğru olanı seçtiğini görür. Bu durumu daha iyi anlamak için İbrahim Hakkı'nın, hasta-doktor metaforuyla misallendirelim. Kul ile Rabb'i, hastanın doktorla olan irtibatı gibi bir ilişki içerisindedir. Bir hasta bilir ki o işte mahir bir doktor hastalığın inceliklerini bilir, hastanın halinden anlar, ona acır ve şefkatli davranır. Doktorun ona vermiş olduğu ilacın

⁵³⁹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 95; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, ss. 604-605; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 282; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 478.

⁵⁴⁰ Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 587; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, ss. 282-283; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 469; Tek, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 171.

⁵⁴¹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 728; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 1041.

⁵⁴² Abdullah Damar, "Tasavvuf Terimlerinin Oluşumu", *İstanbul, Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi.*, S. 17 (2006), s. 176.

faydalı olup olmayacağını bilmez, lakin ona teslim olur. Doktor ona acı şerbet içirirse içer, tatlı şerbet içirirse yine itiraz etmeden içer. Çünkü bilir ki o içtiği acı şerbet tatlısından faydalı, tatlı şerbette acısından faydalıdır. Doktor onun halini daha iyi bilir. Bunun gibi kul, Allah'ın ilminden, yerde ve gökte gizlenen hiçbir şey olmadığını, her şeyi bildiğini, bütün kullarına karşı Latîf, Raûf ve Rahîm olduğunu yakînen bilse ve nefsinin kalbine büyük düşman olduğunun farkında olsa ve kendi tedbirini bir kenara bırakıp o hastanın doktora itimadı gibi Allah'a itimat etse ve teslim olsa tefvîz makamına ulaşmış olur. Yine İbrahim Hakkı Tefvîznâmesin de; kişinin dilinden hüznün ve gamı uzaklaştırması gerektiğini vurgulamakta, Rabb'iyile huzur bulması gerektiğine değinmekte, işlerini Allah'a havale etmesinin önemini dile getirmekte ve Mevla görelim neyer, neyerse güzel eyler demektedir.⁵⁴³

Tefvîzin üç derecesi vardır. Bunlardan ilki, kulun amelinden önce herhangi bir güce sahip olmadığının farkında olmasıdır. Böylece kul, Hakk'ın tuzağından emin olmaz, nusretinden ümidini kesmez ve niyetine güvenmez. İkincisi ise kulun Allah'a muhtaç olduğunu görmesidir. Böylece kul, kurtarıcı hiçbir amel, mahvedici hiçbir günah ve amele sevk eden hiçbir sebep görmez. Son olarak ise Hakk'ın, hareket ve sükûnda, kabz ve bastaki mülkiyetinde yalnız olduğunu kulun görmesi ve tefrika ve cem' hallerini verenin O olduğunu bilmesidir.⁵⁴⁴ Bir başka tasnifte ise Cîlî, tefvîzi şehitlerin tefvîzi, sıddıkların tefvîzi ve mukarrabînin tefvîzi olarak derecelendirmektedir. Şehitlerin tefvîzini, işlerini tamamıyla Hakk'a bırakarak, amellerinde faaliyet göstermekten ferâgat etmek olarak açıklamakta; sıddıkların tefvîzini, tecelliler ne kadar çeşitli olursa olsun o tecellilerde Hakk'ın cemalini müşâhede etmek olarak ifade etmekte; mukarrabînin tefvîzini de, Allah'ın mahlûkatın üzerine gönderdiği her türlü şeye karşı feryat etmemek şeklinde dile getirmektedir. Ebû Muhammed Sehl'in, peygamberler, giderken tevekkülün hakikatini götürmüşlerdir, ondan geride bir miktar şey kalmıştır. Onu da sıddıklar ve şehitler pay etmişlerdir sözü Cîlî'nin tasnifini tasdik eder niteliktedir.⁵⁴⁵

Tefvîz dediğimiz şey ister dini, ister dünyevi her surette Allah'ın bize istediğini yapması ve dilediği şekilde râzı olması için nefislerimizi O'na teslim etmemizdir. Gerçek tefvîz işte bundan ibarettir. Ezcümle, tefvîzin tamamı ihtiyarı, yani seçim yapmayı,

⁵⁴³ Gazzâlî, *Âbidler Yolu*, ss. 194-195; İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, ss. 734-765.

⁵⁴⁴ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 96.

⁵⁴⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 15; Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, ss. 475-476.

dilemeyi terk etmek, işi Allah'a havale etmek ve başa gelen her şeye rızâ göstermektir. Yani tefvîz-i umur-ı ilallah'tan ayrılmamaktır.⁵⁴⁶

3. Sika

Sika, sözlükte; güvenmek, bel bağlamak, itimat etmek anlamlarına gelmektedir. Tasavvufi ıstılahta ise sika; kalbin Allah'a güvenmesi ve dayanması, hiçbir konuda başkasına güvenmeyecek derecede her konuda Allah'a itimat etmek ve hükmüne güvenmek, haberi ve kaderi kesin olarak tasdik etmek, kuvvet sahibine güvenmek ve Hz. Peygamber'in sözüne inanmaktır.⁵⁴⁷

Bu hale ulaşan Allah'tan başkasından korkmayan, O'nun kaza ve kaderine itiraz etmeyen kişidir. Bu makama ulaşan kimse Allah'ın hükmüne aykırı hiçbir iş görmez. Bütün insanlardan daha huzurludur. Bu mertebede olanlar, kemaliyle Allah'ın takdir ettiği kadere boyun eğerler. Zira bilirler ki, Allah'ın takdir ettiği şeyin aksi asla zuhur etmez. Bu mertebenin ilk inceliği, hükümlerle yarışmaktan ümidini kesmektir. İkincisi, takdir olunanı kaçırmayacağından emin olmaktır. Böylece kişi, rızâ rahatlığı, yakîn gözü ve sabır lütfuyla muzaffer olur. Üçüncüsü ise Hakk'ı sebeplerden ayrı sayarak önceliğini görmektir. Yani sebeplerden önce Allah'a itimat etmektir.⁵⁴⁸

Herevî, bu kavrama değinmeden önce "*Kendisine zarar geleceğinden endişelendiğinde onu denize bırakıver.*"⁵⁴⁹ ayetine yer vermekte ve bu kavramın çıkış noktasının bu ayet olduğunu dile getirmektedir. Kâşânî ise bu ayetle ilgili şu soruyu sormaktadır: Allah'a güvenme halinin hoşluğu olmasaydı bir anne yavrusunu suyun dalgalarına bırakabilir miydi?⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ Nedvî, *Tasavvuf ve Hayat*, s. 190; Kadir Özköse, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tevekkül, Teslim ve Tefvîz Anlayışı", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu*: ed. Cengiz Gündoğdu, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2012, ss. 358-359; Vahit Göktaş, Ali Tenik, "Şa'bâniyye Kolunun Önemli Bir Temsilcisi Nasuhi Efendi'nin Rızâ ve Teslimiyetle İlgili Görüşleri", *II. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*, Kastamonu, 2014, s. 161.

⁵⁴⁷ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 176; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 283; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 433; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 240; Baltacı, *Tasavvuf Lüğatı*, s. 135; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 914.

⁵⁴⁸ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 176; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 283; Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 422; Erginli, *Metinlerle Taavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 914; Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, s. 130.

⁵⁴⁹ Kasâs, 28/23.

⁵⁵⁰ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 96; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 176; Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 422.

Sika, tevekkül, tefvîz ve selim kalbin bir araya gelmesiyle oluşur ve tevekkülden, teslimden ve tefvîzden daha evladır. Allah'a güvenme makamı bu üç makamdan oluşan makamdır. Bu makamlara hayat veren su sikadır. Sika, tevekkül gözünün siyahı, tefvîz dairesinin merkezi ve teslim kalbinin ortasındaki noktadır. Sika, bu makamlara hayat veren ruhtur. Tevekkülün özü ve esası sikadır.⁵⁵¹ Cevziyye'ye göre yalnız Allah'a ibadet edip, yalnız O'ndan yardım dileme⁵⁵² mertebelerinden biri de Allah'a güvenme mertebesidir, bunun adı "es-sika billâh"tır. Cevziyye, gözün siyahının gözün en önemli yeri olduğundan bahsederek, güvenin de tevekkülün en önemli illeti ve özü olduğunu dile getirir. Tefvîz dairesinin noktası sözünden maksadın, güvenin tefvîze yön veren, etrafında döndüğü nokta olarak açıklar. Teslim kalbinin ortasındaki nokta sözüyle anlatmak istediği şeyin ise kalbin ortasındaki hayatın özü olduğunu dile getirir. Tevekkül bütün bunları bir araya getiren makamdır. Güven ruhtur, tevekkül ise onu taşıyan beden gibidir. Sikanın tevekküle nisbeti, ihsanın imana nisbeti gibidir.⁵⁵³

Herevî'ye göre sikanın üç derecesi vardır. Birincisi, ümitsizliğe düşürme derecesidir. Bu, kulu nasibi konusunda çekişmekten vazgeçsin, ileri gitme hayâsızlığından kurtulsun diye hükümlere mukavemet etmekten ümitsizliğe düşürmektir. İkincisi, emniyet derecesidir. Bu, kulun kaderinde olan şeyin eline geçeceğinden ve yazılı olan şeyin de eksiltilmeyeceğinden emin olmasıdır. Yani kul, takdir olunmuş ölümden ve yazılmış noksanlıktan emin olur ve ilahi rızânın ruhuna ulaşır. Bu durumda ne zaman iradesini Hakk'ın iradesinde fani hale getirirse rızâyâ ve ebedi rahatlığa ulaşır. Ne zaman kendi iradesinden bir parça kalır ve rızâ makamına ulaşmadıysa Allah'ın hükümlerini mütalaa ve müşâhede yoluyla ayne'l-yakîn derecesine ulaşır bu dereceye de ulaşmadıysa sabır makamını elde eder, sabır ilahi bir lütuftur. İkinci derecede kul hiçbir surette eli boş dönmez ya ayne'l-yakîne ya da sabır makamına ulaşır. Üçüncüsü ise, hedefe ulaşırken çekilecek sıkıntılardan, Hakk'ın takdir etmediği şeyleri elde etmenin veya bunlardan korunmanın sıkıntısından ve sebep basamaklarına tırmanmaktan kurtulmak için Hakk'ın ezeliğini müşâhede etmektir.⁵⁵⁴ Cevziyye de bu üç dereceye değinmekte ve kısa izahlarda bulunmaktadır. Birinci derece hakkında; Allah'ın kul hakkında bir hüküm

⁵⁵¹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 96; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 283; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 422; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 914.

⁵⁵² Fâtiha, 1/5-6.

⁵⁵³ Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, ss. 609-910.

⁵⁵⁴ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, ss. 96-97; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 422.

vermek istemesi veya hüküm vermesi, bu hükmü ortadan kaldıracak kimsenin olmayışına ve bu hüküm yerine yeni bir hüküm koyamayacağına delalettir. Allah, kul hakkında ne isterse o olur demektedir. İkinci dereceyi ise kendi içinde üçe ayırarak kulun ya rızâ ruhunu elde edeceğinden, bunu elde edemezse aynel-yakîni elde edeceğinden, onu da elde edemezse payına sabır düşeceğinden bahseder ve kısa izahlarda bulunur. Son derece hakkında ise Allah'ın ezeli ve bu ezellikte tek başına olduğunu, bundan dolayı da ezelin kendi başına gelecek olan kaderden önce ve hükümlerin orada sabit olduğunu bilerek, kişinin istemekten uzaklaşacağını dile getirmekte ve artık kişinin, Allah'ın kendisi için kader olarak himaye ettiği şeyi istemekten kurtulacağından bahsetmektedir.⁵⁵⁵

4. Teslim

Teslim, sözlükte; havale etmek, emanet etmek ve kendini Allah'ın kaderine bırakmak anlamlarına gelmektedir.⁵⁵⁶ Tasavvufi ıstılahta ise teslim; tedbiri terk etmek, halleri başım gözüm üzerine diyerek kabul etmek, onları güleç bir tavırla karşılamak, Allah'ın hükümlerine teslimiyet göstermek ve râzı olmak, Hakk'a boynum kıldan incedir demek, kazaya rızâ, belaya sabır, nimete şüküretmek, musibet şerbetini, yalvarmadan, çekinmeden içmek, mihnet ve neşeyi, hastalık ve sağlığı, yüz çevirmeyi ve isteği, yani her hali eşit görmek, bela inmeye başladığında değirmenin alt taşı gibi sağa sola yalpalamadan sabitkadem durmak, kişinin bela geldiği zaman zâhirinde ve bâtınında herhangi bir değişiklik olmadan sakin kalması, gayb âleminden zuhur eden şeylere râzı olmak, sâlikin kendisine emanet edilen şeyi Allah'a havale etmesi, Allah'ın hükmüne râzı olmak, kaderin gerçekleştiği yerlerde, tedbir ve seçimde bulunmayı huzur içinde terk etmek, Allah'ın emrine boyun eğmek, hoş gitmese bile itirazda bulunmamak, kulu bütün hallerinde kendisini Hakk'a bırakması, O'nun bilgisiyyle yetinmek; Allah'ın kendisini bildiğini düşünüp teslim olmak, kazayı kabul etmek ve kadere teslim olmaktır.⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ Cevziyye, *Medârisü's-Sâlikîn*, ss. 609-611.

⁵⁵⁶ Nasîruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlâkı*, s. 106; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 133; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 1092.

⁵⁵⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. 3, ss. 44-102; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 25; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 127; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 204; Nasîruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlâkı*, s. 106; Necmeddîn Kübrâ, *Adâb Risâleleri*, çev. Süleyman Gökbulut, 1. b., İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2016, s. 79; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 133; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 284; İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 725. İbn Acîbe, *Sufilerin El Kitabı*, s. 30; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 476; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 483; Baltacı, *Tasavvuf Lügatı*, 151.

Tefvîz ve teslim birdir. Ancak aralarında bir fark vardır. İşlerini teslim ettiği kişinin yaptığından memnun olmayan müsellim, müfevvizden farklıdır. Müfevviz ise işini ısmarladığı kişinin yaptığından memnundur. Mana olarak hem teslim hem de tefvîz vekâlete yakındır. Yalnız bu ifadenin vekâletten farkı, vekil kılan kişinin, vekili üzerinde mülkiyet iddiası kokusu olmasıdır. Dolayısıyla tefvîz ve teslim vekâletin dışında kalır.⁵⁵⁸

Teslim, sika ve tefvîz de tevekkülde olan hastalıklar vardır. Teslim avamın yollarının en yüksek derecelerindedir. Bu hastalıklardan birisi kalbin Allah'a güvenmesidir. Teslim, sika ve tevekkül halinden daha mükemmel bir haldir. Yakîn sahiplerinin halidir. Kayıtsız şartsız Hakk'ın fermanını benimsemektir. Teslim, tevekkülün üç derecesinden biridir. Tevekkülün ortası Hakk'a teslim olmaktır. Teslim, rızâ ve tefvîzi içine aldığı gibi tevekkülün ilk safhasını da içine alır. Teslim sahibi kişi Hakk'ın kendisinin halini bildiğinden emindir. Teslim, kişinin hiçlik halindeki tevekkülüdür. Bu aşamadaki kişi tevekkülden de kaçmalıdır. Mekkî'ye göre tevekkül, tevekkül makamına güvenmeyi terk etmektir. İşte tevekküldeki hiçlik budur. Kul, tevekkül etmeli fakat tevekkülüne bakmamalıdır, tevekkülüne bakıp, onun kendisi için yeterli, kendisine afiyet verici ve koruyucu olarak telakki etmemelidir. Hakiki manadaki teslim bundan ibarettir. Gazzâli teslimi, havâssın tevekkülü olarak ele almış ve çocuğun annesine karşı olan haline benzetmiştir. Bu durumda çocuk annesinden başkasını tanımaz, ondan başkasına sığınmaz ve ondan başkasına güvenmez. Teslim sahibi de, Hakk'tan başkasını tanımaz, O'ndan başkasına iltica etmez, O'ndan başkasına güvenip, bel bağlamaz ve O'ndan başkasının emirlerine boyun eğmez.⁵⁵⁹

Teslim mertebesi, tevekkülden üstündür. Zira insan, ancak bir otoriteye bütün kalbiyle bağlanıp teslim olduktan sonra, bütün işlerini ona havale edip vekil tayin edebilir. Fakat göz ardı edilmemesi gereken durum tevekkül ve teslimin birbirinden ayrılmaz şeyler olduğudur. Aralarındaki kuvvetli ilişki daha tevekkül tanımında kendisini göstermektedir. Mekkî, bu durumu; tevekkül makamının başının, kulun kendisine vekil olan Hakk'ı tanınması olarak ifade eder ve devamında Allah'ın sonsuz kudret ve hikmet sahibi olduğunu, kudretiyle dilediğine istediğini vereceğini; hikmeti gereği de istediğine

⁵⁵⁸ Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 475; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 1042.

⁵⁵⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 423; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 253; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 97; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 515; Geylânî, *Günyetü't-Tâlibin*, s. 799; Kübra, *Tasavvufî Hayat*, s. 84; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 484; Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, s. 132; Tek, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 171; Karaman, a.g.m., s. 87; Solmaz, a.g.e., s. 16; Özköse, a.g.m., s. 357.

vermeyeceğini söyler. Kulun, ancak O'nun verdiği kudretle, hükmüne rızâ göstermekle ve hikmetine teslim olmakla yüceleceğine dikkatlerimizi celbeder. Kul, bazı davranışların sınırlarını bilemeyebilir. Sırrını bilmediğin şeyde yapılacak en elzem ve güzel davranış teslimiyettir ve Hakk'ın kazasına teslim olmaktır. Ankaravî, bu durumu zalimin adil olan bir kimseyi yenmesi, bir ümmetin peygamberine olan zıtlığı, âlim olan kimsenin itibar görmeyip, cahil olan kimselerin itibar görmesi gibi hadiseler her ne kadar zâhiren mantığa zıt gibi görünüyorsa da, bunlar Allah'ın takdiriyle olan şeylerdir diyerek misallendirir. Bu durumda ilahi hükümler nasıl cereyan ederse etsin, her halükarda ona teslim olmak ve rızâ göstermek esastır. İlahi takdire teslim olmak, acısıyla tatlısıyla, iyisiyle kötüsüyle, her şeyin Allah'ın hikmet ve adaletinin gereği olarak meydana geldiğine inanıp rızâ göstermekle olur. Çünkü hayır, kulun bilmediği şeylerdedir. Bazen hayır kulun hoşlanmadığı fakat ahiretteki sonucu itibariyle güzel olan şeylerle olur. Yoksa kulun kendince iyi bulduğu ve hemen sonuç alacağını düşündüğü şeylerde hayır olmayabilir. O halde kulun, her işinde hikmet sahibi olan Allah'ın hükmüne teslim olması ve O'nun taksimine râzı olması gerekir. Kadere teslimiyet, insanda emniyet ve güven duygusunu besleyen bir unsurdur. Allah'tan gelene boyun eğmek, kulun Hakk'a olan güvenini ve itimadını temaşa ettiğimiz bir eylemdir. Bunlardan hareketle Mekkî'nin, kulun bütün eylemlerinde, davranışlarında kendisini ilahi hükme teslim etmesi gerektiği anlayışına sahip olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.⁵⁶⁰

Mekkî, "*Göklerde ve yerde bulunan herkes Rahman'ın huzuruna onun kulu olarak gelir. Allah onların hepsini kuşatmış ve saymıştır.*"⁵⁶¹ ayetine yer vererek Allah'ın huzuruna çıkartılacak ve O'na döndürülecek kullar zümresine, tevekkül eden kimseleri ve Allah'ı yakînen tanıyan, gönül hoşnutluğu ile O'na teslim olan kimseleri dâhil etmiştir. Akabinde, imanın en yüksek derecesini ihlas, tevekkül ve Allah'a tam teslimiyet olarak ifade eden bir rivayete yer vermiştir.⁵⁶²

Mekkî, teslimi imanın esaslarından biri olarak görür ve Lokman (a.s.)'in oğluna yaptığı bir öğüde yer verir. İmanın dört esasının olduğunu, imanın ancak onlarla güzel ve sağlam olacağını dile getirir. Nasıl bir beden, iki el ve iki ayakla sağlam oluyorsa; bu da

⁵⁶⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 17-155; Nâsiruddîn Tûsî, *Seçkinlerin Ahlâkı*, s. 106; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 284; Sarıkaya, a.g.m., s. 73; Karaca, a.g.m., s. 238; Sağıroğlu, a.g.e., s. 137; Elyıldırım, a.g.e., s. 78.

⁵⁶¹ Meryem, 19/93-94.

⁵⁶² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 15.

öyledir diyerek bu esasların: Allah'a tevekkül etmek, O'nun kazasına teslimiyet göstermek, işleri O'na havale etmek ve Allah'ın takdirine rızâ göstermek olduğunu izah eder.⁵⁶³

Herevî teslimin üç derecesinden bahsetmektedir. İlk dereceyi gayble ilgili akıllara ve vehimlere zor gelen şeylere kişinin teslim olması ve kıyasa ters düşecek şekilde rızıkların ve güçlerin farklı farklı yaratılmasına boyun eğmesi ve müridin seyr u sülûkunda korktuğu şeylere icabet etmesi olarak ifade etmektedir. İkinci dereceyi, ilmin hale, kastın keşfe, resmin de hakikate teslim olması şeklinde dile getirmektedir. Üçüncü dereceyi, teslimi görmeksizin Hakk'ı, O'nun sana verdiğini müşâhede ederek Allah'ın dışındaki her şeyi Allah'a teslim etmendir ifadeleriyle açıklamaktadır. Teslim, nasların karşısına çıkan şüpheden, emrin karşısına dikilen şehvetten, ihlusa zarar veren iradeden ve şeriata muhalefet etmekten kurtulmaktır.⁵⁶⁴

B- TEVEKKÜLE İLGİLİ BAZI MESELELER

Tezimizin bu bölümünde tevekkülle ilgili bazı meselelere ayrıntılı bir şekilde değinmeye çalışacağız.

1- Tevekkülde Sebeplerin ve Tedbirin Yeri

Allah kudret ve hikmet sahibidir. O, kudret sıfatının bir tezahürü olarak birtakım şeyleri ortaya koymuştur. Hikmet sıfatının bir tezahürü olarak da birtakım şeyler icra etmektedir. Tevekkül eden kul, Allah'ın kudretine ait şeylere bakıp hikmeti gereği ortaya koyduğu şeyleri yok sayamaz. Tevekkül eden kul, eşya ve varlıkları kendi başına hükmedici, yaratıcı, fayda ve zarar verici göremez. Böyle yaptığı takdirde, tevhidinde şirk bulaştırmış olur. Eşya ve varlıklara bu özellikleri veren, onları yaratan ve yönetenin Allah olduğunu unutamaz. Tevekkül eden kul, Allah'ın bütün varlıklar üzerindeki kudretini, O'nun takdir ve tedbirde yek olduğunu, bütün mülkü ve içindekileri ayakta tuttuğunu müşâhede etmesinin yanında, Allah'ın kâinatta cereyan eden bütün değişik olaylardaki hikmetini en iyi bilen olduğunu görür. Çünkü Allah hiçbir şeyi boşuna yaratmamakta ve varlık âlemindeki bu işleri bir takım sebeplerle yapmaktadır. Bu sebepler insanlar ve diğer varlıklar için ortaya konmuştur. O halde tevekkül sahibi kul, her şeyde ilk hükmün Allah'a ait olduğunu bilir ve her şeyin O'nun takdiriyle olduğunu itiraf eder; fakat bunun yanında

⁵⁶³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 27.

⁵⁶⁴ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 97; Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, ss. 612-616.

o da dinin emir ve hükümlerini yerine getirmekle yükümlüdür. Yani Allah yarattığı her şeyi bir sebebe binaen yaratmakta ve yarattığı her varlığın da bu şekilde bütün ihtiyacını gidermektedir.⁵⁶⁵

Gerçek tevekkül sahibi Allah'ın istese kendisini yaratmayacağını ve buna mecbur olmadığını bilir. Fakat yarattığı kullarının rızıkına da kefil olduğunun farkındadır. Yakîni iman sahipleri sebeplerden ibret alıp Allah'a hayran olur, hidayet ve iman bakımından üst derecelere yükselirler. Çünkü onlar veren ve engelleyenin Allah olduğunu bilirler.⁵⁶⁶

Mekkî'ye göre tevekkül, tedbiri terk etmektir. Çünkü bütün tedbirlerin arkasında dünyaya karşı arzu ve istek vardır. Arzu ve isteklerin temelinde de uzun yaşama arzusu vardır. Tedbirin terk edilmesinden maksat, kuldun yapması istenilen ve kendisine mübah kılınan işlerdeki çalışma ve tasarrufu terk etmek değildir. Asıl maksat boş temenniye terk etmektir. Henüz vakti gelmemiş gelecek zamana dair planlar yapmamaktır. İnsan kalbini ve aklını bu türlü fikirlerle meşgul etmemelidir. Çünkü böyle yapması onu, içinde bulunduğu zamanda yapması gereken şeyleri yapmamaya sürüklemektedir. Bu manada kulun tedbiri terk etmesi yakîni imanın ta kendisidir.⁵⁶⁷

Mutasavvıfların tevekkül tanımlarında tevekkülün; tedbir ve sebeplerden uzak durmak manasında kullanıldığı göze çarpmaktadır. Zünûn'a (ö. 245/859) göre tevekkül; mal, nefis, ihtiras gibi Rab'leri söküp atmak ve sebeplere itimat fikrinin kökünü kazıdır. İbrahim el-Havvâs da (ö. 291/904) tevekkül hakkında tedbiri terk eden, tevekkülün rahatlığı içinde yaşar ifadelerini kullanmaktadır. Havvâs'ın bir başka tevekkül tanımında ise; kalbin ne mala ne ticarete ne sebebe ne de bir yaratığa dayanmayıp sırf Allah'a dayanmasıdır ta ki Allah kendisine verdiği zaman nasıl zevk duyuyorsa vermediği zaman da öyle zevk duyması olarak ifade etmektedir. İbn Atâ ise tevekkülü; sebeplere karşı onlara çok ihtiyacın olduğu halde, sende endişe belirmemesi, hakikatine vakıf olarak, Hakk'a karşı yumuşak ve itaatkâr olmayı elden bırakmamak olarak tanımlamaktadır.⁵⁶⁸ Mutasavvıfların burada dikkatleri celbetmek isteği şey tedbirin ve sebeplerin Allah'ın önüne geçirilmemesi, kalplerin o sebeplere bağlanmaması gerektiğidir. Burada dikkat çekilen bir başka husus ise kalbini halktan çekip Hakk'a

⁵⁶⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 49-50.

⁵⁶⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 53-55.

⁵⁶⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 31-32; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 528.

⁵⁶⁸ Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, ss. 87-88; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 250; Geylânî, *Günyetü't-Tâlibîn*, s. 804; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 587.

yönelen kimse için Allah'a güvenmek sebeplere ve tedbire sarılmaktan daha evla olduğudur. Kalbin sebeplerle değil bizzat Allah'la bedeninin ise sebeplerle olması gerektiğidir. Sebepler Allah'ın hikmeti, hükmü ve dinin mahallidir.⁵⁶⁹

Gerçek manada tevekkül sahibi olanlar ne babalarına ne evlatlarına ne servetlerine ne de sanatlarına güvenirler. Onlar, hangi halde olurlarsa olsunlar, bütün işlerini Rab'lerinin kendilerine telkin ettiği şekilde sadece Allah'a havale ederler ve başka hiçbir güce ve merciye güvenip dayanmazlar. Her zaman ve her işlerinde yalnız Allah'a güvenirler. O, emrettiği için çalışırlar ve sebeplere yapışırlar. Fakat yalnız O'na güvenirler, O'ndan isterler ve O'ndan beklerler. Hatta kendi tedbirlerine bile güvenmezler, Allah'ın tedbirine güvenip dayanırlar ve O'na itimat ederler. Eğer kişi Allah'tan başka bütün ümit beslenenlerden ayrılmazsa Allah'a tevekkül etmiş olmaz. Diğer yaratıklardan beklenti ve ümidi kaldırıncaya mütevekkil olana bakar, Allah'tan râzı olur ve tevekkülün Allah'ın tehir ettiği şeyi öne almak veya öne aldığı şeyi tehir etmek olmadığını bilir, acele ve telaşı bir kenara bırakmaya çalışır, hırsın azabından kurtulur ve nefsi adına ilim ve mârifetin edebinden hoşnut olur. Sûfilere bunun için ânın hakkını veren anlamında ibnül-vakt denilmiştir. Tevekkülün yeri kalptir. Zahirde tedbir ve sebebe tevessül ile çalışmak, hareketle meşgul olmak kalpteki tevekküle zıt değildir aksine bu emredilen bir husustur. Yoksa tevekkül, Allah'ın kulları için bir yol olmak üzere belirlediği sebepleri terk etmek manasına gelmemektedir.⁵⁷⁰ Aynı şekilde tevekkül, çalışmadan sebeplere sarılmadan, tedbir almadan her şeyi Allah versin diye tembel, sorumsuz ve karamsar bir şekilde oturmak, uzanıp yatmak yahut ipin iki ucunu serbest bırakmak demek de değildir. Tam tersine önce çalışıp sebeplere başvurmak sonra da bu işin meydana gelmesini Allah'tan beklemektir. Huzurlu bir ömrün tablosunu teşkil eden iman, ibadet, helal kazanç, dua, sadaka ve evlat gibi dünyada faydalı olan her şey mutlaka bir gayretin teşebbüsün ve çalışmanın mahsulüdür. Sebeplere başvurmayı terk ederek müstakil bir tevekkül ile bu nimetleri elde etmeyi düşünmek hayal kurmaktan başka bir şey değildir.⁵⁷¹ Çünkü tevekkül, sebep ve tedbire başvurduktan sonra söz konusudur. Çiftçi tohumu ektikten sonra, hayvan sahibi hayvanını bağladıktan sonra tevekkül etmelidir.⁵⁷²

⁵⁶⁹ Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 589.

⁵⁷⁰ Muhâsibî, *Nefsin Terbiyesi*, s. 154; Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, s. 72; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 73; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 249; Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi*, ss. 192-210; Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s. 212; İbn Atullah İskenderî, *Tasavvufî Hikmetler*, s. 58; Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, C. 2, s. 848.

⁵⁷¹ Karaman, a.g.m., ss. 78-81.

⁵⁷² Kübra, *Tasavvufî Hayat*, s. 53.

Yoksa sūfîler tevekkülün, sebeplere sarılmaya ters düşmeyeceği hususunda ittifak halindedirler. Dolayısıyla tevekkül, ancak sebeplere sarılmakla ve sebebin müsebbibine güvenmekle sağlıklı olur. Aksi takdirde o tevekkül değil, tembellik ve bozuk tevekküldür. Sebepleri terk edenlerin ve inkâr edenlerin tevekkülleri doğru ve tam olmaz. Çünkü tevekkülün kendisi, tevekküle konu olan şeyi elde etmekte en kuvvetli sebeplere sahiptir. Bu durum tıpkı kendisi için dua edilen şeyi elde edilmesinde, Allah'ın sebep olarak halkettiği dua gibidir.⁵⁷³

Tedbir de övülen ve yerilen tedbir olmak üzere iki kısımda incelenir. Yerilen tedbir; bir günah işlemek, gaflet içerisinde nefsin hoşuna giden bir şeyi yapmak, gösteriş ve nam olsun diye ibadeti yerine getirmek gibi, Allah'ın hakkını gözetmeksizin nefsini gözetip onu beslemeyi sağlayan her türlü tedbirdir. Bütün bunlar yerilmiştir. Övülen tedbir ise; telafi etme ve helallik isteme yoluyla, mahlûkatın haklarından kendini arındırmak ve Hakk'a tövbe etmek için tedbir almak gibi seni Allah'a yaklaştıran konularda tedbir almaktır.⁵⁷⁴

a- Çalışmak Tevekküle Zarar Verir Mi?

Geçimini sağlamak için çalışıp çabalamak, gerçek tevekkülü elde eden kimseye bir zarar vermez. Bu durum onun makamını zedelemeyi ve haline bir noksanlık getirmez. Yakîn ehline göre, el emeği ile geçinen kimse, ticaret yapandan, ticaret yapan da oturup çalışmayandan daha hayırlıdır. Tevekkül edenin hali; yaptığı işlerde Allah'ın kendisine yönelttiği şeye uymak, bu işlerde sebepleri yaratana nazar ederek sebeplere sarılmak, işinde O'na güvenmek ve dayanmak, Allah'ın onun için yarattığı sebeplere yapışmak, önüne gelen bu sebepleri kullanarak yaşantısını sürdürmek ve Allah'ın eşyaya koyduğu hikmeti ve o eşyaları rızkının anahtarı yaptığının farkında olmak, ayrıca sünnete ve salihlerin yoluna uymak, lüks ve rahatı terk etmektir. Bu haliyle o, çalışmayıp sadece tevekkül edenden daha hayırlı ve faziletlidir. Tevekkülün izzetini kaybedip başkasından bir şeyler istememeye ve beklememeye sabredemeyenler hemen çalışmaya yönelmelidirler. Rızkın Allah tarafından hiç hesap etmediğin bir şekilde ihsan edeceğinden şüphesi olan kişi de hemen bir sanat sahibi olmalı ve rızkını temin etmelidir.

⁵⁷³ Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 526; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, ss. 585-587.

⁵⁷⁴ İbn Ataullah İskenderî, *Tevekkülün İncelikleri*, çev. Fatih Mehmet Albayrak, İstanbul: Üsküdar Yayınevi, 2006, ss. 89-92; İbn Ataullah İskenderî, *Gelinlik Tacı*, çev. Cemal Aydın, 1. b., İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2017, ss. 103-104.

Ancak yakîni imana sahip olan ve başkalarına muhtaç olmayan kimse çalışmayı bırakabilir. Yoksa çalışmak başkasına yük olmaktan ve dilenmekten daha hayırlıdır. Fakat tevekkülün izzetini koruyup, kalbini tamamen halktan çeken kul için çalışmamak daha hayırlıdır. Çünkü onun kalbi Hakk ile meşguldür. Halkın elindekine tamah ederek, nefsinin rahatlığını isteyerek dilenmeyi severek, kötü arzularına tabi olarak çalışmayı terkeden kimse, hak yolunun dışına çıkmakta ve sapmaktadır. Ebû Süleyman Dârânî'nin, çalışmayı bırakıp eviden oturan; fakat ne zaman kapı çalınacak da birisi yiyecek getirecek diye kalbi kapının çalınmasına bağlı olan kimsede hayır yoktur, sözü bu durumu tam manasıyla vuzuha kavuşturmuştur.⁵⁷⁵

Nitekim peygamberler çalışmayı bırakmamış, çalışmadan tevekkül yoluna gitmemişlerdir. Peygamberlerin hayatları incelendiğinde, onların hayatlarının sürekli bir mücadele içinde geçtiği görülecektir. Peygamber olmakla birlikte kul olarak üzerlerine düşen görevleri yapmışlardır. Kişi gayret edecek sonucu ise Allah'a bırakarak tevekkül edecektir. Peygamberin (s.a.s) sözlerinde zannedildiği gibi tevekkül, kişinin her şeyi kaderine yükleyerek hiçbir şey yapmaması değildir. Peygamber (s.a.s) çalışmayı amellerin en faziletlilerinden sayarak bu yanlış kader anlayışının önüne geçmiştir. Peygamber (s.a.s) hayatında çalışmadan tevekkül etme yoluna gitmemiştir. Sehl'in; *'Kim çalışmayı kınarsa o, sünneti kınamış olur. Tevekkül, Nebi (s.a.s)'in halidir. Çalışıp kazanmak ise sünnetidir. Onun hali üzere bulunan sünnetini katiyen terk etmez.'* sözü bu durumu açıklar niteliktedir. Zâhiren sünnet doğrultusunda çalışıp kazanmakla meşgul olmak kalbin tevekkülüne mani değildir. Yeter ki kul, kalben, her türlü takdirin Allah tarafından geldiğinin farkında olsun. Çünkü tevekkül imanı pekiştirir ve güçlendirir. Yani çalışanın tevekkülü, sermayeye değil, Allah'a güvenmekle olur. Bununla birlikte ilk sûfiler de çalışmayı terk etmemişler ve çalıştıkları meslek gruplarına göre adlandırılmışlardır. Buna misal vermek gerekirse; kassâr, sakatî, verrâk, harrâz, hammâl, hallâc, nessâc, kettâni, müzeyyin, zeccâci, huşari, sayrafî, ferra ve kararî ismiyle müsemma olan sûfilerin bu adla anılmalarının nedeni onların; çırpıcı, eskici, kağıtçı, ipekçi, pamuk satan, dokumacı, ketenci, berber, camcı, hasırcı, koyuncu, kürkçü ve kavanozcu olmalarından dolayıdır.⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 72-74; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 530; İbn Arabî, *Tedbîrât-ı İlâhiyye*, çev. Ahmed Avni Konuk, 7. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2018, s. 436.

⁵⁷⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 74; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 251; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 653; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, s. 804; Attâr, *Tezkiratü'l-Evliyâ*, s. 402; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, 1. b.,

Mekkî, çalışıp çalışmama meselesinin orta yolunu bulmaya çalışmaktadır. Müellifimize göre insan, sırf belirli bir kazancı ve geçim sebebi olmadığı için faziletli olmaz. Aynı şekilde, sırf çalışmayı terk ettiği için de üstünlük kazanmaz. O, ancak bulunduğu makama uygun davranmakla fazilet sahibi olur. Çalışan kişi, mârifet bakımından daha kuvvetli olduğunda çalışmayandan daha üstün olur. Belirli bir kazancı olup da bu durum kişinin kalbinde sükûnet ve nefsin huzur halinde olmasını etkilemiyorsa tevekkül ehli için çalışmak kusur sayılmaz. Fakat çalıştığı halde halkın elindekine de göz dikiyorsa bu hal onun tevekkülünü noksanlaştırır. Yoklukla beraber insanların elindekilere de göz dikmemek bu bahsettiğimiz durumlardan daha faziletlidir. Onun için bazı mutasavvıflar avamın rızkının çalışmaktan, havâssın rızkının kısmetten, ezeli taksimden, hâssul-havâssın rızkının ise kudretten olduğunu dile getirmişlerdir.⁵⁷⁷ Kulun çalışıp kazanmaktaki kastı, malını çoğaltmak, kenarda mal biriktirmek ve kimseye ondan bir şey vermemek ise, bu kazancı ile günaha girmiş olur. Bu durum kötü arzulara açılan en büyük kapıdır. Öte yandan kul, çalışmayı bırakıp açlığa sabreder, az mala ve fakirliğe rızâ gösterirse takdir edilen vakitte rızkı kendisine gelir. Bu gelen rızık, az olup onu zengin etmeyebilir. Fakat bunu ele geçirmek için kulun kuvvetli bir sabra, güzel bir rızâ haline, nefis sükûnetine ve kalp huzuruna ihtiyacı vardır. Bunu elde ettiğinde gerçek tevekkülü elde etmiş demektir.⁵⁷⁸

Rızık konusunda sebeplere ve tedbire sarılmak tevekküle aykırı olmadığı gibi içerisinde birçok faydalar barındırmaktadır. Hiç kuşkusuz sebeplere sarılmak, kişinin, insanlardan bir şey istemesinden dolayı küçük düşmesine ve iman parıltısının sönüp gitmesine engel olmaktadır. Kulların sebeplerle meşgul olmaları, onları Allah'a isyandan ve O'nun emirlerine aykırı işlerle uğraşmaktan alıkoymaktadır. Sebeplere sarılmak müminlerin birbirleriyle tanışmalarına ve birbirlerini sevmelerine kapı açmaktadır.⁵⁷⁹

b- Çocuk Sahibi Olanın Tevekkülü Nasıl Olmalıdır?

Çoluk çocuğu olan kimsenin uzaklara giderek geçim sebeplerini bırakması caiz değildir. Kişinin çoluk çocuğu varsa ve onlar için mübah yollardan sağlanmış bir nafaka

İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, ss. 96-97; Süleyman Uludağ, *Hayata Süfi Gözüyle Bakmak*, 2. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 221; Solmaz, a.g.e., s. 14.

⁵⁷⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 84; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 88.

⁵⁷⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 114.

⁵⁷⁹ İbn Ataullah İskenderî, *Tevekkülün İncelikleri*, ss. 168-169.

mevcut değilse çalışmak farzdır. Aile reisinin başkaları için olduğu gibi, kendi çoluk çocuğu için de verileni almasında bir sakınca yoktur. Çünkü onun ailesi, Allah'ın kendisine emanetidir. Allah onu çocuklarına vekil tayin etmiştir ve onların rızıklarını da onun eliyle vermektedir. Bu kimse bakmakla yükümlü olduğu kimseler için bizzat çalışır ve Allah'ın zekât, sadaka gibi görevlerle sorumlu tuttuğu kimselerden onların haklarını vermeleri için teşvik ederse, bu çabaları onun Allah katındaki derecelerinden bir şey eksiltmez. Aksine bu gayreti sevap ve derecesinin artmasına vesile olur. Yeter ki niyeti sevap kazanmak, iyilik ve takvada yardımlaşmak olsun.⁵⁸⁰

Çocuğu olan kişinin tevekkülü iki şekilde olabilir. Birincisi, açlığa sabredip ot bile olsa eline geçen şeylerle kanaat edebilmek, ikincisi ise açlıktan ölürse, kendisi için bunun hayırlı olduğuna inanmak. Çoluk çocuk buna dayanamaz. Hatta kişinin kendi nefsi de buna dayanamaz. Onun için çalışmayı bırakması caiz olmaz. İnsanın, ailesinin durumunu kendisi ile kıyaslaması doğru değildir. Ancak ailesi onun gibi fakirlik durumunu tercih eder, fakirliğe sabır halleri ve bunun faziletine dair bilgileri kendisi gibi olursa, o zaman kendi yaşantısının bir benzerini ailesinden istemesi mümkündür. Ama kâmil bir iman sahibi olup züht ve takva ile meşgul olan kimse çalışmasa da rızkı ona ulaşır. Bunun misali anne karnındaki çocuğun plasenta aracılığıyla beslenmesi gibidir.⁵⁸¹

Tevekkül edenlerin efendisi Peygamberimiz, ailesi için bir yıllık azıklarını depoluyordu. Aynı şekilde Hz. Ebubekir (r.a)'de halife seçildiği zaman koltuğunun altına kumaş toplarını almış, çarşıya gitmiş ve yüksek sesle satmaya başlamıştı. Bunu kendisinin insanların en kâmil olduğu, hilafete ehil görülüp nübüvvet makamına oturtulduğu zaman yapmıştı. Nihayet Müslümanlar yanına geldiler ve bunu yapmamasını istediler. Hz. Ebubekir ise kendisini bunu yapmaktan alıkoymamalarını, eğer ailesinin hakkını zayi ederse, hilafeti altındaki tüm Müslümanları zayi edeceğini dile getirdi. Bunun üzerine kendisine yetecek miktarda devlet hazinesinden bir maaş tayin ettiler. Hepsi buna râzı olup maaşını verdiklerinde, o da Müslümanların işleriyle ilgilenmek için pazarı terk etti. Abdurrahman b. Avfta hicretten sonra kendisine kardeş kılınan Sa'd b. Rebî'nin malının yarısını verme teklifini reddetmiş, bir miktar yağ ve peynir alarak pazara satmak için gitmiştir. Eğer pazarda çalışmak tevekkülde bir kusur olsaydı, hidayet

⁵⁸⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 78-82; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 537; Gazzâli, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 654; Gazzâli, *Tevekkül ve Tevhid*, s. 42.

⁵⁸¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 83; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 537; Gazzâli, *Kimyâ-i Saâdet*, ss. 654-655.

yolunun imamı olan Abdurrahman b. Avf bunu tercih etmez ve yapmazdı. Fakat o zorluğu rahatlığa tercih etmiştir.⁵⁸²

Çalışmak ve rızık için yaratılan sebepler, Allah'ın rızıkları ve nimetleri kullara ulaştırmak için koyduğu birer yoldur. Yoksa çalışmak ve sebepler, bizzat rızık ve nimet veremezler. Rızık elde etmeye yarayan şahıslar da böyledir. Sebeplere sarılan tevekkül ehli kesin olarak bilir ki rızık veren ve bütün işleri idare eden Allah'tır. Böylece kalbi, rızıkları taksim eden Allah'a nazar eder. Cismi, rızıkına sebep yapılan yolda önüne gelen işte çalışır. O, içinde bulunduğu makamı ve onunla elde edilecek şeyi en iyi bilir, içinde bulunduğu haline ve yapmak durumunda olduğu şeylere râzı olur.⁵⁸³

c- Tedavi Olmak Tevekküle Ters Düşer Mi?

Tedavi olmak kulun tevekkülünü noksanlaştırmaz. Tedavi olmak da olmamak da mübahtır.⁵⁸⁴ Çünkü Peygamberimiz tedaviyi emretmiş ve Allah'ın tedavideki hikmetini şu şekilde haber vermiştir. *"Hiçbir hastalık yoktur ki şifası olmasın. Onu bilen bilir, bilmeyen bilmez. Ancak ölüm için bir ilaç yoktur."*⁵⁸⁵ Tedavi ruhsat ve genişliktir. Tedavinin terki ise sıkıntı ve azimettir. Allah azimetlerle amel edilmesini sevdiği gibi ruhsatlarla amel edilmesini de sever. Tedavi olan kişi iki sebepten dolayı daha faziletlidir. Birincisi, sünnete tabi olmayı niyet etmesi, Allah'ın ruhsatlarına göre hareket etmesi ve dinin getirdiği şeyleri kabul etmesidir. Peygamberimiz de birçok sahabiye tedavi olmaları noktasında telkinde bulunmuştur. Hatta Peygamberimiz vahyin nüzülü esnasında başının çokça ağrması üzerine saçına kına yaktırmıştır. Hâlbuki kendisi en yüksek seviyede tevekküle sahipti ve insanların en kuvvetlisiydi. İkincisi ise tedavi olan kimse, Allah'a itaat etmek, ibadet ve emirlerini yerine getirmek için hastalıktan kurtulmak istemektedir. Çünkü hastalıklar onu amelden alıkoymakta ve nefsi ile meşgul edip ahireti unutturmaktadır. Tedavi olmak zayıfların âdetidir sözüne karşılık Gazzâli şu ifadeleri kullanmaktadır: *'O zaman kanın pıhtılaşması anında kan aldırma ve hacamat yaptırma, akrebin sokması ve yılanın ısırması anındaki tedavi ve su ile susuzluğun giderilmesi, ekmele açlığın giderilmesi ve cübbe ile soğğun giderilmesi aynı mesabededir. Çünkü*

⁵⁸² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 78-79; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 537; Gazzâli, *Kimyâ-i Saâdet*, ss. 654-658; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, s. 601.

⁵⁸³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 84.

⁵⁸⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 114.

⁵⁸⁵ Buhari, "Tıp", 1.

bütün bunlar sebeplerdir. Sebeplerin müsebbibi olan Allah bunları bu şekilde tertip ve sünnetini bu şekilde icra etmiştir.” diyerek karşılık vermiştir.⁵⁸⁶

Aynı şekilde hastalığın tedavisi hakkında ilaç kullanmanın gerekliliği üç derecede ele alınmaktadır. Birinci derece, tesiri kesin olarak bilinen ilaçları kullanmayı terk etmek tevekkülden sayılmaz. Hatta bunun gibi yerlerde bu ilaçları terk etmek haramdır. Bu ilaçlar; açlığı yemek yemekle, susuzluğu su içmekle, ateşi su ile söndürmek mesabesindedir. İkinci derece, bu tür ilacın tesiri kesin olamamakla birlikte zanni de değildir. Belki tesiri muhtemeldir. Efsun, dağlama ve fal gibi tedavi yöntemleri bu dereceye girmektedir. Bunları bırakmak tevekkülün şartıdır. Dağlama kişiyi tevekkül mertebesinden düşürür. Hatta dağlama yaptırmak yasaklanmıştır. Peygamberimiz dağlama yapmayan ve Rab'lerine tevekkül edenleri üstün tutmuş ve onların hesapsız cennete gireceğini haber vermiştir. Çünkü azaları yakmak tehlikeli olmakla birlikte ölüme de neden olabilmektedir. Üçüncü derece bu iki derece arasındadır. Bunun tesiri kesin değildir lakin kuvvetli zanna dayanmaktadır. Hacamat yaptırmak, soğuğa karşı sıcakta, sıcakta karşı soğukta durmak bu dereceye girmektedir.⁵⁸⁷

Manen güçlü insanlar için tedaviyi terk etmek daha faziletlidir. Bu yol manen kuvvetli ve sabır ehli içindir.⁵⁸⁸ Zira bu durum dinin azimetlerinden olup büyük sabır ve azim sahibi siddıkların yoludur. Maneviyatı güçlü olanlar kolayı değil zoru seçerler. Manen zayıf olan kimsenin ise ruhsatlara uyması daha faziletlidir. Tevekküle inanıp bu yolun yolcusu olan bir kimse için tedavi olmayı terk etmek tedavi olmasından daha hayırlıdır. Tedaviyi terk etmenin birçok sebebi vardır. Tedaviyi terk eden kişi keşif ehlindense ve tedavinin ona fayda vermeyeceğini keşif âleminde görmüşse tedaviyi terk edebilir. Hz. Ebûbekir'in tedaviyi terk etmesi bundan dolayıdır. İkincisi, hastanın kendi haliyle, sonucunun korkusuyla ve Allah'ın kendisine muttali olduğunu bilmesiyle meşgul olmasıdır. Bu meşguliyet ona hastalığının elemi unutturur. Ebu Zerr'in "*Ben ancak günahlarımdan şikâyet ederim.*" sözü buna delalet etmektedir. Üçüncüsü hastalığının tedavisinin dağlama veya efsun olan hastanın tedavi olmayıp tedaviyi terk etmesidir. Dördüncüsü, hastalığının devam etmesini ümit ederek güzel bir sabırla sevap kazanma

⁵⁸⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 91-94; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 569.

⁵⁸⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 97-98; Gazzâli, *Kimyâ-i Saâdet*, ss. 660-661.

⁵⁸⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 114.

arzusudur. Beşincisi ise kulun günahının çok olmasından dolayı uzayan hastalığının günahlarına keffaret olması kanaatidir.⁵⁸⁹

Allah'a tevekkül eden insan kesinlikle bilir ki hastalığının iyileşeceği bir zaman vardır; o zaman geldi mi Allah'ın izniyle hastalık muhakkak iyileşir. Tevekkül sahibi tedavi olunca, Allah'ın ona önünde sonunda şifa vereceğini bilir. Lakin o, ne ilacın ne de tedavinin bizzat fayda vermediğine, şifayı verenin Allah olduğuna inanmalıdır. Çünkü gerçek şifa ve fayda veren, yediren, içiren, doyuran yalnız Allah'tır. Tevhid ehline göre gece ile gündüzün bu özellikleriyle, ilacın hastalıkları tedavisi de aynıdır. Her birisi kendi zıddını ortadan kaldırmaktadır. Her şey zıddıyla kaimdir. İşte bütün bunlar Allah'ın izniyle olmaktadır. Eğer hasta erken iyileşmek için tedavi olur da iyileşirse bu, aslında Allah'ın kaza ve kaderiyle olur. Eğer hızlı iyileşmesi ve tedavi olmasındaki maksadı, Allah'a itaat ve ibadet etmekse, bu hareketinden dolayı sevap kazanır. Bu, onu tevekkülünden hiçbir şey noksanlaştırmaz. Kulun tedavideki maksadı, nefsinin rahatı ve afiyet için yaşamaksa bu dünyaya açılan kapıdır. Bu davranış onu tevekkülün faziletinden uzaklaştırır. Kulun acilen iyileşmekteki maksadı Allah'a isyan etmek ise bu durumda kul günaha girer. Bu durum kötülenmiş ve lanetlenmiş bir şekilde dünyaya dalmaktır. Eğer tedavideki maksadı iyileşip ailesinin iâşesini temin etmek ise bu durum onun tevekkülüne bir zarar vermez. Lakin çalışmaktaki maksadı mal çoğaltmak ve onunla övünmekse günahkâr olur.⁵⁹⁰ Aynı şekilde kim içine düştüğü hasatlığından fazlaca şikâyetçi olur, Rabb'inin takdirine kızar, insanlar içinde sıkılır ve rahatsızlık duyar, hastalık yüzünden ahlakı kötüleşirse, onun için en faziletli olan şey, derhal hastalığın tedavisine bakmasıdır. Çünkü tedaviyi terk etmesi onu daha fazla zarara sokacaktır.⁵⁹¹

Eğer tevekkül eden kişi, Allah'a teslim olarak, başına gelen ilahi hükmün altında huzur bularak, O'nun kendisi için tercihine ve tecellisine razı olarak tedaviyi terk ederse bu da güzel bir durumdur. Ayrıca hastalıkta kul için, tövbesini yenilemek, günahlara karşı üzölmek, çokça istiğfar etmek, güzel öğüt ve ibret almak, emelini kısaltmak ve ölümü çokça hatırlamak gibi faydalar mevcuttur.⁵⁹²

⁵⁸⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 95-107; Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, ss. 562-566.

⁵⁹⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 108-110.

⁵⁹¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 115.

⁵⁹² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 110-111.

Tedavi olmak istemeyen kişinin hastalığını gizlemesi daha faziletlidir. Çünkü bu durum, bir hayır hazinesidir ve makamların en yücesidir. Allah ile kul arasında olan bu muameleyi kulun gizlemesi daha evladır. Ancak kulun, hastalığı duyurmaktaki niyeti halis ise ve hastalığı bir nimet gördüğü için bunu yapıyorsa bu durum tevekkülüne zarar vermez. Aksi halde tedaviyi terk eden kimsenin hastalığını söylemesi, halini noksanlaştırır ve hastalığını Allah'a şikâyet etmek olur. Nefsin afetlerinden emin olunca, tevekkül sahibinin, nimeti ifade etmek için hastalığını haber vermesi; tevekkülünde bir noksanlık meydana getirmez. Fakat bunu yaparken, kalbiyle Allah'a şükretmeli ve O'nun takdirine râzı olmalıdır.⁵⁹³

d- Ev Sahibi Kimsenin Tevekkül Anlayışı Nasıl Olmalıdır?

Tevekkül eden insan ev sahibi ise evden çıktığında, içindeki malı korumak için kapısını kapamalıdır. Bunu Kur'an'daki tedbir alın emrini yerine getirmek ve bu konudaki sünnete uymak için yapmalıdır. Böyle yaptığı takdirde kulun tevekkülüne zarar gelmez. Yeter ki onun kalbi yaratıklarla değil de Allah ile huzur bulsun, eşyanın elinde kalmasında veya gitmesinde, kendi tedbirine değil Allah'ın güzel tedbirine güvensin. Yine bu kimse, evindeki eşyanın elinde kalması konusunda Allah'ın tercihi nasılsa onun aksine bir tercih yapmamalıdır. Rabb'inin hükümlerini güzel bulduğundan, başına gelene rızâ göstermelidir. Tevekkül sahibin alameti; evine gelip eşyasının çalınmış olduğunu görünce, Allah'ın kazasına râzı olup üzülmemesi ve kapısını kilitleyip dışarı çıktığında hal diliyle adeta; kapıyı Allah'a güvenmediği için değil sırf O, bu şekilde istediği için kilitlediği ve O'nun her türlü hükmüne râzı olduğunu söylemelidir. Çünkü Allah bir konuda kulunu tevekkül makamına çıkarttığında ona her konuda tevekkül anlayışı verir. Bunun içindir ki tevekkül Peygamberlerin, sıddıkların ve şehitlerin makamıdır.⁵⁹⁴

Tevekkül ehli, tevekkülünde çeşitli sebepler, kişiler, maksatlar ve yollarla imtihan edilir. Diğer makam sahipleri de böyledir. Gerçek tevekkülü elde eden kimseyi şeytanın vesvese vererek kuşatması mümkün değildir. Bu şekilde Allah, tevekkül ehlinin tevekküldeki sadakatini imtihan eder ve onun nazarını her halükarda kendisine çevirmesini ister.⁵⁹⁵

⁵⁹³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 118-120; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 573.

⁵⁹⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 131-132; Gazzâli, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 657.

⁵⁹⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 135.

Ev sahibi evden çıkmadan önce kendisine kötü davranışlarda bulunanları affetmek üzere niyet etmeli, abdest alıp namaz kılmalı ve Allah'tan selamet istemelidir. Evinden çıkarken ailesini, evini ve evde bulunanları Allah'a ısmarlamalı ve şu şekilde dua etmelidir: "*Allah'a tevekkül ettim. O'ndan başka güç ve kudret sahibi yoktur.*" Bu şekilde yapılan dua şeytanın ümidini kırar. Ev sahibi dışarı çıktığında iyiliği emretmeli ve kötülükten sakındırmalı ve dışarıda sükûnet ve vakarla yürümelidir. Çarşı pazarda dolaşırken sürekli Allah'ı anmalı ve bu durum onu cemaatle namaz kılmaktan alıkoymamalıdır.⁵⁹⁶

Gazzâli mütevekkilin evdeki malını koruması hakkında bir takım sebeplerden bahsetmektedir. Kişi ilk olarak evin kapısını çok fazla ihtimam göstermeden kilitlemeli ve evde hırsızları cezbedecek değerli eşyalar bırakmamalıdır. Evde bırakmaya mecbur olduğu mal çalınırsa bu durumda buna râzı olmalı ve hırsız ne aldıysa ona helal olsun demelidir. Malının çalınmış olduğunu gördüğünde üzülmemeli ve malı çalan hırsıza beddua etmemelidir. Hırsızın günaha girmesinden ve azaba düşürüleceğinden dolayı üzülmeli ve kendisini zalim değil de mazlum kılan Allah'a şükretmelidir.⁵⁹⁷

Mekkî ise malı çalınan kimsenin; başına geleni kabul etmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Çünkü bu işte Allah'ın kulu için bir tercihi vardır. O kulun samimiyetini ve yalancılığını ortaya çıkarmak için ondan sevdiği malını alarak imtihan etmeyi ve denemeyi tercih etmektedir. Eğer kul, böyle bir olay karşısında nefsi sıkınıya düşüp feryat ettiğinde, sabır, sükût ve Allah'a güzelce hamd ve O'nu kullara şikâyeti terk ederek nefsi ile mücâhede ederse Allah ona sabreden ve mücâhede edenlerin sevabını verir. Eğer kul kendisine emanet olarak verilen mal için üzülsün bu durumda o sadece tevekkül iddiasında bulunmuş olur. Fakat tevekkülü güzel olan kimse, kaybettiği her bir dirhem için yedi yüz dirhem sevabı kazanır. Sanki onları Allah yolunda infak etmiş gibi olur. Tevekkül eden kişi, evinden malını alan kardeşine, bunları sadaka olarak vererek onun günaha girmesini engellemelidir. Bu hırsızlık sayesinde tevekkül ehli, elinden çıkıp giden malda zühdü gerçekleştirip o maldan gönlünü çekmelidir.⁵⁹⁸

Elinden dünya malının gitmesini şükredilecek bir nimet olarak gören kimse, insanlar içinde imanı en yüksek, yakîni en güzel, üzüntüsü en az, elinden çıkan dünya

⁵⁹⁶ İbn Ataullah İskenderî, *Tevekkülün İncelikleri*, ss. 106-108.

⁵⁹⁷ Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, ss. 552-555; Gazzâli, *Kimyâ-i Saâdet*, ss. 658-660.

⁵⁹⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 134-139.

malına karşı esefi en alt seviyede, rızâ hali en mükemmel ve Hakk'ın müşâhedesi en ileri derecede olan kimsedir. Fakat dünya malının elinden gittiğine üzülen kimse o malı seviyor demektir ve bu durum onun, Allah'a olan imanının zayıflığından kaynaklanmaktadır. Eğer tevekkül eden kimse evinden çıkarken çalınan malı için sadaka olsun derse ve bu mal çalınmazsa evine döndüğünde bu malı kullanmasında bir sakınca yoktur. Ayrıca bu niyeti ona sevap kazandırır. Lakin kulun Allah'a güvendiği ve O'na teslim ettiği bir malı çalınır ve bu mal kendisine geri getirilirse, onu mülkiyetine geçirmesi ve kullanması doğru değildir. Eğer onu Allah yolunda hayır yapmışsa buna devam etmelidir. Ama onu alan kişiye daha önceden; sadaka olsun demişse duruma bakılır. Malı çalan kimseyi bu hırsızlığa ve hıyanete fakirliği ve ihtiyacı sevk etmişse tevekkül ehli malı ona sadaka olarak bırakır. Eğer bunların dışında bir başka sebepten dolayı çalmışsa malı ondan alır ve bir fakire sadaka olarak verir.⁵⁹⁹

2- Tevekküle Zarar Vermeyen Durumlar

Tevekkül ancak dünyadan gönlü çekmekle sahih olur. Kişinin Allah'a tevekkülünün en yüksek seviyesi, O'ndan hayâ ederek kendisine tevekkül etmek ve bu tevekkül sonucunda da Hakk'ın kendisine tevekkülünün sonucunu göstermesidir. Tevekkül eden kulun Allah dünya ve ahiret sıkıntılarına kâfi gelir ve o kulun günahlarını bağışlar. Allah'a tevekkül eden bir kimsenin, Hakk'tan, dünyasını güzelleştirecek ve ahirette kendisine yüksek dereceler kazandıracak şeyleri istemesi, tevekkülüne bir zarar vermez. Çünkü o, bununla Allah'ın rızâsından başka bir şey düşünmemektedir. O, bütün işlerini Allah'a havale etmiştir. Aynı şekilde tevekkül edenin, rızkını beklemesi tevekkülünde bir noksanlık sebebi değildir. Çünkü insan, zayıf ve ihtiyaç sahibi olarak yaratılmıştır. İnsanın Allah katında rızkı bellidir. Belli olan bir şeye yönelmek aslında onu taksim edene yönelmek demektir. Bu şekilde kula bazen kazancına bir karşılık olarak, bazen de vasıta ve sebebi görmeksizin Hak tarafından bir lütuf olarak rızkı ulaştırılır. Ahiret ameli olan çalışmalarına karşılık Allah'tan bir şey beklemek kulu tevekkülden çıkarmaz. Çünkü kuldun zaten hem dünyasını hem de ahiretini ziyan etmemesi istenmektedir.⁶⁰⁰ Zaten tevekkül kulun rızkından bir şey eksiltmez; bununla birlikte tevekkül kulun zühdünü, sabrını ve yakînini artırır.⁶⁰¹

⁵⁹⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 139-142.

⁶⁰⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 155-159; Geylânî, *Geylânî Külliyyatı*, s. 594.

⁶⁰¹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 117.

Geçimini sağlamak için çalışıp çabalamak, gerçek tevekkülü elde eden kimseye bir zarar vermez. Bu durum onun makamını zedelemeyiz. Fakat kul, çalışmayı bırakmak suretiyle düşünceyi, zikri, ihlas ve vaktini ibadetle doldurmayı kastediyorsa bu kişinin çalışmaması ve ibadetle meşgul olması da tevekkülüne zarar vermez.⁶⁰² Aile reisinin başkalarının verdiği şeyleri alması tevekkülüne bir zarar vermez. Çünkü ailesi ona Allah'ın bir emanetidir.⁶⁰³ Gerçek tevekkül haline ulaştıktan sonra kenarda mal biriktirmek kişinin tevekkülüne zarar vermez. Bu duruma örnek olarak İbrahim el-Havvas'ın yanından ayırmadığı dört şey verilebilir. Havvâs, tevekkül konusunda çok titiz davranır ve mal biriktirmezdi ve mal biriktirmenin insanı tevekkülden çıkartacağını söylerdi. Lakin o yanından; su kabı, ip, iğne ve makas bulundururdu ve bunların tevekkülü bozmayacağını söylerdi. Bunun nedenini ise Gazzâli şöyle açıklar: Çölde su bulunmadığından ve ulaşmak zor olduğundan su kabı ve ipe ihtiyaç vardır. Çünkü kapsız ve ipsiz kuyudan su çıkarmak Allah'ın sünnetine aykırıdır. İnsanın da suya günde birkaç defa abdest ve içmek için ihtiyacı vardır.⁶⁰⁴ Kişinin kenarda biriktirdiği mal ihtiyacından fazla değilse ve kenarda ihtiyaç sahipleri için mal biriktiriyorsa bu durum da onun tevekkülüne zarar vermez.⁶⁰⁵ Tedavi görmek de kulun tevekkülünü noksanlaştırmaz. Çünkü Peygamberimiz tedaviyi emretmiştir.⁶⁰⁶ Kişi tedavi olur da iyileşirse bu, aslında Allah'ın kaza ve kaderiyle olur. Eğer hızlı iyileşmesi ve tedavi olmasındaki maksadı, Allah'a itaat ve ibadet etmekse bu hareketinden dolayı hem sevap kazanır hem de bu hareketi tevekkülüne zarar vermez. Aynı şekilde iyileşmesindeki niyeti çalışıp ailesinin iâşesini temin ise bu durum da onun tevekkülüne zarar vermez. Tevekkül sahibinin, nimeti ifade etmek için hastalığını haber vermesi de tevekkülünde bir noksanlık meydana getirmeyiz. Bunun yanında ev sahibi olan kişi, evden çıktığında kapısını kilitlese bu durum onun tevekkülüne hâlel getirmeyiz.⁶⁰⁷ Bunun yanında ilim ve mârifet sahibi olan kimsenin tedaviyi terketmesi onun tevekkülüne zarar vermez.⁶⁰⁸

3- Tevekkülü Zedeleyen Durumlar

⁶⁰² Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 72; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 530.

⁶⁰³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 78.

⁶⁰⁴ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 86-89; Sülemî, *Sülemî'nin Risâleleri*, s. 47; Kuşeyri, *Risâle*, s. 252; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 525.

⁶⁰⁵ Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 542.

⁶⁰⁶ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, s. 91.

⁶⁰⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 109-131.

⁶⁰⁸ Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, s. 68.

Tevekkül edenin halini zedeleyen ve onu tevekkül dairesinden çıkararak şeyler tevekkül ehlinin Allah'a tam manasıyla güvenmemesiyle, çalışmasıyla, hastalanmasıyla, tedavi olmasıyla, mal biriktirmesiyle, kanaatkâr olmamasıyla ilgilidir. Malını artırmak için şüpheli işlere bulaşmak, kenarda ihtiyaçtan fazla mal birikirmek, övünmek için kazanç peşinde koşmak, dinin yasakladığı şeyleri ele geçirmeye çalışmak, alması uygun olmayan malın peşine düşmek, istediği şeyler kendisine verilmeyince ilahi takdire kızmak, kendisiyle iş yapan kimselere karşı hile yapmak ve onun zararına çalışmak, halkın elindekine göz dikmek ve herhangi bir rızık sebebine tamah etmek veya geçim için çalıştığı bir kula kalbini bağlamak tevekkülü zedeleyen hallerdendir. Bunun yanında Allah'tan başkasına güvenmek, cisminin sıhhat ve afiyetine güvenerek kendi çabasıyla rızık elde ettiğini düşünmek de tevekkülü zedeleyen hallerdir. Aynı şekilde kişinin kalbinin mal ile sükûn bulması, makam ve itibarına güvenmesi kişiyi tevekkül dairesinden çıkarmaktadır.⁶⁰⁹

Tevekkül eden kul, eşyayı ve varlıkları, kendi başına hükmedici, yarar ve zarar verici olarak göremez. Böyle yaparsa tevekkülüne şirk bulaştırmış olur. Bunun yanında uzun yaşama arzusu, kişinin kendini eğlendirmek ve nefsinin dünyadan haz almasını sağlamak için olursa bu durum tevekküle noksanlık getirir.⁶¹⁰ Aynı şekilde kulun tedavideki maksadı, nefsinin rahatı ve sırf afiyet içinde yaşamak ise bu, dünyaya açılan bir kapıdır. Bu durum kulu tevekkülün faziletinden alıkoyar.⁶¹¹

Kul, dünya malının çoğalmasını veya muhtaç olduğu fakat içinde kalbine bir fayda bulunmayan ve onu Rabb'ine yaklaştırmayan bir mal isterse bu, onu tevekkülden uzaklaştırır. Eğer kul, ihtiyaç fazlası dünya malına yönelir, elindekine kanaat etmez, adet olan şeylerin peşine düşer, bir şeyi zamanı gelmeden önce ister veya takdir olunan zamana karşı beklemeyi hoş görmezse bu durum kişinin tevekkülünü zedeler. Tevekkül sahibi bir kimsenin bilinmeyen bir rızık peşine düşmesi ve rızık verene tam yönelmemesi ve ben mütevekkilim diyerek hiçbir şey yapmadan oturması da tevekkülünü eksiltir.⁶¹²

⁶⁰⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 80-81; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, ss. 527-542.

⁶¹⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 49-87.

⁶¹¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, s. 109.

⁶¹² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. 3, ss. 155-157; Gazzâli, *İhyâ*, C. 4, s. 524; Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibin*, s. 801.

SONUÇ

Tasavvuf, insanı yoldan çıkarmak için sürekli yeni argümanlar ve planlar geliştiren nefis ve şeytana karşı yapılan sonu olmayan cihada verilen addır. Bu yolda insan ya esfel-i safilîne düşecek ya da â'lây-ı illiyyîne çıkacaktır. İşte tasavvuf insanı manevi olarak yüceler yücesine yükseltmek ve insan-ı kâmil mertebesine çıkarmak için birtakım yollar ortaya koymaktadır.

Biz de tezimizin ilk bölümünde bu manevi seyre bir nebze de olsa ışık tutmaya çalıştık. İlk bölümde nefsin ve seyrin mertebelerine, bu seyrinde insana lazım olan azığa değindik. İnsanın nefs-i emmâreden, nefs-i kâmileye nasıl çıkabileceğinden, bu yolda neler yapması gerektiğinden bahsettik.

Çıkmış olduğu bu seyrinde insan öncelikle kendini tanımalıdır. Çünkü kendini bilen Rabb'ini bilir. Daha sonra daim tövbeyle hatalarından dönmeli ve Allah'ın üzerimize farz kıldığı temel ibadetlere ihtimam göstermelidir. Bununla birlikte nefsin boyunduruk altında tutmalı ve onun hoşuna gidecek şeylerden kaçınmalıdır. Bu kaçınma büyüklerimizin öğütlediği; az yemek, az uyumak, az konuşmak, sefere çıkmak ve insanlardan bir nebze de olsa uzak durmak yani halvete çekilmek şeklinde olmalıdır. Lakin bu seyrinde nefis insanı alt etmek için elinden geleni yapacaktır. Onun için kişi büyük cihadda olduğunu unutmamalı ve sürekli mücâhede içerisinde bulunmalıdır. Haramları ve şüpheli şeyleri terk etmeli ve hesaba çekilmeden önce kendini hesaba çekmelidir. Bununla birlikte nafîle ibadetlerle Hak ile kurbîyet kurmaya devam etmelidir. Çünkü Allah bir kutsî hadiste kendisine nafîle ibadetlerle yaklaşanın tutan eli, gören gözü olacağını bildirmektedir. Allah ile irtibatı bu şekilde kavî tutmalı ve son nefesine kadar nefisle girdiği bu cihatta O'nunla irtibatı kopartmamalıdır. Çünkü O'nu kaybeden neyi bulmuştur ve O'nu bulan neyi kaybetmiştir.

Tezimizin ikinci bölümünde dînî literatürde tevekkül konusunu ele almaya çalıştık. Yani Kur'an'da, Hadiste ve Kelâm ilminde tevekkül konusunu izah etmeye gayret ettik. Tevekkül fiili Kur'an'da çeşitli çekimleri ve mastarlarıyla beraber 58 ayette 70 defa zikredilmiştir. Kur'an'da tevekkül; vekil, koruyucu, gözetleyici, bakıcı, işi üstlenen, yardımcı anlamlarında zikredilmekle beraber vekil kılmak, muvaffak kılmak, vekil kılınmak anlamlarında da kullanılmıştır. Hadislerde ise tevekkül; önce sebeplerin

yerine getirilmesi daha sonra ise işin Müsebbibu'l-esbab'a havale edilmesi anlamında kullanılmıştır. Çünkü tevekkül gayret ve çalışma olmadan düşünülemez. Bundan dolayıdır ki hiçbir peygamber çalışmadan tevekkül etme yoluna gitmemiştir. Kelâm ilminde ise tevekkül; Allah'ın tabiata yerleştirmiş olduğu fizik kurallarına, sosyolojik gerçeklere ve dini hakikatlere uygun bütün işlerde tam manasıyla kulun Hakk'a güvenmesi olarak ifade edilmektedir. Tevekkül Müslümanların kadere imanlarının bir sonucudur. Tevekkül eden kimse Hakk'a kayıtsız şartsız teslim olmuş, kaderine râzı olmuş kimsedir.

Tezimizin üçüncü bölümünde çalışmamızın ana omurgasını oluşturan *Kûtü'l-Kulûb*'da tevekkül kavramının tasavvufi seyirdeki yerine değinmeye çalıştık. Tevekkülün bu seyri hal ve makamlar arasında olduğundan dolayı bu bölümde tevekkülün, *Kûtü'l-Kulûb*'da geçen hal ve makamlarla irtibat ve ilişkisini ele aldık. Mekkî, hal konusuna eserinde müstakil olarak yer vermemekle birlikte makamları açıklarken hallere çokça değinmiş, hal ve makamı kesin ve keskin çizgilerle ayırmamış ve her halin bir makamın başlangıcı her makamın da bir halin neticesi olarak dile getirmiştir. Bu bölümde tevekkülün; yakîn, müşâhede ve mârifet gibi hallerle olan irtibatına değindik. Daha sonra makamın tanımını yaparak tevekkülün; sabır, şükür, züht, takva, rızâ ve muhabbet gibi makamlarla olan irtibatını ortaya koymaya özen gösterdik.

Tezimizin son bölümünde tevekkül makamına, tevekkül makamına çıkmış sûfîlerin sıfatlarına ve tevekkülün basamakları olan tefvîz, sika ve teslime yer verdik. Tevekkül müminin, teslim evliyanın, tefvîz ise tevhid sahiplerinin sıfatıdır. Tevekkül bütün peygamberlerin, teslim Hz. İbrahim'in, tefvîz ise Peygamberimiz (s.a.s)'in sıfatıdır. Herevî'ye göre ise bu sıralama arasında sika da vardır. Sika, kalbin Allah'a güvenmesi ve dayanması, hiçbir konuda başkasına güvenmeyecek derecede her konuda Allah'a itimat etmek ve hükmüne güvenmek, haberi ve kaderi kesin olarak tasdik etmek, kuvvet sahibine güvenmek ve Hz. Peygamber'in sözüne inanmaktır. Bununla birlikte tevekkül ile ilgili yanlış anlaşılmaya müsait bazı meselelere ışık tutmaya gayret gösterdik. Çalışıp kazanmak, çocuk sahibi olmak, tedavi olmak, ev satın almak gibi konulara tevekkül penceresinden bakarak Mekkî'nin yorumlarına yer verdik. Ev satın alan kişi gerekli tedbiri aldıktan sonra evine hırsız girerse çalınan mala üzülmemeli ve hırsızın daha fazla günaha girmesini engellemek için çalınan malını sadaka yapmalıdır. Eğer çalınan malı geri gelirse ihtiyaç sahibine tasadduk etmelidir. Çocuk sahibi olan kişi ise çalışmaya

devam etmeli ve ailesinin iâşesini temin etmelidir. Bu kişinin kenarda ailesine yetecek kadar mal biriktirmesinde de bir beis yoktur. Tedavi olmak kulun tevekkülünü noksanlaştırmaz. Tedavi olmak da olmamak da mubahtır. Çünkü Peygamberimiz tedaviyi emretmiştir. Tedavi ruhsat ve genişlik, tedavi olmamak ise azimettir. Geçimini sağlamak için çalışıp çabalamak, gerçek tevekkülü elde eden kimseye bir zarar vermez. Bu durum onun makamını zedelemeyebilir ve haline bir noksanlık getirmez. Yakîn ehline göre, el emeği ile geçinen kimse, ticaret yapandan, ticaret yapan da oturup çalışmayandan daha hayırlıdır. Çünkü peygamberler de çalışma yolunu tutmuşlardır. Fakat malını artırmak için şüpheli işlere bulaşmak, kenarda ihtiyaçtan fazla mal birikirmek, övünmek için kazanç peşinde koşmak, dinin yasakladığı şeyleri ele geçirmeye çalışmak, alması uygun olmayan malın peşine düşmek, istediği şeyler kendisine verilmeyince ilahi takdire kızmak, kendisiyle iş yapan kimselere karşı hile yapmak ve onun zararına çalışmak, halkın elindekine göz dikmek ve herhangi bir rızık sebebine tamah etmek veya geçim için çalıştığı bir kula kalbini bağlamak da tevekkülü zedeleyen hallerdendir. Bunun yanında Allah'tan başkasına güvenmek, cisminin sıhhat ve afiyetine güvenerek kendi çabasıyla rızık elde ettiğini düşünmek de tevekkülü zedeler.

KAYNAKÇA

ABDULBÂKÎ Muhammed Fuad, *Mûcemu'l-Müfehres*, Kahire: Dâru'l-Hadis, 2008.

ADANIR Sultan, *İlk Dönem Sufilerinde Bir Nefs Terbiye Yöntemi Olarak Açlık*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

AFÎFÎ Ebu'l Alâ, *İslâm'da Manevi Hayat*, 6.b., çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

AHRÂR Ubeydullah, *Fıkarât* (Tevhid ve Seyr u Sülûke Dâir), çev. Abdulrahman Acer, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

AKŞİT İbrahim, *Kur'an'da Rızâ Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

ALTAY Korkut, *Yetişkinlerde Tevekkül Anlayışına Psiko-Sosyal Yaklaşım*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

ALTINTAŞ Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

ALTUNTAŞ Halil, *Pencereyi Işığa Açmak*, 3.b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.

ANKARAVÎ İsmail, *Minhâcu'l-Fukarâ*, 3.b., çev. Saadettin Ekici, Meral Kuzu, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

ASKALÂNİ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* (Sahabe-i Kirâm Ansiklopedisi), C.3, 2.b., çev. Naim Erdoğan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

ATTAR Feridüddin, *Tezkiratü'l-Evliyâ*, 5.b., çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2017.

_____, *Pendnâme*, 3.b., çev. Nuri Gençosman, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

ATEŞ Zeynep Şenda, *Osman Hulusi Ateş ve Seyr u Sülûk Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

BAKKALOĞLU Abdussamed, "Tefvîz", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2011, C. 40, ss. 310-311.

BALTACI Cahid, *Tasavvuf Lügati*, 1.b., İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2011.

BARDAKÇI Mehmet Necmettin, "Ebû Tâlib el-Mekkî'de İrfâni Bilgiye Yükseliş", *S.D.Ü.İ.F.D.*, C. 2, S. 21, 2008, ss. 88-103.

BASRÎ Hasan, *Zühd*, çev. İshak Doğan, Konya: Hüner Yayınevi, 2012.

BEYDÂVÎ Kâdı, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, çev. Şadi Eren, İstanbul: Selsebil Yayınları, 2011.

BEYHAKÎ Ebûbekir Ahmed, *Şuabu'l-İmân*, C. 10, 1.b., çev. Hüseyin Yıldız 'vd.', İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.

BORAN Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'de Şükür Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

BUHÂRÎ Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhârî*, çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.

_____, *Sahih-i Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011.

BULUT Halil İbrahim, "Rızâ", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, ss. 55-56.

BURSEVÎ İsmail Hakkı, *Muhtasar Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, C. 2, çev. Ali Rıza Temel 'vd.', İstanbul: Damla Yayınevi, 2012.

_____, *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, C. 8, çev. Veli Ulutürk, Murat Sülün, İstanbul: Erkam Yayınları, 2014.

CÂMÎ Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns*, çev. Kamil Candoğan, Sefer Malak, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1971.

- CEBECİĞLU Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 5.b., İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009.
- CERRÂHÎ Sefer Dal, *Tasavvuf Terimleri*, 2.b., İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2013.
- CEVZİYYE İbn Kayyım, *Medâricü's-Sâlikîn*, 4.b., çev. Ali Ataç 'vd.', İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- _____, *el-Fevâid*, çev. Alpaslan Tunçer, İstanbul: Karınca-Polen Yayınları, 2017.
- _____, *Sabredenler ve Şükredenler*, 18.b., çev. Zeynelabidin Tatlıoğlu, İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- CEYHAN Semih, "Zühd", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2013, C. 44, ss. 530-533.
- CÎLÎ Abdulkerim, *İnsan-ı Kâmil*, 4.b., çev. Abdulaziz Mecdi Tolun, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- COŞANAY Büşra, "Tasavvuf Düşüncesinde Seyr u Sülûk Üzerine Bir İnceleme", *ANASAY*, S. 2, 2017, ss. 205-206.
- COŞKUN Selman, *Kur'an-ı Kerim'de Rızâ Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- CÜRCÂNÎ Seyyid Şerîf, *Ta'rifât*, çev. Abdulaziz Mecdi Tolun, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- ÇAĞRICI Mustafa, "Sabır", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, ss. 337-339.
- _____, "Şükür", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2010, C. 39, ss. 259-261.
- _____, "Tevekkül", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2012, C. 41, ss. 1-2.
- ÇANGA Mahmut, *Kuran-ı Kerim Lügatı*, 6.b., İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- ÇELİK Melek, *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Zühd Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

- ÇİFT Salih, "Mevlânâ'nın Öncülerinden Biri: Yahya b. Muâz er-Râzî", *Manisa: Sûfî Araştırmaları*, C. 1, S. 2, 2010, ss. 43-54.
- ÇUBUKÇU Hatice, *Ebû Tâlib el-Mekkî ve Ebû Hamid Muhammed el-Gazâli'de Muhabbet Anlayışı*, (Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- DAMAR Abdullah, "Tasavvuf Terimlerinin Oluşumu", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 17, 2006, ss. 161-189.
- DÂYE Necmüddin, *Mirsâdü'l-İbâd*, 1.b., çev. Hakkı Uygur, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2013.
- DEMİR Mahmut, *Kur'an'dan Öğütler*, C. 2, 4.b., Ankara: DİB Yayınları, 2011.
- DEMİR Osman, "Yakîn", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2013, C. 43, ss. 271-273.
- DEMİRCİ Mehmet, "Hal", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1997, C. 15, ss. 216-218.
- DERİN Süleyman, *Kuran-ı Kerim'de Seyr u Sülûk*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.
- DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 24.b., Ankara: Aydın Kitabevi, 2007.
- DİHLEVÎ Şah Veliyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, C. 2, 5.b., çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- DOĞAN Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, 11.b., İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- EBÛ DÂVÛD Süleyman b. Eşâs, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- ELYILDIRIM Sıtkı, *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Ahlak Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- ERAYDIN Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 4.b., İstanbul: İFAV, 1994.
- ERGİNLİ Zafer, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1.b., İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.

- _____, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hal Kavramına Toplu Bir Bakış", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 8, S. 1, 2008, ss. 154-198.
- ERKAYA Mahmud Esad, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 1.b., Ankara: Otto, 2017.
- ERZURÛMÎ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, çev. Faruk Meyan, İstanbul: Bedir Yayınları, 1999.
- FİRUZABÂDÎ Muhammed, *Tenvîru'l Mikbâs Min Tefsîr-i İbn Abbas*, 1.b., çev. Cevher Caduk, İstanbul: İlharf Yayınevi, 2016.
- GAZZÂLÎ Ebû Hamid Muhammed, *Eyyühe'l-Veled*, 8.b., çev. Muzaffer Özak, İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, 1965.
- _____, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Mehmet Müftüoğlu, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2017.
- _____, *Kimyâ-i Saâdet*, çev. Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yayınevi, 1981.
- _____, *Minhâcu'l-Âbidîn*, 19.b., çev. Ali Kaya, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2017.
- _____, *Mükâşefetü'l-Kulûb*, 20.b., çev. Ali Kaya, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2017.
- _____, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 1.b., çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- _____, *Tevekkül ve Tevhid*, çev. Osman Yağcıoğlu, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2017.
- _____, *Faziletler Kitabı*, 3.b., çev. Erdem Doğan, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2013.
- GEYLÂNÎ Abdulkadir, *Gunyetü't Talibîn*, çev. Osman Güman, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2017.

_____, *Geylâni Külliyyatı*, çev. Osman Güman 'vd.', İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2017.

GÖKTAŞ Vahit, "Modern İnsanın Bir İhtiyacı Olarak Riyâzet ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Riyâzetle İlgili Görüşleri", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 52, 2012, ss. 47-56.

_____- TENİK Ali, "Şabaniyye Kolunu Önemli Bir Temsilcisi Nasuhi Efendinin Rızâ ve Teslimiyetle İlgili Görüşleri", *II.Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu*, Kastamonu, 2014, ss. 151-162.

GÖZTEPE Yüksel, *Tasavvufta Temel Kavramlar Haller ve Makamlar*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, 2012.

GÜLEÇ Hasan, "Takva", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, C. 13, S. 3, 1974, ss. 144-152.

HAKİM Suad, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, 1.b., çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

HANBEL Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. M. Emin İhsanoğlu, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

HANİFE İmam Âzam, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri*, 8.b., çev. Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.

_____, *Fıkhu'l-Ekber Şerhi*, 2.b., çev. Y. Vehbi Yavuz, İstanbul: Bayrak Yayınları, 1993.

HARRÂZ Ebû Sâid, *Kitâbu's-Sıdk*, çev. Himmet Konur, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.

HEREVÎ Hâce Abdullah el Ensâri, *Menâzilü's-Sâirîn*, 1.b., çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Emin Yayınları, 2008.

HASENÎ İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd*, C. 4, 1.b., çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2011.

_____, *Sûflerin El Kitabı*, 1.b., çev. Ahmet Murat Özel, İstanbul: Hayykitap, 2015.

_____, *Risâleler*, 1.b., çev. Nâile Baltacı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

HÜCVİRÎ Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 4.b., çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

IZUTSU Toshihiko, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 5.b., çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.

İBN ARABÎ Muhyiddîn, *Futuhât-ı Mekkiyye*, C. 2, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.

_____, *Fusûsu'l-Hikem*, 2.b., çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.

_____, *Tefsir-i Kebîr Te'vilat*, C. 1, çev. Vahdettin İnce, İstanbul: Kitsan Yayınları, 2008.

_____, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, 4.b., çev. Bedirhan Özalp, İstanbul: Hayykitap, 2016.

_____, *Nefs Terbiyesinin Esasları*, 4.b., çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

_____, *Yakîn Kitabı*, çev. Osman Yolcuoğlu, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2016.

_____, *Tövbe Mücâhede ve Takva*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.

_____, *Rızâ İhlas ve Tevekkül*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.

_____, *Tedbîrât-ı İlâhiyye*, 7.b., çev. Ahmed Avni Konuk, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

- İBN EBÎ DÜNYA Ebubekir Abdullah, *et-Tevekkül Alallâh*, 1.b., çev. Hüseyin Kaya, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007.
- _____, *Kitâbu'l-Yakîn*, 1.b., çev. Hüseyin Kaya, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007.
- İBN HALDUN Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el Hadramî el-Mağribî, *Şifâu's-Sâil* (Tasavvufun Mahiyeti), 4.b., çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- İBN KESİR, *Muhtasar İbn Kesir Tefsiri*, C. 3, çev. Arif Erkan, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2006.
- İBN MÂCE, *Sünen-i İbn Mâce*, çev. Haydar Hatipoğlu, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.
- İSFEHÂNÎ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, C. 7, 1.b., çev. Hüseyin Yıldız 'vd.', İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.
- İSFAHÂNÎ Rağıb, *Müfredât*, çev. Abdülbaki Güneş, İstanbul: Yarın Yayınları, 2015.
- _____, *Erdemli Yol*, 3.b., çev. Muharrem Tan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- İSKENDERÎ İbn Ataullah, *Tasavvufî Hikmetler*, 5.b., çev. Mustafa Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- _____, *et-Tenvîr fî Iskâtı't-Tedbîr* (Tevekkülün İncelikleri), çev. Mehmet Fatih Albayrak, İstanbul: Üsküdar Yayınevi, 2006.
- _____, *Gelinlik Tâcı Nefisle Mücadelenin İlacı*, 1.b., çev. Cemal Aydın, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2017.
- İZ Mahir, *Tasavvuf*, Haz. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Kitabevi, 2014.
- KANDEMİR Mehmet Yaşar, *Peygamberin Sevdiği Müslüman*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- KARA Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 10.b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

- KARACA Faruk, "Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar", Erzurum: *A.Ü.İ.F.D.*, S. 14, 1999, ss. 227-243.
- KARADAŞ Cağfer, "Yakîn ve İtikad", Bursa: *U.Ü.İ.F.D.*, C. 10, S. 1, 2001, ss. 113-126.
- KARAGÖZ İsmail, "Kur'an'da Takva Kavramı ve Muttaki İnsanın Özellikleri", Ankara: *Diyanet İlmi Dergi.*, C. 31, S. 4, 1995, ss. 49-61.
- KARAMAN Fikret, "Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme", Elazığ: *F.Ü.İ.F.D.*, S. 1, 1996, ss. 67-92.
- KARLIĞA Bekir, *Mevzularına Göre Ayet-i Kerimeler ve Mealleri*, 2.b., İstanbul: Şamil Yayınevi, 1988.
- KARTAL Abdullah, *Tasavvufun Oluşumu Şeriat-Hakikat İlişkisi*, 1.b., Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- _____, "Tasavvufun İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Önemi", *Bursa: Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf-2*, C. 2, 2003, ss. 57-76.
- _____, "Kuşeyrî'de Bir Bilgi Sistemi Olarak Tasavvuf", *Bursa: Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf-3*, C. 3, 2004, ss. 89-100.
- KÂŞÂNÎ Abdurrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- _____, *Istılâhâtu's-Sûfiyye*, 1.b., çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Bursa Akademi, 2014.
- KÂŞÂNÎ İzzeddin, *Tasavvufun Ana Esasları*, 1.b., çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010.
- KAYIKLIK Hasan, *Tasavvuf Psikolojisi*, 2.b., Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- KELÂBÂZÎ Ebû Bekir, *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, 3.b., çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- KILAVUZ Ahmet Saim, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, 20.b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

KIZILKAYA Müzekkir, *Mehmet Zâhid Kotku'nun Hayatı Eserleri ve Seyr u Sülûk Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Yozgat: Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

KİRAZ Celil, *Kur'an'da Ahlak İlkeleri*, İstanbul: Emin Yayınları, 2007.

KONUR Himmet, "Makamlar ve Haller", İzmir: *D.E.Ü.İ.F.D.*, S. 9, 1995, ss. 319-328.

KOTKU Mehmet Zahid, *Cennet Yolları*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1994.

KUŞEYRÎ Abdulkerim, *er-Risâle* (Kuşeyrî Risâlesi), 9.b., çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

_____, *Letâifu'l-İşârât*, C. 1, çev. Mehmet Yalar, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2012.

KUTUB Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, C. 12, çev. M. Emin Saraç 'vd.', İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1986.

KÜBRÂ Necmüddîn, *Tasavvufî Hayat*, 4.b., çev. Mustafa Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

_____, *Tasavvufta On Esas*, 2.b., çev. Süleyman Gökbulut, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.

_____, *Âdâb Risâleleri*, 1.b., çev. Süleyman Gökbulut, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2016.

KÜLÜNKOĞLU Gülnur, *Kur'an'da Tevekkül*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

MATURÎDÎ Ebû Mansûr, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, 1.b., ed. Y. Şevki Yavuz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

MEKKÎ Ebû Tâlib, *Kütü'l-Kulûb*, thk. Abdulmünim el-Hafînî, Kahire: Dâru'l- İrşad, 1991.

_____, *Kütü'l-Kulûb* (Kalplerin Azağı), 7.b., çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2014.

- _____, *Kütü'l-Kulûb*, 3.b., çev. Muharrem Tan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- MUHÂSİBÎ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Anezî, *er-Riâye*, 5.b., çev. Hülya Küçük, Şahin Filiz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- _____, *el-Vesâyâ*, thk. Abdulkadir Ahmet Ata, Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 2003.
- _____, *Tevbenin İlk Adımı*, 2.b., çev. Muhammed Coşkun, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2013.
- _____, *Nefsin Terbiyesi*, 4.b., çev. Mehmet Zahit Tiryaki, İstanbul: Hayykitap, 2014.
- MÜNCEBÎ Abdullah, *Sabır ve Rızâ*, 3.b., çev. İbrahim Doğu, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2017.
- MÜSLİM Ebû'l Hüseyin, *Sahih-i Müslim*, çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1988.
- MÜBÂREK Abdullah, *Kitâzü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 2.b., çev. Abdullah Samed Afaracı, Ankara: İ'tisam Yayınları, 2015.
- NEDVÎ Abdu'l Bârî, *Kur'an ve Sünnet Işığında Tasavvuf ve Hayat*, çev. Mustafa Ateş, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1996.
- NESEFÎ Azizüddîn, *İnsan-ı Kâmil*, 2.b., çev. Mehmet Kanar, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- NESEFÎ Ebû'l Muîn, *Bahru'l-Kelâm*, 1.b., çev. Ramazan Biçer, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- NEVEVÎ, *Riyâzü's Sâlihîn*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010.
- NİCHOLSON Reynold, *The Mystics Of İslam* (İslam Sûfileri), 1.b., çev. Kemal Işık 'vd.', İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.
- _____, *Tasavvufun Menşei Problemi*, 2.b., çev. Abdullah Kartal, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

- _____, "Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma", çev. Abdullah Kartal, Bursa: *U.Ü.İ.F.D.*, C. 7, S. 7, 1998, ss. 689-708.
- OKUDAN Rıfat, "İslam Kültüründe Zühd ve Zahidlik", Isparta: *S.D.Ü.İ.F.D.*, C. 1, S. 14, 2005, ss. 159-187.
- ÖNAL Recep, "Kur'an'da İmânî ve Ahlâki Bir Terim Olarak Sabır", Sivas: *C.Ü.İ.F.D.*, C. 12, S. 2, 2008, ss. 439-466.
- ÖTELEŞ Zeliha, *Abdulgânî en-Nablûsî Şerhi Bağlamında İbnü'l Fârız'ın Kaside-i Tâiyyesinde Seyr u Sülûk*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- ÖZKÖSE Kadir, *Tasavvuf*, 4.b., Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- _____, "Zühd ve Sûfilerin Zühde Yükladıkları Anlam", Sivas: *C.Ü.İ.F.D.*, C. 6, S. 1, 2002, ss. 175-194.
- _____, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tevekkül Teslim ve Tefvîz Anlayışı", Erzurum: *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Sempozyumu*, 2012, ss. 355-368.
- ÖZSOY Ömer, *Konularına Göre Kur'an*, 14.b., Ankara: Fecr Yayınevi, 2011.
- POLATER Kadir, "Kur'an'a Göre Bilgi İman İlişkisi ve Yakîn Kavramı", Ankara: *EKEV Akademi Dergisi*, S. 55, 2013, ss. 55-69.
- RÂZÎ Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Gayb*, ed. Ahmet Hikmet Ünalmiş, İstanbul: Huzur Yayınevi, 1990.
- REİS Bedriye, *Gazâlî'de Mârifet-Ahlak İlişkisi*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- _____, *Kaygulu Dergâhı ve Halil Efendinin Divânı*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- _____, "Tasavvuf Klasiklerinde Rızâ Kavramı", Samsun: *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 53, 2017, ss. 891-913.

_____, "Gazâlî'ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Mârifet", *Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9, 2017, ss. 1-40.

RÛMÎ Eşrefoğlu, *Müzekki 'n-Nüfûs*, 8.b., Der. Mehmet Günyüzlü, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2016.

SAĞAN Merve, *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Düşüncesinde Dini İlimlerin Gelişimi ve Tasavvuf*, (Yüksek Lisans Tezi), Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

SAĞIROĞLU Tuğba, *Mevlana'nın Mesnevi Adlı Eserinde Tevekkül Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

SARIBAŞ Hüseyin, *Kur'an ve Sünnette Sabır İman İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

SARIKAYA Berat, "İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları", Gümüşhane: *G.Ü.İ.F.A.D.*, C. 6, S. 12, 2017, ss. 68-88.

SECCÂDÎ Seyyid Cafer, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 1.b., çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

SEMERKANDÎ, Ebû Leys, *Faziletler Kitabı*, 3.b., çev. Erdem Doğan, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2013.

SOLMAZ Rabiye, *Din Eğitimi Açısından Kur'an ve Sünnette Tevekkül Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

SOYSALDI İhsan, "Tasavvufta Sabır ve Şükür Kavramları Üzerine Bir İnceleme", Elazığ: *F.Ü.İ.F.D.*, S. 2, 1997, ss. 103-111.

SOYSALDI Mehmet, "Kur'an Semantiği Açısından Takva", Elazığ: *F.Ü.İ.F.D.*, 1996, ss. 21-42.

SÜHREVERDÎ Şihabüddin, *Avârifü'l-Maârif*, 11.b., çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2016.

_____, *İrşâdü'l-Müridîn*, 4.b., çev. Mehmet Emin Fidan, İstanbul: Hacegan, 2014.

SÜLEMÎ Abdurrahman, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 1.b., çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Bursa Akademi, 2018.

_____, *Sülemi'nin Risâleleri*, çev. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.

_____, *Tasavvufa Giriş*, 1.b., çev. Ali Akay, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2014.

_____, *Süfîlerin Edepleri*, 1.b., çev. Cemal Aydın, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2017.

ŞARKAVÎ Abdullah, *Hikmete Yolculuk*, 1.b., çev. Ali Urfi Efendi, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

ŞİRÂZÎ Sadî, *Bostan ve Gülîstan*, 1.b., İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

TEK Abdurrezzak, *Tasavvufî Mertebeler*, 1.b., Bursa: Emin Yayınevi, 2008.

_____, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 2.b., Bursa: Bursa Akademi, 2017.

TEMİZKAN Abdullah, *Kur'an'da Sabır*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2012.

TİRMİZÎ Ebû İsa Muhammed, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, haz. Abdullah Parlıyan, İstanbul: Konya Kitapçılık, 2007.

TİRMİZÎ Hakîm, *Kalbini Bul*, 1.b., çev. Hacı Bayram Başer, İstanbul: Hayykitap, 2013.

_____, *Hatmu'l-Evliyâ*, 2.b., çev. Salih Çift, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.

_____, *Kulluğun Mertebeleri*, 1.b., çev. Ali Akay, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2013.

_____, *Edep Yâ Hû*, 2.b., çev. Mehmet Zahit Tiryaki, İstanbul: Hayykitap, 2016.

_____, *Edebu'n-Nefs*, 1.b., çev. Ersan Urcan, İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2019.

TOKPINAR Mirza, *Hangi Doğru Tevekkül Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, 2.b., İstanbul: Kitâbi Yayınevi, 2010.

TOKSÖZ Hatice Meryem, *Kütü'l-Kulûb'da Nefs ve Tekâmülü*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

TOPALOĞLU Bekir, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 2.b., İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

TÛSÎ Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma'* (İslâm Tasavvufu), 2.b., çev. Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.

_____, *el-Lüma'*, thk. Abdulhalim Mahmud, Kahire: Daru'l-Kütübi'l Hadise Bimısır, 1960.

TÛSÎ Nasiruddîn, *Seçkinlerin Ahlakı*, 2.b., çev. Anar Gafarov, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

TÛRKOĞLU İbrahim, *Alûsi'nin Kitâbu'l-Meâni Tefsirinde Seyr u Sülûk*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

TÛTÛN Sevgi, "Kur'an'da Rızâ Kavramının Kullanıldığı Yerler", İzmir: *D.E.Ü.İ.F.D.*, C. 2, S. 34, ss. 149-174.

ULUDAĞ Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1991.

_____, *Hayata Süfi Gözüyle Bakmak*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

_____, *Tasavvuf ve Tenkit*, 1.b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

_____, "Halvet", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1997, C. 15, ss. 386-387.

_____, "Makam", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2003, C. 27, ss. 409-410.

_____, "Mârifet", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2003, C. 28, ss. 54-56.

_____, "Muhabbet", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2005, C. 30, ss. 388-389.

_____, "Mücâhede", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 31, ss. 440-441.

_____, "Müşâhede", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 32, ss. 152-153.

_____, "Nefis", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 32, ss. 529-531.

_____, "Rızâ", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, ss. 56-57.

_____, "Riyâzet", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, ss. 143-144.

_____, "Sefer", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2009, C. 36, ss. 298-299.

_____, "Sülûk", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2010, C. 38, ss. 127-128.

_____, "Takva", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2010, C. 39, ss. 484-486.

_____, "Tevekkül", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2012, C. 41, ss. 3-4.

ÜNVERDİ Mustafa, "Kelâm ve Tasavvufta Tevekkül Anlayışı", *Din ve Trafik Sempozyumu*, 2016, ss. 288-290.

YAZIR Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 5, İstanbul: Azim Dağıtım, 2007.

YETİK Erhan, "Hz. Muhammed'in Zühd ve Takvası", Samsun: *O.D.M.Ü.İ.F.D.*, S. 7, 1993, ss. 127-135.

YILDIRIM Mehmet, *Kelâm İlminde Rızık ve Ecel*, (Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

YILMAZ Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 16.b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

YÜCEL Ahmet, *Hadis Usûlü*, 4.b., İstanbul: İFAV, 2012.

ZERRUK Ahmed, *İslam Tasavvufunun Temel Esasları*, çev. Ali Pekcan 'vd.', İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015.

ZÛBÎ Memduh, *Mûcemu's-Sûfiyye*, 1.b., Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2004.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Halil BOZKURT
Tez Adı	Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kûtü'l-Kulûb Adlı Eserinde Tevekkül Kavramının Tasavvufî Seyirdeki Yeri
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Abdurrezzak TEK
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :

10/06/2019

İmza :